Меметов А.М., Алиева Л.А.

КЪЫРЫМТАТАР ТИЛИ
(стандарт дередже)

ОКЪУТУВ КЪЫРЫМТАТАР ТИЛИНДЕ АЛЫП БАРЫЛГЪАН
УМУМТАСИЛЬ ОРТА МУЭССИСЕЛЕРИНИНЪ
10-ДЖЫ СЫНЫФЫ ИЧЮН ДЕРСЛИК

Украина тасиль ве илим назирлиги
тарафындан тевсие этильди

Черновцы
«Букрек» нешрият эви
2018

УДК 811.512.19(075.3)
М49

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ від 31.05.2018 № 521)

Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено

Меметов А.М., Алиева Л.А.
М49 Къырымтатар тили (стандарт дередже) : окъутув къырымтатар тилинде алып барылгъан умумтасиль орта муэссиселерининъ 10-джы сыныфы ичюн дерслик. – Черновцы : Букрек нешрият эви, 2018 – 208 с. : ресимли.
ISBN 978-966-399-988-3

УДК 811.512.19(075.3)

Меметов А.М., Алієва Л.А.
М49 Кримськотатарська мова (рівень стандарту) : підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти з навчанням кримськотатарською мовою. – Чернівці : Букрек, 2018. – 208 с. : іл.
ISBN 978-966-399-988-3

УДК 811.512.19(075.3)

ISBN 978-966-399-988-3

Урьметли талебелер!

Сизлерни янъы окъув йылынен хайырлаймыз ве ана тили алемине давет этемиз. Докъузынджы сыныфта биз сизлернен къырымтатар тилининъ синтаксисинен багълы назарий къаиделернен ве нутукъ инкишафына аит меракълы меселелернен таныштыкъ.

Бу окъув йылында фонетика, имля ве морфология акъкъында бильгилеринъизни текрарлап, пекитеджексинъиз. Бундан гъайры, сыныфдашларынъызнен берабер субетлешип, метинлер тизип, агъзавий ве язма нутукъларынъызны инкишаф этеджексинъиз.

Онунджы сыныф дерслиги ашагъыдаки къысымлардан ибарет: кечкен мевзуларны текрарлав дерслеринден сонъ, фонетика, имля ве морфологиягъа багъышлангъан дерслер бериле. Багълы нутукъкъа аит дерслерде нутукъ чешитлери, услюплери акъкъында бильгилеринъиз текрарлана ве янъы малюматлар бериле.

Урьметли балалар, ана тилинъизни огренюв киби, муим, муреккеп, месулиетли иш огърунда деделеримизнинъ икметли сёзлерини, шиар оларакъ, къулланынъыз:

Окъувны севген окъур, сонъундан гульдай къокъур.
Окъувсыз бильги ёкъ, бильгисиз кунюнъ ёкъ.
Окъугъан алим олур, окъумагъан озюне залым олур.
Окъумакъ къайгъылыдыр, сонъу сайгъылыдыр.

1-инджи дерс

ТИЛЬ — ФИКИР ЭТЮВ, КЪОНУШУВ, БИЛЬГИ КЪАЗАНУВ ВАСТАСЫ

1-инджи иш. Берильген метинни ифадели окъуп, услюбини бельгиленъиз.

Тиль — фикир этюв, къонушув, бильги къазанув вастасы оларакъ, инсанларнынъ дюньябакъышына, дуйгъуларына сыкъы сюретте багълыдыр.

Тильде олып кечкен денъишмелер онынъ лугъат теркибинде ачыкъ-айдын сезиле. Базы сёзлер архаизмлер ве тарихий сёзлер сырасына кире. Бунъа бакъмадан, тильнинъ лугъат теркиби зайыфлашмай, тильде даима янъы сёзлер пейда ола. Бу сёзлер янъы маналарны, янъы ичтимаий шартларны, денъишмелерни анълаталар.

Къырымтатар тили кет-кете инкишаф эте, зенгинлеше. Тиль нормалары эдебий тильнинъ тарихий шекилленмесинде корюне. Эдебий тиль — умумхалкъ тилининъ къысмы оларакъ, тильнинъ имля ве грамматик нормаларынен пекитиле. Эдебий тиль эки шекильде ифаделене: агъзавий ве язма.

Эдебий тильнинъ эсас хусусиети онынъ тиль нормаларында—къаиделерде, грамматик шекиллернинъ къулланмасында, сёз бирикмелерининъ, джумлелернинъ тизилювиндедир. Тиль нормасы эм агъзавий, эм язма нутукъны, айтылувны, лексиканы, грамматиканы, имляны озьара сыкъы сюретте багълап келе.

Эр бир инсан тильнинъ имля нормаларыны бильмек керек. Бу нормаларгъа риает этюв инсанларнынъ озьара, язма шекильде къонушувына ярдым эте.

Медениетли, окъумышлы инсаннынъ нуткъу анълайышлы, мундериджели, темиз, догъру, аэнкли, ифадели олмалы. Нутукънынъ мундериджелиги сёйлейиджининъ

лугъат зенгинлигине, грамматик къаиделерни бильмесине, фикирлерини арды-сыра мантыкъий беян этювине багълыдыр. Нутукънынъ догърулыгъы — къырымтатар эдебий тилининъ нормаларыны билювнен, темизлиги исе, керек сёзни сечип алувнен, джумлелернинъ тизилювинен темин этиле. Нутукънынъ ифадели, аэнкли олмасы тильнинъ сербест къулланмасындадыр. Нутукъ не къадар мундериджели, аэнкли, ифадели, догъру, темиз олса, о къадар анълайышлыдыр.

Къырымтатар эдебий тили, тарихий оларакъ, учь девирге болюне:

1) къадимий къырымтатар эдебий тили (XVI асыргъа къадар);

2) эски къырымтатар эдебий тили (XVI асырдан — XX асырнынъ биринджи черигине къадар);

3) земаневий къырымтатар эдебий тили (XX асырнынъ биринджи черигинден шу куньлерге къадар).

Къырымтатар эдебий тили пейда олгъанына къадар, къырым халкъы озь дуйгъуларыны, арзу-истеклерини, къасеветлерини агъыз яратыджылыгъында акс эттире эди.

Къадимий эдебий къырымтатар тилининъ шекиллениювине XIII асырда Эски-Къырымда тизильген «Кодекс Куманикус» лугъаты, Махмуд Къырымлынынъ «Юсуф ве Зулейха» дестаны, Халиль огълу Али шаирнинъ «Къысса-и-Юсуф» серлевалы дестаны, Абдульмеджит эфенди, Усеин Кефевий ве Менъли Герайнынъ эсерлери буюк иссе къоштылар.

Мухаммед Герай хан, Лютфий, Достмамбет, Ашыкъ Умер, Селим Герай хан, Мустафа Джевхерий, Лейля Бикеч, Джанмухаммед, Исметий, Абдурефи Боданинский, Асан Нури, Исмаил бей Гаспринский, Решид Медиев, Усеин Шамиль Тохтаргъазы киби шаирлер ве языджыларнынъ эсерлери эски къырым эдебий тили юкселювининъ нумюнелеридир.

Земаневий къырымтатар эдебий тили, эски къырым эдебий тилининъ девамы олып, къырымтатар тилининъ асырлар девамында ишленген ве шимдики талапкъа джевап берген шеклидир.

Земаневий къырымтатар эдебий тилининъ теракъкъиятына белли языджылар Асан Чергеев, Асан Сабри Айвазов, Осман Акъчокъракълы, Умер Ипчи, Шевкъи Бекторе, Зиядин Джавтобели, Ыргъат Къадыр, Эшреф Шемьи-заде, Юсуф Болат, Джемиль Сейдамет, Шамиль Алядин, Раим Тынчеров, Абдулла Дерменджи, Айдер Осман, Эмиль Амит, Джевдет Аметов, Ибраим Паши, Риза Фазыл ве башкъалары буюк иссе къоштылар.

Миллий тиллернинъ инкишафы бир къач себепке багълыдыр. Бириндживден, бир де бир мемлекетте, девлет тили оларакъ, къабул этильген тиль этрафлыджа инкишаф эте. Шу девлетте къулланылгъан башкъа тиллернинъ статусы, девлет тилине коре, сынъырлангъан ола ве олар толу аджымда теракъкъият этип оламайлар.

Эр бир тиль, бириндживден, озюнинъ ички имкянлары эсасында зенгинлеше, инкишаф эте. Куньделик яшайышта пейда олгъан янъы тюшюнджелерни тиль вастасынен ифаде этмек ичюн ана тили теркибинде олгъан элементлерден (сёз, ибаре ве грамматик шекиллерден) файдаланыла: янъы сёзлер ясала, ибарелер тизиле (меселя: *умумхалкъ, тынчлыкъсевер, тильшынас, эдебиятчы, сёз брикмеси* ве башкъалары).

Миллий тильнинъ зенгинлешюви факъат ички имкянларнен сынъырланмай. Эр бир тиль, башкъа тиллерден озь ихтияджына коре, сёз ала. Эр бир тильнинъ лугъат теркибине, башкъа халкъларнынъ тиллеринден белли микъдарда сёз ве ибарелер кирип, ерлешкен. Меселя, къырымтатар тилинде юнан, иран, арап, рус ве рус тили вастасынен Авропа халкълары тиллеринден алынгъан сёзлер бар.

Эдебий тильнинъ шекилленюви нетиджесинде шиве фаркълары яваш-яваш ёкъ олып кетелер ве тильде умумийлик мейдангъа келе.

2-нджи иш. Берильген суаллерге джевап беринъиз.

1. Тильде олып кечкен денъишмелер неде ачыкъ-айдын сезиле?

2. Тиль нормалары неде корюне?

3. Эдебий тиль, умумхалкъ тилининъ къысмы оларакъ, насыл нормаларнен пекитиле?

4. Эдебий тиль насыл шекиллерде ифаделене?

5. Эдебий тильнинъ эсас хусусиети неден ибарет?

6. Медениетли, окъумышлы инсаннынъ нуткъу насыл олмалы?

7. Нутукънынъ мундериджелиги неге багълыдыр?

8. Нутукънынъ догърулыгъы ненен темин этиле?

9. Къырымтатар эдебий тили, тарихий оларакъ, къач девирге болюне? Бу девирлернинъ хусусиетлерини изаланъыз.

10. Миллий тиллернинъ инкишафы насыл себеплерге багълыдыр?

3-юнджи иш. Ашагъыдаки вазиетке эсасланып, субет тизинъиз.

Бир талебе — ана тили оджасы, экинджиси — мектеп талебеси. Оджанынъ ана тили фенинен багълы бир къач суалине талебе джевап бере. Джумлелеринъизде сёзлерни догъру къулланынъыз.

4-юнджи иш. Юкъарыдаки метинни окъуп, мевзусыны бельгиленъиз. План тизип, сыныфдашларынъыз огюнде «Тиль — фикир этюв, къонушув, бильги къазанув вастасы» мевзусында чыкъыш япмакъ ичюн, маруза конспектини язынъыз.

2-нджи дерс

ФОНЕТИКА

Фонетика, имля фенлери нени огренгенлерини хатырланъыз.

Фонетика (юнанджа *«phone»* — сес, давуш) тильшынаслыкънынъ нутукъ сеслерини огренген болюгидир.

НУТУКЪ СЕСЛЕРИ

Ашагъыда берильген схемаларгъа эсасланаракъ, созукъ, тутукъ сеслер, эджа акъкъында къаиделерни текрарланъыз.

Созукъ сеслернинъ таснифи

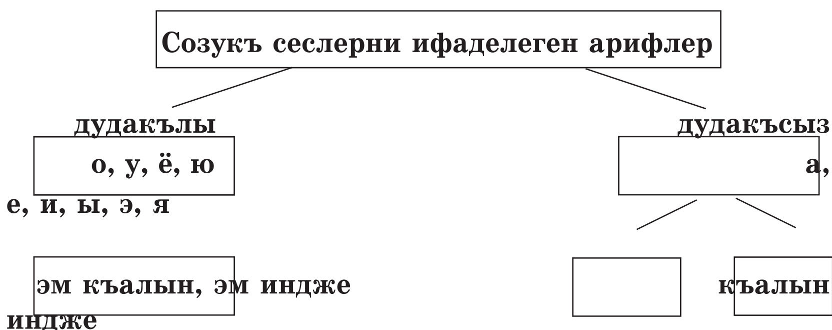

Тутукъ сеслерни ифаделеген арифлер

Къырымтатар тилинде тутукъ сеслер давуш ве шувултынынъ иштирак этювине коре 2 чешитке болюнелер:

1) сонор; 2) шувултылы.

сонор тутукъ сес ифаделеген арифлер	шувултылы тутукъ сес ифаделеген арифлер
м, н, нъ, л, р	**б, в, г, гъ, д, ж, з, й, к, къ, п, ф, т, с, ш, х, ч, дж, ц, щ**

Шувултылы тутукъларнынъ чешитлери		
тутукълар	чифтли	чифтсиз
янъгъыравукъ	**б, в, г, гъ, д, дж, ж, з**	**л, м, н, нъ, р, й**
сагъыр	**п, ф, к, къ, т, ч, ш, с**	**ц, х, щ**

Эджа

Сёзнинъ бир кереден, ава акъымыны узьмейип, айтылгъан сесине я сеслер бирикмесине эджа дерлер.

Эджанынъ чешитлери	
Ачыкъ эджа	**Япыкъ эджа**
созукъ сеснен бите: и-**не**, а-**та**, е-**ди**...	тутукъ сеснен бите: деф-**тер**, яз-**дым**, алт-**мыш**...

5-инджи иш. Ашагъыдаки сёзлер къач ариф ве сестен ибарет олгъанларыны айтынъыз. Бир къач сёзнен сёз бирикмелери тизип язынъыз.

Оюнджакъ, торун, догъру, фурун, юмрукъ, отуз, осьмюр, булут, докъуз, сувукъ, узун, чукъур, одун, сюрю, умют,

фындыкъ, аран, мусафир, ель, догъру, оджакъ, эвчик, аюв, сют, корюшюв, таянч, бахт, джесюр, несиль, топракълар, ёллар.

6-нджы иш. Берильген джумлелерни кочюрип язынъыз, сагъыр ве янъгъыравукъ тутукъ сеслерни косьтерген арифлерни къайд этинъиз.

1. Бу фикир оны терен бир юкъудан уяндыргъан киби олды. (У.И.) 2. Анам агъамны джебэге озгъаргъанда коюмизде тек бир къартлар ве балалы къадынлар къалгъан эдилер. (Э.А.) 3. Онъа авлагъан копек мектеп къомшусындаки Эреджеп акъайнынъ чуллы барагъы эди. (У.И.) 4. — Китаплар, дерсликлер Левизадан асабалыкъ къалалар: юз йыл яткъандан сонъ манъа олур. (Э.А.) 5. Чюнки, бу дефа челебининъ марифети, бир чокъ сарф олунгъан паралардан гъайры, эки чифт огюзининъ де башына етти. (Дж.Гъ.) 6. Кичкене талебелернинъ йырлагъан маршлары къарлар ичине ирип, эшитильмез олды. (Дж.Д.) 7. Мен анамдан, о, насыл мектюп эди я, деп, сорайджакъ олып, къач кере ынтылсам да, джесарет эталмадым. (Э.А.) 8. Меним Селим деген бир достум бар. Мен оны пек сая ве севем. Акъыллы бир йигит. (Э.У.)

7-нджи иш. Ашагъыда берильген джумлелерни окъуп, къайд этильген сёзлерде ургъунынъ эмиетини изаланъыз.

1. Азбарымызда **алм□а** тереги осе.
2. Китабымны **□алма**
3. Санъа **береджег□им** бар.
4. Мен онъа китап **бередж□егим**
5. Энверге **ялынъ□ыз** окъумакъ къалды.
6. О, акъшам **□ялынъыз** къалды.
7. Бабам **язм□а** ичти.
8. Сен бу дефтерге **□язма**, анда яз.
9. Гуллер устюне **б□асма.**
10. Гульнар **басм□а** антерини кийди.

8-инджи иш. Ашагъыдаки сёзлерде къоюлгъан ургъунынъ вазифесини ве сёзлернинъ манасыны анълатынъыз. Бу сёзлернен бир къач джумле уйдурып языныз.

Алм□а — □алма, къатлам□а — къатл□ама, язм□а — □язма, басм□а — б□асма, къазм□а — къ□азма.

9-ынджы иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз, къайд олунгъан сёзлерни эджаларгъа болип, ургъулы эджаны бельгиленъиз.

1. Сервер ачувлы-ачувлы **Селимге** бакъып, залнынъ **огюне** чыкъты ве **джемааткъа** айланды. (Ю.Б.) 2. **Бойле** мукъаддес бир вазифе **ялынъыз** бизим несильге насип **олды**. (Ю.Б.) 3. Къарыкъ давушлы **яш** инженер **ёлнынъ** ортасына **тюшип**, элиндеки **байрачыкъларны силькти.** (Ю.Б.) 4. **Къайракъташ** бошлукълары эвель-эзельден берли ич кимсенинъ дикъкъатыны **джельп** этмеген. (Ю.Б.) 5. Бойле джошкъун **тюшюнджелерге** далгъан уста, къапусы алдына келип еткенини **дуймай** къалды. (Ю.Б.) 6. **Онынъ кейфи** бозукъ, **рухий** вазиети басыкъ ве тюшкюн **эди.** (Ю.Б.) 7. **Ювасындан** башыны узаткъан копек кескин-кескин авулдап, мусафирлернинъ **устюне** чапкъылды. (Ю.Б.)

10-унджы иш. Ашагъыдаки вазиетке эсасланып, субет тизинъиз:

эки сыныфдаш яз татилинден сонъ корюше ве бири бирине насыл раатлангъаны акъкъында икяе этелер.

11-инджи иш. Берильген сёзлерни, эджаларгъа болип, кочюрип язынъыз. Эджаларнынъ чешитлерини бельгиленъиз.

Сийрек, папий, чий, алма, шаир, мирас, чичек, бий, ине, тик, ири, денъиз, бинъ, фенер, сыныф, джевиз, байрам, сюрю, сют, явлукъ, ёл, чизги, риджа, къуршун, сюнгю, чыракъ, ялынъыз, баят, таянмакъ, ёргъун, тёшек.

12-нджи иш. Джумлелерни язып, къайд олунгъан сёзлерни ашагъыдаки тертипте талиль этинъиз.

1. Сёздеки эджаларнынъ сайысы.
2. Эджаларнынъ чешитлери (ачыкъ, япыкъ).
3. Ургъулы эджаны бельгилемек.
4. Ариф ве сеслернинъ сайысы.
5. Созукъ сеслернинъ хусусиетлери (къалын, индже, дудакълы, дудакъсыз).
6. Тутукъ сеслернинъ хусусиетлери (сагъыр, янъгъыравукъ).

1. **Сеттар** торбасыны аркъасына урды, сокъакъ бою бабасынынъ эвине таба кетти. (Ш.А.) 2. Сериндже бир **ель** эсе. (А.О.) 3. Дюльгер джевап бермеди. (Ш.А.) 4. Бу шенълик энъ **юксек** севиеге котериле яткъанда гурюльти бирден тынды. (Ш.А.) 5. Корюшмек **ичюн** гъает онъайтлы ер. (Ш.А.) 6. **Сув** озюнинъ саиллеринден тышкъа чыкъа. (Ш.А.) 7. Балалыгъымда Сувукъсув ёлунынъ таш исары устюнде бир инджир тереги бар эди. (Й.) 8. Устюндеки костюми бираз бурюшкен. (Ш.А.) 9. О себептен, койлюлер, **танъда тёшектен** къалкъып, бир кесек отьмек ве бир баш сарымсакъ алып, богъчалап, юксек дагъларгъа кете, бутюн **кунь** къаяларгъа, сырымларгъа тырмашып, акъшам кеч маальде аркъаларында ярымшар чувал фындыкъ иле эвге къайтып келелер. (Ш.А.)

3-юнджи дерс

БАГЪЛЫ НУТУКЪ

НУТУКЪНЫНЪ ЭСАС ХУСУСИЕТЛЕРИ

13-юнджи иш. *Суаллерге джевап беринъиз.*

1. Не ичюн тиль энъ муим лакъырды вастасы деп сайыла?

2. Язма ве агъзавий нутукъ арасындаки фаркъларны изаланъыз?

3. Сёйлешюв кетишатында эр бир инсан насыл талапларгъа риает этмек керек?

Джевабынъызны ашагъыда берильген малюматнен къыясланъыз.

Нутукънынъ мундериджели, меракълы ве медениетли олувы бир сыра шарт ве талапларгъа багълыдыр.

Сёйлейиджининъ къуллангъан лугъаты зенгин олмакъ керек.

Тиль медениетининъ шарты темизликтир.

Нутукъ темизлиги дегенде, бир де-бир сёзнинъ керегинден арткъач къулланувына ёл бермемезлик козьде тутула.

Нутукъ ифадели, аэнкли олмалы.

Сёйлейиджининъ айткъанлары динълейджилернинъ ялынъыз анъына дегиль де, онынъ дуйгъу, дюньябакъышы, атта къальбине, тесир этмек керек.

Анълайышлыкъ — тиль медениетининъ салмакълы аляметидир.

Эгер динълейиджи, сёзлернинъ маналарыны анъламаса, беян этильген фикирни догъру ве керек дередждеде анълап оламаз. Нутукъ анълайышлы олмасы ичюн, шиве, жаргон, тарихий сёзлер ве архаизмлерни догъру къулланмакъ керек.

Догърулыкъ тиль медениетининъ меркезий аляметидир.

Къырымтатар эдебий тиль къаиделерини керек севиеде менимсеп, ерине коре, къулланмакъ нутукъ догърулыгъына алып бара.

14-юнджи иш. Ашагъыда берильген метинлерни окъунъыз. Эр бирисининъ мундериджесине эмиет берип, умумий ве фаркълайыджы аляметлерини къайд этинъиз, чешитлерини *(икяе,*

тариф, фикир юрютюв) бельгиленъиз.

I. Эфсанелер — халкъ агъыз яратыджылыгъында миллетимизнинъ кечмишини джанландыргъан бир жанр. Несильден несильге кечкен бу жанр халкъымызнынъ миллий чизгилерини меракълы ве муджизевий шекильде икяе эте. Олар кичкене икяелер шеклинде айтылалар. Кечмиште олып кечкен вакъиалар буюльтилип, я да кучюльтилип косьтериле. Бойле олгъанына бакъмадан, олар окъуйыджылар тарафындан акъикъатен олып кечкен вакъиа оларакъ къабул олуна. Чюнки бутюн бу вакъиалар инсаннынъ аятынен пек сыкъ багълыдырлар.

Демек, акъикъатен олып кечкен вакъиа оларакъ къабул олунгъан ве кечмишни муджизевий бир шекильде тасвирлеген халкъ икяесине эфсанелер дерлер.

Къырымнынъ тарихы, табиатынен, бу топракъларда яшагъан халкъымызнынъ урф-адетлеринен багълы олгъан пек чокъ эфсанелер бар. Ондан да гъайры шеэр ве койлернинъ, озенлер ве къаяларнынъ адларыны тарихыны икяе эткен эфсанелер де бар.

Бу эфсанелернинъ эписи халкъымызнынъ анъында чокъ сенелер девамында сакъланып кельгенлер. Несильден несильге кечип бизим кунюмизге де етип кельгенлер.

(Эдебият дерслигинден)

II. Сана: *эв алдында ачыкъ софа. Софанынъ огюнде багъча. Багъчадан къушларнынъ сеси эшитилир.*

Саба маали. Перде ачылгъанда яваштан «Ешиль япракъ арасында» музыкасы иджра олуныр. Онынъ фонунда Айшенинъ сеси.

А й ш е *(сана артындан).*

Ешиль япракъ арасында,
Къырмызы гуль гъонджеси.
Къайда къалдынъ, кельмез олдынъ,
Гонълюмнинъ эгленджеси.
(Ичери киреяткъанда).
Вардым ярем багъчасына,
Бир нар кестим емее,

Ах, дюльберим, бир сёзюм вар,
Утанырым демее...

Айше *(бираз динъленип тургъан сонъ)*.
Рейан апте, эвдесизми?

Рейан апте *(эвден софагъа чыкъып)*.
Не олды я, танъ хоразы?

Айше.
Рейан апте, огъулларынъ кельмедими? Эшреф, Ибрам экисинен Селим агъам да келеджек эди. Анам айта: «Учю де бир кельмекчюн сёйлешкенлер. Энди учь кунь, аля даа корюнмейлер, — дей, — хабер-тебер ёкъмы экен, бар да къызым, биль», — деди.

(Ю. Болат)

III. Мен энди, пармакъ эсабыле, он дёрт яшына кирем. Койде экенде, уп-узун фидандай осе эдим. Бир эки йыл арасында этлендим, мучелерим къабарды... Къыз чагъына кирдим десем оладжакъ. Агъызым, буруным яшлыкъта тюзгюн эди. Этленген сонъ даа ярашты. Къумрал сачлар къоюрды, о къадар осьти, башыма сыгъмай. Кузьгюге бакъып-бакъып озюми бегенем. Приютта шай да балабан яхшы кузьгюлер бар, янындан айырыладжагъым кельмей. Найленен мен приютнынъ энъ балабан къызларындан сайыламыз. О да мен яшта, тек бираз нечар, озю де сарышын тарта. Бетинде сепкиллиси де бар. Лякин аялама къою дегиль, сийрек-серпек. Сачлары да сарышын, менимкидай гурь дегиль. Мавы козьлери бетине пек яраша. Агъызы, дудакълары оймакъ киби. Озю шеэрли олгъанынамы, бильмем, юрюши, ойланышы, лакъырдысы биримизге ошамай. Илле сеси пек хош. Лакъырды эткенде, сеси къулакъкъа пек назлы уруна. Оджапчелеримиз оны да Къуддусдай айыра, севелер. Севильмейджекдай да бир къыз дегиль. Пек табиатлы, пек акъыллы, пек де варымлы.

(А. Ильмий)

IV. Корюк яваш-яваш уфулдай, оджакътаки комюр парчалары къызарып башлайлар. Устаханенинъ ичи ярыкъланды. Рустем манълайына тюшип, япышып къалгъан терли сачларыны юкъары котерди, къопкъадан бир мешребе сув

алып ичти. Сакъалындан акъкъан сув тамчылары мешин оглюкни де сылаттылар. Оджакътаки къызгъын демирни узун кельпеден иле чекип чыкъарды ве орьсю устюне къойды. Элине агъыр чёкючни алып, къартбабасы огреткени киби, ашыкъмай, демирни дёге башлады. Этрафкъа къыгъылчымлар сачрамакъталар.

(Э. Амит)

V. ЧАМ

Тамырларын терен топракъкъа йиберип
Джар джапларына япышып,
Таш къучакълап осе, еллер севе оны.
Башкъа осюмликлер осалмагъан ерде
Осе берчли нарат — Къырым чамы!
Пытакълары кок юзюни тутып тура,
Багъчеваннынъ пармакъларыдай...
Эр ким тувгъан ерин севсе эди шай,
Ташлы дагънынъ батыр чамыдай...

(А. Адиль)

15-инджи иш. Ашагъыдаки вазиетке эсасланып, субет тизинъиз:

Бир талебе — этнография музейининъ хадими, экинджиси — музейге кельген мектеп талебеси. Музей хадими къырымтатарларнынъ миллий урба, эв эшьяларынен багълы сейирджининъ суаллерине джевап бере. Нуткъунъызнынъ мундериджели, меракълы ве медениетли олмасына арекет этинъиз.

16-нджы иш. Юкъарыдаки метинлерден бирини сайлап, мевзусыны ве насыл услюпте язылгъаныны бельгиленъиз. Метиннинъ планыны тизип, девамыны уйдурып, язынъыз.

4-юнджи дерс

ИМЛЯ

КЪЫРЫМТАТАР ТИЛИ ИМЛЯСЫНЫНЪ КЪАИДЕЛЕРИ

Имля нени огренгенини хатырланъыз. Къырымтатар тилининъ эсас имля къаиделерини къайд этинъиз.

Джевабынъызны ашагъыдаки малюматнен къыясланъыз.

17-нджи иш. Берильген джедвеллерге эсасланып, къырымтатар тилининъ созукъ сеслернинъ уйгъунлыгъы (сингармонизм) къаиделерини хатырланъыз.

Къалын-индже созукъ сеслернинъ уйгъунлыгъы	
сёз тамырында	тамыргъа къошулгъан ялгъамаларда

Сёз тамырында кельген созукъ сеслер я къалын, я индже олмалы: *дефтер, къарындаш, юксек, алты, яза, тюневин.* Истисна: базы бир алынма сёзлер: *китап, дивар, шиар, аэнкли, тарих.*	Сёзнинъ сонъки эджасына коре, тамыргъа къошулгъан ялгъамалар я къалын, я индже созукъ сеснен олмалы: *китап + лар + ымыз + да* *тарих + лер + имиз + де* *иш + сиз + лер + ни* *ат + лар + ымыз + ны* *кель + ди + лер* *ал + ды + лар*

Дудакълы созукъ сеслернинъ уйгъунлыгъы	
сёз тамырында	тамыргъа къошулгъан ялгъамаларда
Сёзнинъ тамырында биринджи эджа дудакълы созукънен кельсе, онъа къошулгъан экинджи эджа да дудакълы созукънен олмалы: *одун, отура, гонъюль, чёкюч.* Истисна: базы сёзлерде дудакълы эджадан сонъ **а, е** сеслери келе билир: *копек, урба.*	Бир эджалы дудакълы созукъ сеснен кельген сёзлерге къошулгъан ялгъамалар дудакълы созукънен олмалы: *козь + люк; туз + лу, ёл + джу, дёрт + люк, ось + тюре.* Истисна: базы ялгъамалар тек дудакъсыз созукънен келирлер: *дост + сынъ, къол + ны, козь + чик, ол + ды, тур + ып.*
Дудакълыкъ къаидеси къырымтатар тилинде тек эки эджада укюм сюре. Ихтар: **-ув, -юв** ялгъамаларында 3-юнджи эджада да дудакълы созукъ язылыр: *корюш + юв, тутуш + ув.*	

Имля, фикирни язма шекильде беян этмек ичюн, къабул этильген къаиделер джыйымыдыр.

Имля сёз, тамыр-негизлернинъ ве ялгъамаларнынъ

догъру язылувыны, муреккеп сёзлернинъ къысымларыны къошып я да айырып язылувыны, баш арифлернинъ къулланувыны, сёз эджаларыны бир сатырдан экинджи сатыргъа авуштырувыны огрене.

18-инджи иш. Кочюрип язынъыз. Джумлелерде къалынлыкъинджелик къаидесине бойсунгъан ве бойсунмагъан сёзлерни къайд этип, оларнынъ язылувыны анълатынъыз.

1. Мусафир козьлерине тюшкен къалпагъыны котерди, юнь къолчакълы элинен къаш ве кирпиклериндеки къарны сильди. (Ю.Б.) 2. Койдешнинъ лафны башкъа тарафкъа бурмасы онынъ кейфини бозса да, о, бу чыкъымсыз вазиеттен къуртулмакънынъ ёлларыны къыдырды. (И.П.) 3. Къонъур козьлю къадын тизлеринден кельген джарты пальтосынынъ якъасыны котерди, эллерини хачлап, пальтосынынъ енълерине сокъты. (Ю.Б.) 4. Копек къач керелер бу адамнынъ балакъларына япышты, чеккеледи, штаныны йыртып да алды. (И.П.) 5. Мен эр кунь акъшам устю эвимиз янындаки тарлагъа чыкъам, къойларны отлатам, озюм исе радионы динълейим. (А.О.) 6. Бекир диваргъа асылгъан фенерни якъты, тавангъа таяндырылгъан мердивенге чыкъаджакъта, тышарыда, ёлда сеслер эшитильди. (Дж.Д.) 7. Лякин мен, онынъ лафына эмиет бермей, эп козьлерине, къашларына, дудакъларына, эллерининъ арекетлерине дикъкъат эте эдим. (С.С.) 8. Юнус анасынынъ хатрини къыймакъ истемеди, къартоптан бир къач тилим алып къапты, сонъ кене ишни башлады. (И.П.) 9. Йылларнен девам эткен асретлик оларнынъ бир-бирине беслеген севгисини, муаббетини бир къат даа арттырды. (Ч.А.) 10. Узакътаки къыз юрегинден силинди деп, зан эттик, лякин шаркълы генчнинъ юрегини ким билип олур. (Дж.Д.)

19-ынджы иш. Ашагъыда берильген джедвельни мисаллернен толдурынъыз.

Къалын созукъларнен кельген сёзлер	Индже созукъларнен кельген сёзлер	Къаидеге бойсунмагъан сёзлер
багъчаларымызда . . .	*ишлеримизден* . . .	*китапларынъызгъа* . . .

20-нджи иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз, къайд этильген сёзлернинъ имлясыны анълатынъыз.

1. Эртеси куню Керим газ собасы янында **чукъур къазды**, демир къазыкъылар ерлештирди, оларнынъ устюне янъы легенни къойып, о ягъыны-бу ягъыны козьден кечирди. (И.П.) 2. Ешиль **япракъларнен** орьтюльген тереклер биле **насылдыр** тасвир олунмаз бир къуванч сездирип турмакъта эдилер. (Э.А.) 3. Озен кучьлю ве чабик акъа. О, кенъ ве терен, онынъ акъувында буюк къудрет ве **дюльберлик** сезиле. (С.Э.) 4. Къарт нарын кевдели, муляйим къонъур козьлю, сийрек чал сачлы адам. (Ю.Б.) 5. Къадын **манълайына** тюшкен сачларыны пармакъларынынъ енгиль арекетинен тюзетти, козьлюгини элине алды ве пармагъыны дудагъына къойып, этрафкъа **тюшюнджели** назар ташлады. (С.С.) 6. Область **газетасынынъ хадими**, дерсинъ манъа достлугъыны косьтере, вазифеге екильгенини бильдире. (З.Къ.) 7. О, къолунда куреги къартоп **ёлакъларыны** текрар-текрар къарыштырып чыкъты. (Ю.Б.) 8. Эр койлю озь азбарында бир дане джевиз тереги отурткъан. (Ш.А.) 9. Адети узьре, янаша койнинъ энъ **отькюр**, энъ чынъджы къызлары топланып, бир арабагъа минип, тойгъа чынълашмагъа кеткенлер. (Ю.Б.) 10. О пуфлардан тамлагъан **ягъмурчыкъ** ёлджуларны къоркъузмады, кимсе шемсиесини ачмады, чюнки бу, чокъ бекленильген биринджи сыджакъ баарь ягъмуры эди. (З.С.) 11. Зийнедин эфенди текрар **чубугъыны** чекти, агъызына толушкъан тютюнни авагъа уфледи. (Ю.Б.) 12. **Курьсю**, инълеген киби, сес чыкъарды, дерсинъ, о, устюндеки агъырлыкътан замет чекмекте эди. (А.О.)

21-инджи иш. Метин парчасыны язып алынъыз. Нокъталар ерине къалынлыкъ-инджелик къаидесине эсасланып, уйгъун кельген созукъ сеслерни косьтерген арифлерни къошып язынъыз.

Гулл..р аджайип, наз..к, гоньджел..рин.. ачмакъталар. Олар уянгъанларына, кунешн.. корьгенл..рине сев..н..лер. Чешит тюрлю осюмл..клерн..нъ юрекке тийген къокъусы ав..да яйыла. Терекл..р даллар..н.. кокке узат..л..р. Хафиф ельч..к эсе. Кокн.. бем-беяз пуф киби булутлар сар..п алд.. . Кун..ш нурл..ры оларны айдынлата, садеф т..ске боялай.

22-нджи иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз. Нокъталар ерине, дудакълылыкъ къаидесине эсасланып, уйгъун кельген созукъ сеслерни косьтерген арифлерни къоюнъыз. Сёзлернинъ имлясыны анълатынъыз.

1. Сыгъынлар сюр..си, бир ерге топланып, адамларгъа якъынджа ерде юрелер. (А.Э.) 2. Сюр..н..нъ уйкен къор..вджысы олгъан учь аякълы, Бетон адлы къарт копек, бир кенарда ятып, сыгъынчыкъны аджыгъан киби, онъа юкъ..сырагъан козьлеринен бакъа. (А.Э.) 3. Буз кесеги онынъ ичюн ишанчсыз ол..п кор..нди, онъа сычрамасы да къоркъ..нчл.. эди. (А.Э.) 4. Тёпеге пекитильген уз..н къайышнынъ удж..ндаки демир ыргъакъкъа къазан асылгъан. (А.Э.) 5. Этрафны эт къокъ..сы ве тют..н саргъан. (А.Э.) 6. Оджакънынъ янында куели чайник олемде мешребелер, топач шекер ве чай къут..сы тура. (А.Э.) 7. Атеш чевресине къоюлгъан къалын юньл.. терилер уст..нде отурамыз. (А.Э.) 8. Кут..кни зор-белянен пычып, экинджисине янашкъанда, мени токътаттылар. (А.Э.) 9. Сув сыджакъ эди, сув..гъы да бар. (А.Э.) 10. Душмангъа къаршы удж..мге кимсе пияделер къадар котерильмегендир. (А.Э.) 11. Экимнинъ къара къашлары астына терендже ерлешкен шефкъатлы козьлерине, даима кул..мсиреп тургъан чересине ве манълайына бакъкъанда онынъ не къадар алидженап адам олгъаныны, кечкен ом..р ёл.. енгиль олмагъаныны ис этмек зор шей дегиль. (Б.М.) 12. Озеннинъ о тарафында уз..н, къадавлат усул..нен экильген, узакътан басамакъларны анъдырыджы яш юз..м багълары кор..нип тура. (Б.М.)

23-юнджи иш. Нокъталар ерине келишкен ялгъаманы къойып язынъыз ***(-сыз, -сиз, -суз, -сюз)***.

ат..	иш..	сют..	туз..
къар..	эв..	кучь..	сув..
китап..	къалем..	сёз..	ёл..

24-юнджи иш. Джумлелерни окъунъыз. Баш арифнен язылгъан сёзлерни сечип, имлясыны анълатынъыз. Джумлелерни кочюрип язынъыз.

1. Кунеш Къуш-Къая артындан котериле башлагъанда, баба-огъул Къара-Фуртуна дересине барып еттилер. (Ш.А.) 2. Сёз сырасы Улькернинъ одасында олгъан, Салединнинъ бахтсызлыгъында иштирак эткенлер — мен озюм, акъранларым Умер, Яя, Мухтедин ве Расим акъкъында бир къач сёз айтып кечмек истейим. (Э.У.) 3. Расим, шукюрлер олсун, шимди сагъ-селямет, Краснодар тарафта яшай. (Э.У.) 4. Догъмуш «къайтарма» онынъ зайыф юрегини сарсытты, толкъунландырды. (А.О.) 5. Судакъ табиат гузеллигининъ энъ юксек нокътасына майыс айында чыкъа. (Дж.С.) 6. Беш ай эвель Нью-Йоркта экенде Якуб Мустафаевнинъ «Янъы дюнья» газетасында басылгъан «Къурултай теэссуратлары, юз кере эшиткенден» макъалесини окъудым. (Ф.Ю.) 7. Мемет Нузет шиириеттен гъайры, истидатлы къалемини несир жанрында да сынап, «Бахтсыз къоранта», «Селим Сохта» киби икяелер язды. (З.Къ.)

25-инджи иш. Берильген джедвеллерге эсасланып, созукъ сеслернинъ уйгъунлыгъы къаидесини агъзавий шекильде изаланъыз.

Къалын-индже созукъ сеслернинъ уйгъунлыгъы

Къалынлыкъ		**Инджелик**	
сёз тамырында	**ялгъамаларда**	**сёз тамырында**	**ялгъамаларда**
ана	+ ***лар*** + ***ымыз*** + ***ны***	*ине*	+ ***лер*** + ***имиз*** + ***ни***
яза	+ ***джакъ*** + ***лар***	*келе*	+ ***джек*** + ***лер***
алты	+ ***шар***	*еди*	+ ***шер***
якъын	+ ***лар*** + ***да***	*бугунь*	+ ***ден***
Истисна: базы эджнебий тиллерден кирген сёзлернинъ тамырлары бу къаиделен истисна ола: *газета, шаир, къалем, талебе.*			

Дудакълы созукъларнынъ уйгъунлыгъы	
сёз тамырында	ялгъамаларда
омюр *гонъюль* *осьмюр* *бурун*	*ёл* + ***джу*** *дёрт* + ***люк*** *туз* + ***лу*** *узь* + ***дюр*** + ***ди***
Истисна: *копек, урба, ода*	Истисна: 1) саиплик ве тюшюм келиши; 2) охшав-кичильтюв; 3) хаберлик; 4) кечкен заман фиили; 5) алфииль ялгъамалары.

26-нджы иш. Ашагъыдаки джумлелерни кочюрип язынъыз. Нокъталар ерине уйгъун кельген ялгъаманы къоюнъыз. Ялгъамаларнынъ имлясыны анълатынъыз.

1. Орта бой.. (-лы, -лу, -ли, -лю), назик мучели адам юкъуда эди. (Ю.А.) 2. Онынъ тар къафесли кокюси ачыкъ, устюнден орьтю.. (-лу, -лю, -лы, -ли) беяз чаршафнынъ ярысы ерге саркъкъан. (Ю.Б.) 3. Самолёт Каспий денъизнинъ устюнден учкъан вакъытта бирден баш-ашагъы кетти, ёл..-лар (-джу, -джы) шамата къопардылар. (Р.А.) 4. Ёл.. (-джу, -джы), башыны котерип бакъса, не корьсюн: учу..лар (-джу, -джы) хур-хур юкъламакъталар. (Р.А.) 5. Истидаат! — деп багъырды о, ве козьлерини ач.. (-ты, -ти). (Р.А.) 6. Онынъ башы уджунда шакъылдап кулип тургъан эки

яшында огъланчыгъы, къолундаки оюнджагъынен текрар тарс этип, бабасынынъ манълайына ур.. (-ды, -ду). (Р.А.) 7. Сонъ барып телевизорнынъ къулагъыны бур.. (-ды, -ду) ве дивангъа ясланып отур.. (-ды, -ду). (Дж.С.) 8. Кузь.. (-нинъ, -нынъ) ильки айы эди. (Дж.С.) 9. — Селям алейкум, Али дост.. (-ым, -ум), — деп, къолуны узатты. (Дж.С.) 10. Али он эки саифеден ибарет «Кузь» серлевалы шиирини сабырнен окъуп чыкъкъан сонъ, дефтерни Велиге къайтарып береджек ол.. (-ды, -ду). (Э.А.) 11. — Бер манъа, оз.. (-юм, -им, -ым) окъуп бакъайым. (Р.А.) 12. Анам эки элинен омузларымдан тут.. (-ып, -ип) козьлериме, озюме тешкириджи назар ташлады. (Э.У.) 13. Анам.. (-нынъ, -нинъ) козьяшлары эп тыгъыра, янакъларыны ыслата эди. (Э.У.) 14. Не алда, не алемде олсанъ да, эсинъде тутмакъ бордж.. сынъ (-лу, -лы): ананъдан, сой-соптан узакълашма. (Э.У.) 15. Узун хавуз янында солгъа, эки якъы юксек диварнен къаплы тар ёл..къа (-чыкъ, -чик) буруддыкъ. (Э.У.)

27-нджи иш. Берильген сёзлерге мулькиет ялгъамаларыны къошып язынъыз. Сёзлернинъ тамырларында насыл денъишмелер пейда ола? Бу сёзлернинъ имлясыны анълатынъыз.

а) сенек, азбар, дефтер, газета, къалем;
б) юва, дивар, кольмек, козьяш, багъча;
в) кой, мусафир, талебе, терек, къардаш;
г) дост, къол, тилек, урба, ода.

28-инджи иш. Ашагъыда берильген сёзлерден муреккеп сёзлер япып, имлясыны анълатынъыз.

а) къаве (ренки)
б) къыркъ (аякъ)
в) кунь (айлан)
г) барып (кельди)
д) Эски (Къырым)
ж) аш (къазан)
з) ёл (къапу)
е) ачыкъ (мавы)

29-ынджы иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз. Сёзлерде къалдырылгъан арифлерни язынъыз ве фонетик денъишмелерини анълатынъыз.

1. Мектю..инъ, шубесиз, меракълы эди. (Ш.А.) 2. Бу мектю.. тек мен ичюн дегиль, эпимиз ичюн. (Ш.А.) 3. Бунынъ себе..и шунда ки, кварталларда медицина хызмети деерлик ёкътыр. («Л.Б.») 4. Мекте.. бинасыны айланып, арткъа кечтим. (У.Э.) 5. Эгизлер шимди оданынъ бир кошечи..инде отурып, бабаларына къоркъунен бакъа-бакъа фысылдаша, насылдыр бир оюнлар ойнайдырлар. (Э.У.) 6. — Хаста олмасанъ, мектю..инъни озюнъ, озь къолунънен язар эдинъ, мен билем, амма сен, анам анъламасын, теляшланмасын деп, мектю..ни машинканен яздыргъансынъ. (Э.У.) 7. Я ана юре..ини алдатмакъ мумкюнми, балачы..ым? (Э.У.) 8. Бу заманда шенъ юре..ли инсанлар пек аз. (Э.У.) 9. Балачы..ым бир шей айтмайып, айланып кетти. (Р.А.) 10. Ая..ыны чекип алмакъ истеген улачыкъ бирден къычырды. (Р.А.) 11. Ёл къапумыздан кирильгени киби, сол тарафта балабан дут тере..имиз ве сагъ тарафта бири-бирине якъын эрылгъан чалылары бар эди. (Ю.А.) 12. Сакъаллы студент тюфе-..ини козьледи, тавшан онынъ догърусына кельгенде, атты. (У.И.) 13. Тюфе.. булутдай думан чыкъарып, онынъ огюни къапатты. (У.И.)

5-инджи дерс

БАГЪЛЫ НУТУКЪ

НУТУКЪ ШЕКИЛЛЕРИ

Окъув агъзавий нутукънынъ бир шеклидир.

Эр бир инсан окъумагъа бильмек, окъугъан малюматны

менимсемек ве бу малюматкъа озь мунасебетини бильдирмек керек.

Язув ве **айтув** нутукънынъ язма ве агъзавий шекиллеринен багълыдыр.

Эр бир инсан нутукъ чешитлерини эписини бильмек керек (окъув, язув, айтув).

Нутукъкъа къоюлгъан талаплар

Нутукъ насыл олмалы?	Бунъа насыл иришмели?
Мундериджели	Беян эткен фикиринъиз эсас мевзугъа аит олмалы, ондан арткъач бир шей айтма ве язманъыз.
Изчен	Фикиринъизни белли бир тертипте, изченликнен беян этинъиз.
Ифадели	Эсас фикирни ифаделеген сёзлер ве ибарелерни сечип къулланынъыз.
Ерине коре, уйгъун	Кимнен ве насыл шараитте лаф эткенинъизни даима назардан къачырманъыз.
Догъру	Теляффюз этюв къаиделерине риает этинъиз, джумлелеринъизни догъру тизинъиз.

30-ынджы иш. Метинлерни окъунъыз. Бу метинлерге насыл суаль къоймакъ мумкюн? Метинлернинъ чешитини бельгиленъиз: икяе, тариф, фикир юрютюв.

I. Сулейман баягъы вакъыт гогерджинге бакъып ятты. Къуш еринден къыбырдамады. Бир маальде шу пытакъкъа экинджи гогерджин келип къонды, о, агъызындаки емегини муляйим бир арекетнен кускюн гогерджинге къаптырды. Тааджип! Экинджи гогерджин, ашыны бергенинен, учып кетти. Биринджи гогерджин тавурыны бозмайып, пытакъта отура эди. Бираздан сонъ, бакъымджы гогерджин кене

учып кельди ве кене онъа емек берди. Сулейман яткъан ёринден гогерджинни уркютти. Къуш яваш ёринден турды ве, мукъайтлыкънен пытакъ устюнден юрип, терекнинъ талда тарафына кетти. Бу вакъытта Сулейман онынъ бир къанаты салпырап, салланып къалгъаныны корьди. Демек, о, яралангъан, учып оламай, демек, омюр аркъадашы оны бакъа, тюзельгендже, озюне-озю емек тапып олгъандже, оны бакъаджакъ.

(А. Осман)

II. Омюрде ойле адамлар барлар, олар иле таныш олсанъ, субетлешсенъ, озюнъде гонъюль хошнутлыгъы, мемнюниетлик ис этесинъ, рухунъ котериле. Дюнья козюнъе даа дюльбер, нешэли олып корюне. Арзулар къанатында юксекке котерилесинъ. Инсанларгъа эйилик — ялынъыз эйилик япмакъ истейсинъ. Базыда исе онынъ бир тамам акси ола. Терс-мезеп адамгъа расткелесинъ. О, бир агъыз сёз иле инсанны якъа-йыкъа. Мавы кокни къара булут къаплагъан киби ола. Бутюн дюнья къаранлыкълаша. Кокюс къафесинъ сыкъыла, нефесинъ тутула. Юрегинъ агъыр таш тюбюнде басылып къала.

(У. Эдемова)

ОТЬМЕК

Отьмекнинъ лезети хусусан башкъа,
Мубарек богъдайгъа анбарлар толса,
Омюрде рух бере къарткъа эм яшкъа,
Къурутам ниметни, парчасы къалса.
Отьмекни айбетлеп, инсанлар опе,
О, ана топракътан, сют эмип, осе.
Кеч кузьде койлюлер урлукълар сепе,
Баарьде ем-ешиль перчемлер кесе.
Отьмексиз адамнынъ эксиги толмай,
Авеснен мен оны уфатмай тилем,
Ниметсиз софрада берекет олмай,
Омюрде энъ къыймет — отьмек деп, билем!

(Джеваире)

Багълы нутукъ. **Нутукъ шекиллери**

31-инджи иш. Ашагъыдаки вазиетке эсасланып, субет тизинъиз.

Достунъыз, оджанъыз ве къартана-къартбабанъызнен селямлашасынъыз. Бу селямлашув ве ал-хатыр соравлар бир тюрлюми я да чешит тюрлю шекильде айтыламы? Селямлашкъан сонъ, бир де бир риджа я да башкъа макъсатнен мураджаат этинъиз. Бу мураджаатлар бири-биринден насыл фаркълана? Изаланъыз.

32-нджи иш. Юкъарыда берильген метинлерни окъунъыз, мевзу ве гъаесини бельгиленъиз. Метинлернинъ мундериджесине ве омюринъизде олгъан вакъиаларгъа эсасланып, эйилик, мераметлик, федакярлыкъ киби, фазилетлернен багълы фикир юрютюв метинини язынъыз. Язма ишинъизде ашагъыдаки аталар сёзлерини къулланынъыз.

Эйилик ерде къалмаз, илле бир кунь озюнъе къайтыр.
Эйиликке кемлик япма.
Эйиликни эль унутмаз.
Эйилик эткен эйилик булур, кемлик япкъан кемлик булур.

6-нджы дерс

ЛЕКСИКОЛОГИЯ ВЕ ФРАЗЕОЛОГИЯ

ОМОНИМЛЕР

Лексика, лексикология ве фразеология акъкъында не айта билесинъиз? Лексикология ве фразеология фенлери нени огрене? Джевабынъызны ашагъыда берильген малюматнен къыясланъыз.

Тильде олгъан бутюн сёзлернинъ джыйымына лексика я да **лугъат теркиби** дейлер. Тильнинъ лугъат теркибини огренген болюкке тильшынаслыкъта **лексикология** дейлер.

Лексикология лугъат теркибини тарихий джеэттен де (сёзлернинъ пейда олувыны ве лексиканынъ шекилленювини) огрене. Мында асыл къырымтатар лексикасы башкъа тиллерден (мисаль оларакъ араб, фарс, рус) кирген сёзлерден айырыла.

Фразеология тургъун сёз бирикмелери ве оларнынъ нутукъта къулланылувы акъкъындаки илимдир.

Айтылувы бир, амма маналары башкъа-башкъа олгъан сёзлерге **омонимлер** дейлер.

Меселя: *багъ (юзюм багъы) — багъ (алякъа) — багъ (пичен багъы); сагъ (тири) — сагъ (онъ).* Бойле сёзлерге **лексик омонимлер** дейлер. Тильде базан язылувы ве айтылувы бир, маналары исе башкъа-башкъа олгъан ибарелер де расткеле.

Меселя: *сёз бермек (доклад япкъан адамгъа сёз бермек) — сёз бермек (ваде этмек).* Бойле омонимлерге **фразеологик омонимлер** дейлер.

Омонимлер

33-юнджи иш. Ашагъыда берильген джумлелерни окъунъыз. Асыл къырымтатар тили сёзлерини ве башкъа тиллер вастасынен кирген сёзлерни тапып, кочюрип язынъыз.

1. Тазе хаберлер янаша койлерден кельмекте эдилер. (А.О.) 2. Вокзалда адам чокъ эди. (Э.А.) 3. Перронгъа чечеклернен, ленталарнен безетильген эшелон келип янашты. (Э.А.) 4. Митингни арбий кийимде, биджагъынынъ огюнде учь-дёрт сыра орден колодкасы олгъан эслидже бир адам ачты.

(Э.А.) 5. — Сиз халкъара вазиети меселелери хусусында лекциялар окъуйсынъыз. Мен сизнинъ чокъ лекцияларынъызда иштирак эттим. (Э.А.) 6. Announcementписи эвельден ялынъыз халкъ йырлары дегиль де, буюк классик халкъ музыкалары да яратылгъаны бизге беллидир. (Э.Н.) 7. Мектепнинъ химия ве физика лабораториялары ичюн достум бир такъым муреккеп алетлер ясап кетирди. (Э.У.) 8. Математика боюнджа да районда онъа тенъ келе биледжек бала ёкъ. (Э.У.)

34-юнджи иш. Ашагъыдаки джумлелерде къайд этильген сёзлернинъ насыл манада (асыл я да кочьме) къулланылгъаныны анълатынъыз. Джумлелерни кочюрип язынъыз.

1. Сейирджилер меним ресмиме якъынлашкъанда муляйим къадын, **индже таягъыны** узатып, сёзге киришти. (Я.З.) 2. Бу сизнинъ ресиминъиз **индже санат** джеэтинден ич бир тюрлю къыйметке малик дегиль. (Я.З.) 3. Анам **чыракъны** якъмадан пенджереге якъынлашты. (У.Э.) 4. Айше онынъ ичюн омюр зевкъы, бу эвнинъ бирден бир **чырагъы** эди. (Ю.Б.) 5. Абляким акъай ашыны ашады, **чайыны ичти**, сигарыны думанлатып, къапугъа якъын кельди. (Я.З.) 6. Акъшам салкъынында бир **сигар ичип**, озь нерваларыны бираз ятыштырмагъа къарар берди. (Я.З.) 7. Шевкет кой четиндеки къырчыкъ устюне чыкъкъанда, кунеш къаршыдаки дагънынъ артына сакъланаракъ, **алтын нурларынен** яйла устюнде джайылгъан акъ булутларны, къаннен боянгъан киби къызарткъан эди. (Р.М.) 8. **Дагъ этегиндеки** кучюджик койде аят эвельки изине къайтып башлагъан бир вакъытта, къаранлыкъ гедждеде **шамата къопты**. (А.О.) 9. Анда ойнай, буюклернинъ ишлерине ярдым эткен ола ве эвге тап акъшам, **козь бояланып** башлагъанда, къайтамыз. (А.О.)

35-инджи иш. Ашагъыдаки сёз бирикмелерини окъуп, *алтын* сёзю кочьме манада ишлетильген сёз бирикмелерини тапынъыз, манасыны анълатынъыз.

Алтын юзюк, алтын билезлик, алтын нурлар, алтын бала.

36-нджы иш. Ашагъыдаки сёзлер арасындан тек бир мананы анълаткъан сёзлерни тапынъыз.

Баш, анахтар, бурун, операция, элифбе, этек.

37-нджи иш. Омонимик сёзлерни тапып, маналарыны анълатынъыз ве джумлелер тизинъиз.

Топ, ава, чекмек, бет, чалмакъ, бар, чал, яз, сой, юз, бакъа, сач, тюш, куль, той, багъ, чыкъ, къокъла, къаза, биз, къайсы, сай.

38-инджи иш. Ашагъыдаки парчаны окъунъыз.

Эгер, — деди, бир кунь кулип, шакъаджы бир чал манъа, —
Арзу этсенъ, бойдакълыкъны «шап»! — деп, ерге чалмагъа,
Бир фидан къыз алып къачып, парасыз той чалмагъа,
Бириндживде, бильмелисинъ, яр къапусын чалмагъа.
Яр чыкъмаса, айдамакълар киби, ыслакъ чалмагъа,
Чыкъса, къызны тез-тез баба ювасындан чалмагъа,
Чалалмасанъ бабасына семиз бир къой чалмагъа.
Аштан сонъ да, джезвенъе пек кескин къаве чалмагъа.
Баба кене сомурданса, ишке аякъ чалмагъа,
Душманынъ да, севинчинден, артынъдан ох чалмагъа.
Ал башынъы, кет, лячаре, чёльге пичен чалмагъа.
Эгер бильсенъ кеманеми, боразанмы чалмагъа,
Кель, къардашым, яныгъынъдан, бир авачыкъ чал манъа.

(Э. Шемьи-заде)

Чалмагъа сёзюнинъ манасыны анълатынъыз.

Омонимлер

39-ынджы иш. Джумлелерни дефтерлеринъизге язып алынъыз. Фразеологик бирикмелерини тапып, астларыны сызынъыз.

1. Башыны ерге аскъан Шамрат да индемеди. (Ю.Б.) 2. Джеват бирден, терен юкъудан уянгъан киби, силькинди, сесини котерип, девам этти. (Дж.Гъ.) 3. Менали молланынъ макътавына ишанып, бойнумы урдым. (Дж.Гъ.) 4. Азманлар коюнде онынъ, агъыз ачып, бойле сёйленгенини кимсе эшитмеген эди. (Дж.Гъ.) 5. Джаным битай, бизим эвге кене де козь-къулакъ ола беринъиз! (Я.З.) 6. Еди йылдан берли онынъ бу адетлеринден джаным янды. (Я.З.) 7. Лякин Ильяс бунъа къулакъ асмады, директорнынъ кабинетине сокъулды. (Я.З.) 8. Эсма, онынъ машинадан бошаткъан чешит ренкли левхаларыны корьгенде, башындан эси кетти, акъылыны ойната язды. (Я.З.) 9. Энвернинъ баш урмагъа ери къалмагъан. (Р.Т.) 10. Козьлерине тютюн чубугъы илишти. (Ш.А.) 11. Ёллардан козь алмай, огълуны беклей. (Р.Б.) 12. — Сизни беклей-беклей къадынынъызнынъ козьлери дёрт олгъандыр, — деди. (Я.З.) 13. — Къуруджы олмакъ ичюн, чётнен ясалгъан экенсинъ, Сервер, — деди. (М.А.)

40-ынджы иш. Ашагъыдаки фразеологик бирикмелерининъ манасыны анълатып, джумлелер тизинъиз.

Къулакъ асмакъ, тиль узатмакъ, козь-къулакъ олмакъ, козь ачмакъ, акъыл джоймакъ, джан сыкъмакъ, баш кутьмек, башы кокке етмек, къолгъа алмакъ, бурун сокъмакъ, кунь корьмек, баштан кечирмек, козю ёлда къалмакъ, ярагъа туз сепмек, баш кестирмек.

41-инджи иш. Ашагъыда берильген сёз бирикмелеринден фразеологик ибарелерини тапып, кочюрип язынъыз.

а) ёл алмакъ, ёлу ачыкъ, тар ёл, ёлгъа минмек;
б) йипсиз богъмакъ, иненен йип, йип богъазына, индже йип;
в) бурун котермек, бурун сокъмакъ, буруныны сюртмек,

уфакъ бурун;

г) гузель бетли, бети ёкъ, бетсиз адам, бетинде бенъ;

д) бош лаф, бош къопкъа, бош вакъыт, машинадан бошатмакъ;

е) баш язысы, догъру язы, китап язмакъ, язма иш.

42-нджи иш. Ашагъыда берильген джумлелерде фразеологик бирикмелерини тапынъыз, ифаделеген маналарыны изалап, кочюрип язынъыз.

1. Окъумакъ-язмакъ — иненен къуюкъазмакъ.
2. Тавангъа минсе, ерде къаладжакъ папучы ёкъ.
3. Къызнынъ къысмети къыркъ ерде.
4. Аякъ басмагъа ер ёкъ.
5. Буюклернинъ лафыны кесмезлер.
6. Бир къойдан эки тери сыдырмазлар.
7. Бильмеген ишинъе бурнунъны сокъма.
8. Баланы баштан чыкъараджакъ олсанъ, куньде макъта.

7-нджи дерс

СИНОНИМ ВЕ АНТОНИМЛЕР

43-юнджи иш. Ашагъыда берильген джеваплардан догърусыны сечип айтынъыз.

Синонимлер бу:

а) айтылувы бир, амма маналары башкъа олгъан сёзлер;

б) айтылувы ве язылувы башкъа, амма маналары бир олгъан сёзлер;

в) къарама-къаршы маналарны ифаделеген сёзлер.

Джевабынъызны ашагъыдаки малюматнен къыясланъыз.

Теляффюзи (айтылувы) ве язылувы башкъа, амма маналары бир я да бир-бирине якъын олгъан сёзлерге **синонимлер** дейлер.

Меселя: *тюс — ренк, юрек — къальп, кичик — уфакъ.*

44-юнджи иш. Ашагъыдаки джумлелерни кочюрип язынъыз. Къайд этильген сёзлернинъ синонимлерини тапынъыз.

1. **Эвлят** оларнынъ аятынынъ манасыны **зенгинлештирди.** (А.О.) 2. Кокке аркъа таягъан юдже дагъларнынъ этегинде янъы шеэр, янъы аят догъмакъта эди. (А.О.) 3. Отургъанда о дередже къатлангъан ки, топракъкъа былангъан арыкъ ве титис **юзю** тизлери устюнден корюнип тура. (А.О.) 4. Индже ве къара **къолларынен** тизлерини къучакълагъан. (А.О.) 5. Демек, **инсаннынъ** къыяфети озю яшагъан муитке уйгъунлаша экен. (А.О.) 6. Проффесор Даульнинъ юзю **темиз** ве алидженап эди, бунынъ юзю исе топракъ ве чёплюк тюсюнде. (А.О) 7. **Рузгярнен** бирге кучьлю ягъмур ягъмагъа башлады. (Ю.Б.) 8. Лякин арадан кечкен вакъыт янып тургъан **юрек** атешининъ устюне, куль кетирип, баса берди. (Б.М.) 9. Эр ер тер-темиз. (Гъ.М.) 10. Мен озюмде кучьлю эеджан ис эттим (Гъ.М.) 11. Ёлджуларнынъ йигирми дакъкъадан берли озь **хаялларына** далып, табиатнынъ хош манзарасыны сейир этип, бири-бирине сёз къатмай кетювлери айдавджыны сыкълетлендирсе керек. (Гъ.М.)

45-инджи иш. Ашагъыдаки сёзлерни окъуп, якъын маналы сёзлерни синонимик сыраларгъа язынъыз. Бир къач сёз ярдымынен джумлелер тизинъиз.

Беяз, кенар, апте, ушюмек, сайгъы, арзу, сес, сатыр, омюр, енге, бита, келир, зарар, къаарь, акъ, сыра, урьмет, чет, истек, къартана, тата, дуду, бузламакъ, давуш, кяр, къасевет, къадын, чамур, сене, баш, къырмыскъа, дигер, шавле, юрек, къарынджа, балчыкъ, аят, зиян, къальп, апай, башкъа, къафа, нур, йыл, текяран, текрарламакъ, акъыллы, алев, къара, кере, зийрек, азачыкъ, сия, къайтармакъ, дефа, атеш.

46-нджы иш. Ашагъыдаки вазиетке эсасланып, субет тизинъиз.

Украиналы достунъа къырымтатарларнынъ тарихы акъкъында икяе эт.

Джумлелеринъизде синоним ве антонимлерни къулланынъыз.

47-нджи иш. Ашагъыдаки сёзлерни окъуп, оларнынъ арасында якъын маналы сёзлерни бельгиленъиз. Кочюрип язынъыз.

а) юз, чере, эль, бет;
б) юрек, къальп, баш, кокюс;
в) сайгъы, беяз, урьмет, севги;
г) баш, къафа, къол, сес;
д) шавле, нур, атеш, алем;
е) къара, алем, сия, кок.

48-инджи иш. Ашагъыда берильген джеваплардан догърусыны сечип айтынъыз.

Антонимлер бу:
а) айтылувы ве язылувы башкъа, амма маналары бир олгъан сёзлер;
б) къарама-къаршы маналарны ифаделеген сёзлер;
в) айтылувы бир, амма маналары башкъа олгъан сёзлер.

Джевабынъызны юкъарыдаки малюматнен къыясланъыз.

Къарама-къаршы маналарны ифаделеген сёзлерге **антонимлер** дейлер.
Меселя: *яхшы — ярамай, узун — къыскъа, тез — яваш.*

49-ынджы иш. Ашагъыдаки аталар сёзлеринде антоним чифт-

лерини сечип, дефтерлеринъизге язынъыз.

1. Душманнынъ кичиги де буюк беля кетирир.
2. Яхшы достнынъ, файдасы тиймесе де, зарары да тиймез.
3. Аз берген джандан берир, чокъ берген — малдан.
4. Чокъ динъле, аз сёйле.
5. Кельгенни къувма, кеткенни тутма.
6. Аш десенъ, чапар, иш десенъ, къачар.
7. Усттен йылтырай, ичтен исе къалтырай.
8. Тенбель акъшам яталмаз, саба туралмаз.
9. Бинъ дост — аз, бир душман — чокъ.

Бильгилеринъизни текрарланъыз

1. Чокъманалы сёзлер ве омонимлер арасында олгъан фаркъларны изаланъыз.

3. Антонимлер — насыл маналы сёзлер?

4. Насыл сёзлерге синонимлер дерлер?

50-нджи иш. Метинни кочюрип язынъыз. Чокъманалы ве омоним сёзлерини сечип, оларнынъ маналарыны изаланъыз.

Бир кунь биз, мектеп талебелери, Джафер оджанен къомшу Сакъав коюне кезинтиге, о койнинъ балаларынен корюшмеге бардыкъ. Койге бармагъа аз месафе къалгъанда, оджамызнынъ эмиринен «Дагъ башында догъгъан кунеш» йырыны йырламагъа башладыкъ. Къадынлар, бизни акъ гвардияджылар беллеп, эвлерине къачып киререк, кумюш къушакъларыны, алтынларыны сакъламагъа башлагъанлар. Сонъундан биз буны эшитип, ичеклеримиз агъыргъандже, кульдик.

(Э. Фаикъ)

51-инджи иш. Джумлелерни дефтеринъизге язып алынъыз. Къайд этильген сёзлернинъ синоним, антоним ве омонимлерини тапып, маналарыны анълатынъыз.

1. Эмшире омузларына, **къар** киби, **бем-беяз** халат таш-

лады, къаршыдаки къапудан ичери кирмекни теклиф этти. (А.Къ.) 2. Бурнума илядж къокъусы **урды**. (А.Къ.) 3. Озюнинъ **семиз** ве **мазаллы** кевдесинен **балабан** креслоны толдургъан Барат, аркъасыны къапугъа чевиргенинден, Анифени эслемеди. (Ю.Б.) 4. Серин танъ ели **кишининъ юзюни** охшай. (А.Къ.) 5. **Къаранлыкъ** чёкмеге башлагъанда, эр бир тарафтан прожекторлар янып башлайлар. **Атта** куньдюзден де, **ярыкъ** ола. (Э.А.) 6. Нафе даянмады, тез-тез балакъларыны тиреп, **чыкъты**. (У.И.) 7. Лиза кирди, **назары** дераль инженернинъ **элиндеки** сюретке тюшти. (Ш.А.) 8. Дилявернинъ **къолунда** буюк бир анахтар **бар** эди. (Ю.Б.) 9. Ниает, учюнджи сокъакънынъ **башына** чыкъаяткъанда, азбар къапусыз **уфакъ** бир эвге расткельди. (Ю.Б.) 10. Лейля ятакъ одасына чапып кирди ве андан, буюклиги аман-аман озюнинъ бою къадар олгъан, мавы козьлю бир **къокъла** алып чыкъты. (У.Э.) 11. Кунь чыкъкъан сонъ япракъ устюндеки **чыкъ** тамчылары къуруды. (У.Э.) 12. Мен оны пек **сая** ве севем. (У.Э.)

8-инджи дерс

БАГЪЛЫ НУТУКЪ

ПЛАН, ТЕЗИС ВЕ КОНСПЕКТ

Китап иле амелий иш алып барылгъанда, окъулгъан я да эшитильген малюматны терендже менимсемек ичюн, ашагъыдаки васталардан къулланмакъ керек: **план, тезис, конспект.**

План бу окъулгъан малюматнынъ языда къыскъадан къайд этилювидир.

Тезис бу окъулгъан метиннинъ эсас манасыны къыскъа шекильде язылувыдыр. План метиннинъ мундериджеси ве

мевзусыны акс эте. Тезис метин малюматынынъ гъаесини ачыкъ-айдын косьтере.

Тезислер эки чешитте язылa:

1. Метинден муэллифнинъ тезислерини сечип алув.

2. Китапнынъ я да макъаленинъ эсас манасыны озь сёзлеринъпен тарифлев.

Конспект — бу макъаленинъ, китапнынъ, лекциянынъ къыскъартылгъан, амма изчен шекильде язылувыдыр.

План, тезис, конспектни язув тертиби

1. Метинни окъумакъ, онынъ мевзусыны ве эсас гъаесини бельгилемек.

2. Метинни мантыкъ къысымларгъа больмек.

3. Эр бир къысымгъа серлева къоймакъ (бу ишнинъ нетиджесинде метиннинъ планы мейдангъа келе).

4. Эр бир къысымгъа суаль къоюнъыз: «Бу къысымда не акъкъында сёз юрьсетиле?»

5. Метинде бу суальге джевап тапынъыз. Джевабынъызны озь сёзлеринъизнен, я да муэллифнинъ сёзлеринен язгъанда, тезис мейдангъа келе.

6. Тезислерни муайен малюматнен, метинден алынгъан цитаталарнен кенишлетип, конспект тизиле.

7. План, тезис, конспектни язгъанда, муэллифнинъ адыны, язма ишнинъ серлевасыны, дердж олунгъан йылыны ве нешриятыны, журнал я да газетанынъ адыны, матбуатыны язып алмакъ керек.

8. Конспектни язгъанда, онынъ къысымларыны, бабларыны, бири-биринден айырмакъ лязим.

9. Эсас тезислерни ренкли къалемнен, тюрлю ишаретлернен къайд этмек мумкюн.

52-нджи иш. Метинни дикъкъатнен окъунъыз, онынъ мевзусыны, язылув услюбини бельгиленъиз. Макъаленинъ планыны ве конспектини язынъыз.

Лакъырдыда малюм грамматик шекильде къулланылгъан сёзлер морфологик джеэттен чешит тюрлю къысымларгъа айырылалар. Меселя: *пирнич + чи + лик, иш + чи + лер +нинъ, баш + ла + макъ*. Айырылып косьтерильген шу морфологик къысымлардан базылары *(пирнич, иш, баш)* мустакъиль алда лексик мана ифаделейлер. Мисаллердеки башкъа къысымлар ***(-чи, -лик, -лер, -нинъ, -ла, -макъ)*** бир озьлери лексик мана анълатмайлар, лякин сёзлерни морфологик джеэттен шекиллендирювде малюм роль ойнайлар.

Тильде сёзнинъ эсас лексик манасыны ифаделеген ве башкъа парчаларгъа болюнмеген къысмына тамыр (   ) дейлер.

Тамыргъа сёз япыджы ялгъамалар къошулувынен негиз (   ) япыла. Меселя: *баш* + ***лыкъ****, баш* + ***ла****, башла* + ***макъ***. Баш тамырындан ***-лыкъ, -ла, -макъ*** ялгъамалары вастасынен учь негиз япылгъан *(башлыкъ, башла, башламакъ)*. Бойле сёзлер, негизлер тамыргъа коре **япма негиз** сайылалар.

Япма негиз сёз япыджы, шекиль япыджы ве сёз денъиштириджи ялгъамаларны къабул эте.

Тамыр я да негизге къошулып, онынъ манасынен багълы олгъан, янъы лексик маналы сёз япувда иштирак эткен ялгъамаларгъа **сёз япыджы ялгъамалар** дейлер.

Меселя: *кой* + ***деш****, иш* +***кир****, иш* +***ле***.

Сёзнинъ лексик манасыны денъиштирмеген, онъа къошма мана берген, я да онынъ грамматик хусусиетлерини денъиштирген ялгъамаларгъа **шекиль япыджы ялгъамалар** дейлер.

Меселя: *ал* + ***гъан****, кель* + ***ген****, бар* + ***ып****, кел* + ***ип****, алты* + ***нджы***.

Сёзнинъ лакъырдыда башкъа сёзлерге мунасебетини, алякъасыны бильдирген ялгъамагъа **сёз денъиштириджи ялгъама** дейлер.

Меселя: *дефтер* + ***им****, дефтер* + ***инъ****, дефтер* + ***имиз****, мектеп* + ***те****, мектеп* + ***ни****, къаз* + ***ды***.

53-юнджи иш. Юкъарыда берильген метиннинъ мундериджесине эсасланып, суаллерге джевап беринъиз.

Багълы нутукъ.
План, тезис ве конспект

1. Сёзнинъ насыл къысмына тамыр дейлер?

2. Сёзнинъ негизи тамыргъа насыл ялгъамалар къошулувынен япыла?

3. Насыл негизлер япма негиз сайылыр?

4. Япма негиз насыл ялгъамаларны къабул этер?

5. Насыл ялгъамаларгъа сёз япыджы ялгъамалар дейлер?

6. Ялгъамаларнынъ къайсы чешитине шекиль япыджы дейлер?

7. Сёз денъиштириджи ялгъамалар нени бильдирелер?

54-юнджи иш. Ашагъыдаки вазиетке эсасланып, субет тизинъиз.

Бир талебе — журналист, экинджиси — онунджы сыныф талебеси. Телевизор я да радио вастасынен халкъынънынъ миллий адет ве аньанелери акъкъында журналистнинъ суаллерине джевап бер. Джумлелеринъизде фразеологик бирикмелерини къулланынъыз.

55-инджи иш. Юкъарыда берильген малюматны къулланып, къырымтатар ве украин тиллеринде «Сёз теркиби» мевзуда чыкъыш азырланъыз. Чыкъышынъызнынъ планыны ве тезислерини язынъыз.

9-ынджы дерс

МОРФОЛОГИЯ

СЁЗНИНЪ МОРФОЛОГИК ТЕРКИБИ

СЁЗ ЯПЫЛУВЫ

56-нджы иш. Джедвеллерни козьден кечиринъиз. Морфологик джеэттен сёзлер насыл къысымлардан ибарет олгъаныны хатырланъыз.

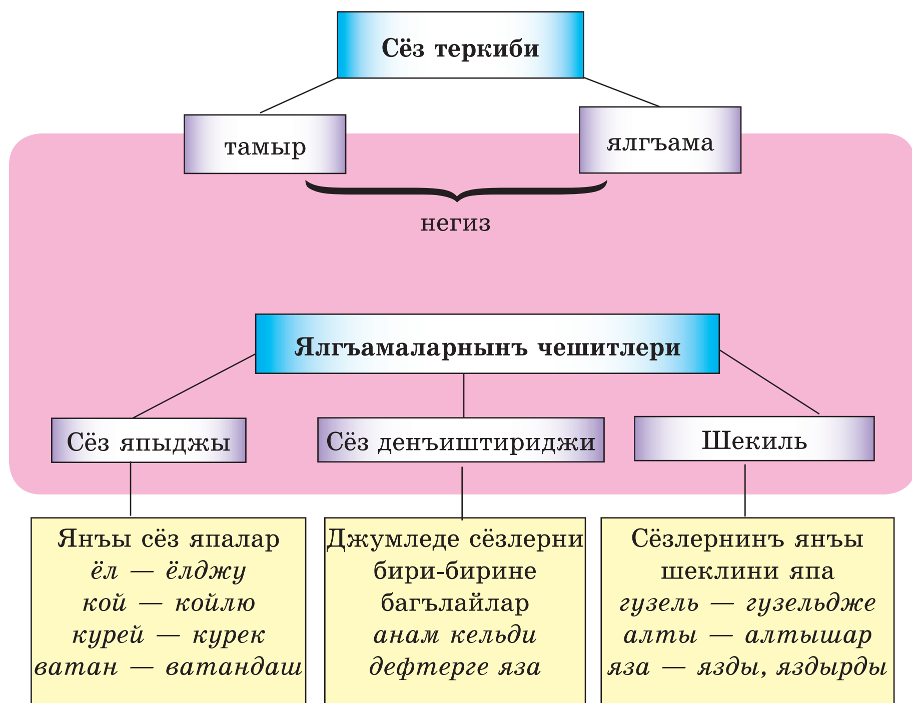

57-нджи иш. Тамырдаш сёзлерни тапып, дефтеринъизге язынъыз. Тамыр ве ялгъамаларны бельгиленъиз.

Ишлемек, ормакъ, ишчи, оракъ, орды, сызыкъ, башлы, ишкир, башла, сызды, сызыкълы, башлыкъ, ишлев, башлав, сызыкъсыз, ишле, башсыз, багъчалы, башламакъ, багъчаджылыкъ, сызгъан, багъчасыз, оракълыкъ.

58-инджи иш. Берильген сёзлерни кочюрип язынъыз, тамыр, негиз ве ялгъамаларыны къайд этинъиз.

Кунеш, ургъан, оданынъ, юкъламакъ, турып, уфюрмек, бакъты, пенджере, пердени, ёрулып, уфакъ, кельген, дефтерим, узанып, койдеш, алгъан, сыныфдаш, барып, куньлер, акъшам, икяе, куньлернинъ, башлады, ишкир, ёлджу, баарьнинъ, бакъты, мектептен, къазды, талапкяр, думанлы, акъсыз.

Тамыргъа сёз япыджы ялгъама къошулып, янъы сёз япылувына морфологик усул дейлер. Бойле усулгъа даа **ялгъамалы усул** дейлер.

Синтактик усулнен къошма ве чифт сёзлер япылалар. Къошма сёз эки ве экиден зияде асыл сёзлернинъ бири дигерине къошулувынен ве янъы мана ифаделенювинен япыла. Меселя: *ёлкъапу*.

Чифт сёзлер исе эки сёз чифт алда къулланылувынен, я да бир сёз текрарланувынен япылыр.

Меселя: *саба-акъшам*.

59-ынджы иш. Ашагъыдаки метинден морфологик ве синтактик усулларнен япылгъан сёзлерни сечип, дефтерге язынъыз.

МОРФОЛОГИЯ

Улу-Озен коюнинъ энъ буюк зенгинлиги онынъ буз киби салкъын ве темиз чокъракъ сувларыдыр. Джур-Джур сувларындан башкъа кой этрафында ондан зияде чокъракъ суву мевджут эди. «Сув олмагъан ерде яшайыш олмаз» дегенлери киби, эвель-эзельден кой сакинлери озьлерине турмуш шараити уйдурмакъ ичюн о ерлернинъ табиий байлыкъларыны ве сувуны козь огюне алгъанлар. Эр бир тарафтан эльверишли олгъан сонъ анда мекян къургъанлар.

Сув чыкъкъан козьлерни (чокъракъларны) эр вакъыт темизлеген, абаданлаштыргъанлар.

Асырлар девамында эмекдар халкъ хызмети вастасынен Андрит-чокъракъ, Джийин-чокъракъ, Текне-чокъракъ, Сары-чокъракъ, Шакараз-чокъракъ, Алексей-чокъракъ, Какуян-чокъракъ, Бахкяр-чокъракъ, Гуман-чокъракъ, Юмуркъ-деде чокъракълары мейдангъа кельген ве оларнынъ сувлары эр заман инкишаф эттирильген. Бу чокъракъларнынъ эр бирисининъ озюне хас айры-айры хусусиетлери, шекиллери ве манзаралары олгъан. Олардан чыкъкъан сувлар бутюн Улу-Озеннинъ тютюн тарлаларына, багъ-багъчаларына ве дигер кереклерине еткен сонъ, арыкъларнен Кучюк-Озен ве Къуру-Озен койлерине барыр эди.

Юкъарыда анъылгъан чокъракъларнынъ бугуньки вазиети пек мушкюльдир. Оларнынъ базы бирлери къурудгъан, базылары бозулгъан. Амма айры бирлери, не къадар вахшийликлерге огъратылсалар да, бозулмайып, халкъымызнынъ буюк тарихий бир делили оларакъ магъруп туралар.

(Я. Керимов)

60-ынджы иш. Берильген сёзлерден эки усулнен янъы сёзлер япынъыз: *гуль, аш, саба, акъ, дёрт.*

Меселя:

Сёз япыджы ялгъаманен	Сёзлер къошулувынен
дёртлюк	*Дёрткоше, дёрт-беш*

61-инджи иш. Схема узьре муреккеп сёзлер тизинъиз:

62-нджи иш. Ашагъыдаки вазиетке эсасланып, субет тизинъиз.

Сёз япылувы

Бир талебе — тарих музейининъ хадими, экинджиси — музейге кельген мектеп талебеси. Музей хадими сейирджининъ къырымтатарларнынъ тарихынен багълы суаллерине джевап бере. Джумлелеринъизде синоним, антоним сёзлерни къулланынъыз.

63-юнджи иш. Метинни окъунъыз морфологик ве синтактик усулларнен япылгъан сёзлерни сечип, дефтерге язынъыз.

Ель, тынгъан киби, олды. Орталыкъны тынчлыкъ басты. Лякин бу тынчлыкъ табиатнынъ козь боявы эди. Къаверенки перде къоймакъта олгъан кунешнинъ устюне авдарылып тюшер-тюшмез, къырлар устюндеки къорайларны, чалычырпыны, тоз-чакъылны авагъа котерип, шиддетли боран къопты. Ельнен котерильген таш-топракъ вышканынъ ве тракторларнынъ демир кевделерине, бурчакъ киби, сепилерек, этрафны тасырды ве гудюрди шаматасы ичине комди. Телюке артмасынен мукъайтлыкълары сонъки дереджесине еткен вышкалар бу тоз-думан къаранлыгъында тросларны ве вышканы зорнен эслей эдилер. Боран, душманынынъ устюне джан аляметинен чапкъылгъан, джанавар киби, окюрмекте ве къутурмакъта эди. Козь ачманынъ чареси къалмады. Къыр тогъайларындан тамырларынен сёкюлип кетирильген тикенлер, от-оленлер вышканынъ ичинитышыны ныхтап ташладылар. Кок юзюни къаплагъан мудхиш перденен орьтюли кунеш къыр артларына батса керек ки, къаранлыкъ даа зияде къоюрды.

(Гъ. Булгъанакълы)

64-юнджи иш. Ашагъыдаки сёзлер насыл ялгъамалар ярдымынен ве насыл сёз чешитинден япылгъаныны айтынъыз. Исим япыджы ялгъамаларнынъ язылышыны анълатынъыз.

Балыкъчы, осюмлик, койдеш, къуртчу, демирджи, кеманеджи, сюзгюч, чалгъы, бургъу, аркъадаш, долма, чивильти, къаведжи, тузлукъ, сёзлюк, гурюльти, бурма, аскъыч, шекерлик, сильгич, сыныфдаш, курешчи,

отургъыч, лафазанлыкъ, яхшылыкъ.

65-инджи иш. Сёзлерни окъунъыз. Исим япыджы ялгъамаларны тапып, сёзлернинъ маналарында олгъан фаркъны анълатынъыз.

Нешир, неширджи, неширджилик.
Багъча, багъчеван, багъчаджылыкъ.
Тильджи, тильшынас.
Тарих, тарихчы, тарихшынас, тарихшынаслыкъ.

66-нджы иш. Джумлелерни окъуп, япма исимлерни тапынъыз. Зенаат, унер анълаткъан исимлерни бельгилеп, оларнынъ ялгъамаларыны къайд этинъиз, язылышыны анълатынъыз. Кочюрип язынъыз.

1. Онларнен нефтьчилер эллерине курек, кетмен алып, атешнинъ ёлуны кесмек ичюн, къуюнынъ этрафында арыкъ къазмагъа башладылар. (Ю.Б.) 2. Баба зенааты — дюльгерликке нокъта къойдынъ. (У.Э.) 3. Къарт бирден, яшлыкъ деврини хатырласа керек, шенъленип кетти. (У.Э.) 4. Усеин эмдже койдешнинъ мушкюль алындан фена шей олгъаныны дераль анълады. (И.П.) 5. Олар янларына ерли адамлардан джемаат туварджысы Махрамкул аканы алып, сазлыкъларны, дерелерни ве къырларны доланып чыкъкъанлар. (Ю.Б.) 6. Айрапетов теляшлангъан козьлерини секретарьден директоргъа айландырды. (Ю.Б.) 7. Къайдан да олмаса, чыкъкъан досту ёлдашы ола биле. (Ш.А.) 8. Секретарь аркъадаш, бу адам манъа автопаркккъа директорлыкъны теклиф этти ве бу ишни япып-яраштыраджагъы ичюн менден пара истеди. (Ю.Б.) 9. Къадын акъшам устю ишининъ олмагъанынданмы, ёкъса мусафир йигитинен меракълангъанынданмы, лафазанлыкъкъа тутунгъан эди. (У.Э.) 10. Демирджи къарт, Осман акъай, ялынъыз яшагъанындан Решидни озь эвине алды. (Б.Н.) 11. Энди бир айдыр, Осман мени балалар багъчасына ашчы этип ерлештирди. (Ю.Б.) 12. Зинадан корип, Замир де ташчы олмакъ истеди. (Б.М.) 13. — Къуруджулыкъ уджсузбуджакъсыз, — деди хошнутлыкънен Семёнов. (С.Э.)

10-унджы дерс

БАГЪЛЫ НУТУКЪ

КИТАП ИЛЕ ЧАЛЫШУВ

67-нджи иш. Сиз китапханеге кельдинъиз. Маруза азырламакъ ичюн, сизге янъы малюмат керек. Китапнен насыл чалышкъанынъызны хатырланъыз? Ашагъыда берильген тевсиелернен танышынъыз.

Бириндживден:

а) китапнынъ баш саифесини окъумалы: муэллифнинъ ады, китапнынъ серлевасы ве нешир олунгъан йылы;

б) аннотациясыны окъумакъ керек (китап акъкъында къыскъа малюмат);

в) китапнынъ мукъаддеме я да кириш сёзюнен танышмалы.

Китапны окъугъанда, дикъкъатынъызны ашагъыдакилерге джельп этмек керек:

а) къысымларнынъ, бабларнынъ адларына;

б) къайд этильген сёзлерге, сёз бирикмелерине;

в) манасы анълашылмагъан сёзлерге.

Окъулгъан малюматны терен менимсемек ичюн:

а) метинни къысымларгъа больмек, эсас манасыны къайд этмек;

б) план, тезис я да конспект язмакъ керек.

МОРФОЛОГИЯ

68-инджи иш. Метинлерни окъунъыз. Бир метинни сайлап, услюбини, чешитини бельгиленъиз. Метинни къысымларгъа болип, план ве конспект язынъыз.

I. Дюньяда инсанларны бир-бирине багълагъан бир чокъ багълар мевджут — диний, миллий, медений, ичтимаий, икътисадий. Айны динге менсюп олмакъ, къан ве сой

якъынлыгъы, айны фикирлерни пайлашмакъ, берабер бир ишни япмакъ, бир-бирине якъын яшамакъ биле инсангъа тесир эте ве якъынлыкънынъ пейда олмасына себеп ола. Шуны къайд этмели ки, инсанларны бирлештирген энъ кучьлю факторлар, бу диний ве миллий багълардыр.

Эдждатларымыз окъувгъа ве алельхусус да, диний окъувгъа буюк эмиет бере эдилер. Шу себептен ки, улу етекчилеримизден бири Менъли Герай ханымыз янъы пайтахт оладжакъ ерде озь сарайындан эвель илим оджагъынынъ тесис этильмесини истеди ве даа 1500 сенеси Зынджырлы медресенинъ темелини къойдурды. Илимге (бу сырада диний илимге, Аллахнынъ келямы Къур'ангъа, Пейгъамберимизнинъ сёзю хадиске) хан олсун, къул олсун — эр кес урьмет этсин, баш эгсин дие, медресеге кириш къапусына зынджыр астырды. Бу окъув юртуны, Шаркъий Авропанынъ энъ къадимий университетлеринден бири оларакъ, къабул этмек мумкюн.

Эпимиз, шу улу ханнынъ эдждатлары оларакъ, ондан шу эманетни алып, девам эттирмек керекмиз. Эпимиз юреклеримизде бирер Зынджырлы медресе къурып, дюньявий фенлернен берабер, динимизни де огренмек ве о косьтерген догъру ёлдан юрмек керекмиз. Ойле олса, халкъымыз, дюнья тургъандже, аякъта турар.

(Э. Умеров)

II. Ёлунъа сед къойса базы алчакълар,
Ич рухтан тюшме сен, козь яшынъ тёкме.
Узакъкъа баралмаз, огълум, алчакълар,
Магъруру юрь, бойнунъны оларгъа букме.

Душманларынъ чыкъса эгер огюнъе,
Юреги тешильсин, козюне бакъ тик.
Джесюр ол, алдгъа юрьмек истесенъ,
Юмрукъ олсунлар, пармакъларынъны бук!

(М. Аблялимов)

Багълы нутукъ. Китап иле чалышув

III. Битасынынъ айткъанына коре, бир заманларда ерде мунеджимлер яшагъанлар. Оларнынъ эсаплагъанларына коре, кокте бахтлы ве бахтсыз йылдызлар ола экен. Инсанларнынъ такъдирлери коктеки шу йылдызларнынъ ерлешюв тертибине багълы ола экен. Эгер бу лаф керчек олса, демек кокте йылдызларнынъ ерлешюв тертиби, шимдилик, олар ичюн эльверишли дегиль. Шимдилик... Амма декабрь айында куньлер бирден къызып башласалар, эрте-кеч, эп бир аязлар башланаджагъыны, эгер апрельде апансыздан сувукълар башласа, эп бир муляйим мевсюм келеджегини, тезден орталыкъ ешереджегини сеземиз. Рустем къаранлыкъ кок юзюни атешли йылдыз чызып кечкенини чокъ дефалар корьди. Ким биле, бельки, о йылдыз бир де-бир демирджининъ орьсюси узеринден учкъан къыгъылчымдыр? Кокте йылдызларнынъ, бахт-сеадет йылдызларнынъ сайысы чокълашсын!

(А. Осман)

69-ынджы иш. Ашагъыдаки вазиетке эсасланып, субет тизинъиз.

Бир талебе — китапханеджи, экинджиси — китапханеге язылмагъа кельген мектеп талебеси. Талебе насыл китапны ве не ичюн аладжагъыны китапханеджиге анълата. Джумлелеринъизде асыл ве япма сёзлерни догъру къулланынъыз.

70-инджи иш. Ашагъыда берильген джедвельге эсасланып, ильмий услюпте чыкъыш япынъыз.

Сёз япылувынынъ усуллары

Усуллар	Мисаллер

Морфологик (ялгъамалар вастасынен)	*акъыл+**лы**, акъыл+**сыз**, акъыл+**ланмакъ***
Синтактик (сёзлернинъ бирлешювинен)	***дёрт+коше, аякъ+къап, козь+яш, ач+козь, яз-къыш***

11-инджи дерс

СЁЗ ЧЕШИТЛЕРИ

Джедвельни козьден кечирип, сёзлер насыл чешитлерге болюнгенини хатырланъыз.

Сёз чешитлери		
Там маналы сёзлер	**Ярдымджы сёзлер**	**Айры группаларны тешкиль эткен сёзлер**
Исим, сыфат, сайы, замир, фииль, зарф — предметнинъ адыны, аляметини, сайысыны, арекетини, алыны ифаделейлер	**Мунасебетчилер, багълайыджылар, дереджеликлер** — сёзлернинъ озьара мунасебетини косьтерелер, бири бирине багълайлар, къошма мана берелер.	**Модаль сёзлер, нидалар ве мимемалар** — ишанч, тасдыкъ, истек киби модаль маналарны ифаделейлер.

***71**-инджи иш.* Ашагъыда берильген макъалени окъунъыз. Метинни къысымларгъа болип, план ве конспект язынъыз.

Сёзлернинъ, мана ве грамматик джеэттен бенъзевине ко-

ре, айры лексик-грамматик группаларына **сёз чешитлери** дейлер.

Сёзлерни сёз чешитлерине болювде, бириндживе, оларнынъ мана хусусиетлери, демек нени ифаделегенлери козьде тутула.

Базы сёзлер предмет я да предметлик тюшюнджесини ифаделей

Меселя: *ягъмур, дефтер, байрам.*

Базы сёзлер предметлернинъ аляметлерини — ренкини, шеклини, характерини анълата: *индже, къара, къыскъа, яхшы, ярамай* ве иляхре.

Ишле, яз, аша, бар, кель, ал киби сёзлер исе предметлернинъ арекетини, фааль алыны бильдире. Шунынъ ичюн тильде олгъан эписи сёзлер мана джеэттен айры группаларгъа — чешитлерге болюнелер.

Сёзлерни группаларгъа болювде, экинджиден, оларнынъ морфологик хусусиетлерини козьде тутмакъ керек. Сёзлернинъ морфологик хусусиети оларнынъ мана хусусиетинен сыкъы багълана. Бу ал оларнынъ морфологик шекиллеринынъ системасында корюне.

Меселя: **Предмет анълаткъан сёзлер мулькиет, чокълукъ, келиш, хаберлик** ялгъамаларыны къабул этелер, **алямет** ифаделеген сёзлер **тенъештирюв, устюнлик, азайтув** дереджелернинъ шекиллери, **иш-арекет** анълаткъан сёзлер **заман, дередже** киби шекиллерини ясагъан ялгъамаларыны къабул этелер.

Учюнджиден, морфологик шекиллерининъ базы бирлери исе озь невбетинде сёзлернинъ джумледе насыл синтактик вазифе беджерювинен багълана.

Меселя, предмет анълаткъан сёзлер джумледе эксерий алларда мубтеда, тамамлайыджы вазифесини беджере, алямет анълаткъан сёзлер исе джумледе эксерий алларда айырыджы вазифесини беджере.

Шимдики къырымтатар тилиндеки сёзлер учь группагъа болюне:

а) там маналы сёзлер, б) ярдымджы сёзлер, в) айры группаны тешкиль эткен сёзлер.

72-нджи иш. Джумлелерни окъуп, там маналы ве ярдымджы сёзлерни къайд этинъиз.

1. Пенджереден тюшкен ай ярыгъында онынъ череси гузель корюнмекте. (Гъ.М.) 2. Коксюмнинъ устюнден басып тургъан агъырлыкъ бирден енгиллешкен киби, юрегимнинъ теренлигинде насылдыр бир гизли къуванч пейда олгъан киби дуюлды. (Гъ.М.) 3. Къышнынъ куньлери къыскъа, геджелери исе узун. (А.О.) 4. Мааллененинъ къадынлары акъшамлары бири-бирлерининъ эвлерине топланып, йип орелер ве лакъырды этелер. (А.О.) 5. Орта одадан чыкъаракъ, мердивенлерден эндик, бираз эвель кирген къапунынъ янындаки оданы ачып анда кирдик. (Р.Къ.) 6. Кокке аркъа таягъан юдже дагъларнынъ этегинде янъы шеэр, янъы аят догъмакъта эди. (А.О.) 7. Яз айларында бутюн койнинъ джемааты, дерсинъ, дагъларгъа кочип чыкъа. (А.О.) 8. Ягъмурлы-къарлы аваларда эр кес эвинде отура. (А.О.) 9. Еримден турдым, ода ичинде доландым. (Р.Къ.) 10. Бу вакъыт артымда аякъ давушы эшитильген киби олды. (Р.Къ.) 11. Бойле акъшамларда балалар да аналарынынъ янларында ола ве оларнынъ гъаест меракълы, эджанлы икяелерини нефес алмайып динълейлер. (А.О.) 12. Эслибашлы къадынлар, кимерде, балалар ичюн къадим заман пельванлары ве ифритлери акъкъында дешетли масаллар айталар. (А.О.)

73-юнджи иш. Джумлелерни окъунъыз. Ашагъыдаки джедвельге джумлелерден алынгъан мисаллерни язынъыз.

Там маналы сёзлер	Ярдымджы сёзлер	Айры группаларны тешкиль эткен сёзлер
...	...	...

1. Сабадан тантаналы топлашув кечти, сонъра исе концерт олды. Балалар ойнадылар, йырладылар, шенълендилер. Олар асылында бу куннинъ о къадар къуванчлы кунь олма-

гъаныны, багъчанен, севимли тербиеджилернен омюрлик сагълыкълашаяткъанларыны акъылларына биле кетирмейлер. Бельки ойле дегильдир. Бала ичюн эр бир янъылыкъ зевкълы, меракълы ола. Бу кунь де олар ичюн меракълы. (А.О.)

2. Бираздан эвнинъ тёпесинден, «чып-чып» этип, тамчылар тюше башладылар. Олар ташчыкълар тюшкен киби «такъ-такъ-такъ» этип, алюмин чанакънынъ ичине сыкъ-сыкъ тамладылар. (Э.А.)

74-юнджи иш. Метин парчасыны кочюрип язынъыз ве къайд этильген сёзлер насыл сёз чешитлерине аит олгъанларыны бельгиленъиз.

Булутлы ава эп сиярды, титисленди. **Анамны** озгъарып къайттым. **Мен** оны бойле **чокъ** озгъаргъан эдим. **Лякин** бу сефер насылдыр гъамлы, **кедерли** дуйгъу мени бошамады. **Бу** тюшкюнликтен, кедерден **къуртулмакъ истедим**. Лякин **олмады**. Къара булутлар ерге энип, орталыкъны сияртты, лякин бу акъшам дегиль эди. **Не ичюндир**, акъшам **тез** олмады. Чокъ вакъыт кечмеден кок гудюрдиси башлады. Мен **баштан-аякъ** сыланып, къалтырай-къалтырай къапуда анамны бекледим. О, сокъакънынъ ахырындаки бурулыштан **келип чыкъмакъ керек эди**, корюнмеди, кельмеди. Тарлалардан иштен къайтаяткъан къомшумыз мени тынчландырмакъ **ичюн** эвине алып кирсетти. Саба **уяндым**. Анам, ич бир шей олмагъан **киби** эв ичинде доланмакъта эди. Сабалыкъ **манъа** мысырбогъдай унундан пиширильген пите узатты. Башымны сыйпай-сыйпай: «Аша, къызым, **санъа** махсус шеэрден кетирдим», — деди. **Бир-эки** кере къаптым битти. О пите ойле лезетли эди ки… Лякин **аз** эди. Онынъ лезети аля даа агъызымда тура.

(Гъ. Мурад)

МОРФОЛОГИЯ

75-инджи иш. Ашагъыдаки вазиетке эсасланып, субет тизинъиз.

Бир талебе — журналист, экинджиси — онунджы сыныф

талебеси. Телевизор я да радио вастасынен Ватанынъ акъкъында журналистнинъ суаллерине джевап бер. Джумлелеринъизде там маналы ве ярдымджы сёзлерни догъру къулланынъыз.

76-нджы иш. Джумлелерни кочюрип, къайд этильген сёз чешитлерини бельгиленъиз.

1. **Биз исе,** думан пердеси **алтында** балыкъчы къайыкъларына **минип,** Юнанистан ялыларына догъруулдыкъ. (Ш.А.) 2. **Къарт** нарын **кевдели,** муляйим **къонъур козьлю,** сийрек, чал сачлы адам. (И.П.) 3. Къыз **яваш-яваш** къапу **бетке** чекиле башлады. (Ш.А.) 4. Дюнья **шимди** тынчыкъ **ава** агъырлыгъы **алтында юкъусырамакъта.** (Ш.А.) 5. Феми сет **узеринден** къалкъып, **софра башына** отурды. (Ш.А.) 6. **Яш** келинлер **яры геджегедже** эвлернинъ софаларында отурып, узакътан эшитильген тюркюлерни динълейлер. (Ш.А.) 7. Кампалар арасында йыланны **къыдыргъанда,** тюфек патлай, къурсагъындан **яраланып,** оле. (Ш.А.) 8. Кулькюлер Рустемге токъунды. (Ш.А.) 9.Чешме **огюндеки** мейданда оюн башлады. (Ш.А.) 10. **Эсманынъ** козьлери айлана, юреги къалтырай, чырайы **ап-акъ кесиле.** (А.О.) 11. Эр кес Асма-къую аралыгъы **сонъундаки** кичик **къыр башына** ювурды. (Ш.А.)

77-нджи иш. Ашагъыда берильген сёзлернинъ чешитлерини бельгиленъиз. Бир къач сёзнен джумлелер тизинъиз.

а) ачмакъ, юксельген, дагъ, олгъан, келеджек;
б) минмек, язгъан, вакъыт, тёке, ярыкълата эдилер;
в) увулдай, биткен, юкселе, оладжакъ, козь;
г) олмакъ, япракълар, орьтюльген, орталыкъ, тёке.

78-инджи иш. Джумлелерни окъунъыз. Там маналы ве ярдымджы сёзлерни къайд этинъиз.

1. Лякин Къызылташкъа баарьнинъ кельмесине ич кимсе кедер этип оламады. (Й.) 2. Балалыгъымда Сувукъсув

ёлунынъ таш исары устюнде бир инджир тереги бар эди. (Й.) 3. Онынъ ичюн Акъяргъа бардыкътан сонъра энъ биринджи ишимиз бу олсун. (Й.) 4. Бир заманлар Топкъая ширкетине аит ашхане огюнден кечтим, бош сокъакъларны кечтим. (Й.) 5. Акъярдан Одессагъа бармакъ ичюн эки чешит ёл мевджут олып, бириси — пароход иле Къара денъизден, экинджиси — демир ёлнен Русиенинъ ичерисине кирип, Харьков аркъалы баргъан ёллардыр. (Й.) 6. Акъбаш, Асаннынъ астындан къуртулмакъ ичюн, къыбырданды. (У.И.) 7. Баба ве огъул Къарасувдан кельдилер. (Й.) 8. Сейярени арабагъа отуртып, зенгин, дюльбер Коккозь коюне алып кеттилер. (А.О.) 9. Къайракъташ, эр учь тарафтан юксек къырларнен къуршавланып алынгъан кенъ бир мейданлыкъта ерлешкен. (Ю.Б.) 10. Ильк баарьден башлап кузь айларынадже тазелигини, ешиллигини джоймагъан Борюкъышлакъ къамышлыкънен орьтюли. (Ю.Б.) 11. Лякин онынъ козьяшлары къуругъан эди. (А.О.) 12. Багъчасарайгъа гъарптан Кемер Къапудан кирилир. (У.И.) 13. Мен бираз итбурун джыймагъа истейим. (Р.М.) 14. Акъшам эр кес раатланмакъ, шенъленмек ичюн ятакъханеге кетти, мен исе къартанайнынъ эвине догъру ёл алдым. (У.Э.)

79-ынджы иш. Сёз бирикмелерини окъуп, сёзлернинъ чешитлерини бельгиленъиз. Бир къач бирикменен джумлелер тизинъиз.

Ачылгъан гуль, къапу ачылгъан; кесильген отьмек, къыймет кесильген; ёрулгъан ёлджу, атлар ёрулгъан; ярыкъланггъан ода, фенерлернен ярыкъланггъан; учкъан къушлар, дженюпке учкъан; догъгъан кунеш, койде догъгъан; бузлагъан сув, устю бузлагъан; ёлгъа чыкъкъан адам, одадан чыкъкъан; чезильген меселе, суаллер чезильген; къоркъкъан бала, копектен къоркъкъан; биткен иш, дерс биткен.

12-нджи дерс

БАГЪЛЫ НУТУКЪ

ТОПЛАШУВДА ЧЫКЪЫШ

Нутукънынъ кенъ къулланылгъан жанрларындан бири топлашувда я да дерсте чыкъыштыр. Чыкъышлар эки чешитте олалар: азырлангъан ве азырланмайып кечирильген чыкъыш.

Мисаль оларакъ, бир де бир меселе боюнджа музакере тешкиль олунса, беян этильген фикирни исбатламакъ керек ола. Бойле чыкъышкъа базы алларда азырлыкъ корюле.

Чыкъышкъа азырлангъанда, онынъ макъсадыны ве динълейиджилерге айтыладжакъ хабер насыл сёзлернен ифаделенеджеги къайд этиле.

Чыкъышкъа азырланмакъ ве чыкъыш япмакънынъ дёрт усулы бар:

1. Бутюн чыкъышны язмакъ ве динълейиджилерге окъуп бермек.
2. Чыкъышны язмакъ, бир къач кере окъуп, айтып бермек.
3. Чыкъышны тек къыскъадан язып алмакъ.
4. Ич бир тюрлю язысыз чыкъышта булунмакъ.

Чыкъышта булунгъан инсан динълейиджилернинъ дикъкъатыны джельп этмек, беян этеджек меселеге меракъ догъурмакъ, озь мунасебетини бильдирмек керек. Чыкъышта кириш ве нетиджелев къысымлары муим ерни алмалы. Эгер чыкъышнынъ биринджи сёзлери динълейиджилерни меракъландырса, сонъки сёзлери де дикъкъатсыз къалмаз.

80-инджи иш. Ашагъыдаки вазиетке эсасланып, субет тизинъиз.

Бир талебе—журналист, экинджиси—онунджы сыныф талебеси. Телевизор я да радио вастасынен халкъынънынъ

тарихы акъкъында журналистнинъ суаллерине джевап бер.

81-инджи иш. Ашагъыда берильген метинлерни окъунъыз, мевзусыны къайд этип, услюплерини бельгиленъиз.

I. Алушта шеэринден куньдогъуш тарафкъа, Судакъкъа кетильгенде, ёлджунынъ козюне биринджи Къуру-Озен илише. Койнинъ ортасындан къасабаны экиге болип, тёпеге — дагъгъа, догъру ёл кете. Бу ёл сизни Улу-Озен коюне алып бара. Эгер койнинъ меркезинде турып, этрафкъа бакъсанъыз, озюнъизни, санки къоджаман бир чоюн къазаны ичинде булунгъан киби, дуярсынъыз. Чевре-этрафта кокке бой созгъан Катар-Къая, Тирки, Таракъ-Къая къаяларынынъ тёпелери майыс айынынъ сонъуна къадар къар адамнынъ чал башы киби, бем-беяз олып, корюнелер. Баарьде сыджакълар башлангъан сонъ, къарлар ирип, ерге синъе, синъип етиштирмегенлери исе, дерелер бою акъып, озенге келип къошулалар.

Койнинъ ортасында Къара Денъиз тарафкъа номай сувлу озен акъа. Гедже-куньдюз шувулдап акъкъан бу озенни бир заманларда бизим эджатларымыз Улу-Озен деп адландыргъанлар.

Койден Хопхал богъазынынъ устюне котерильсенъиз, огюнъизде 7-8 километр кенъликте ве узунлыкъта балабан, терен бир дере пейда олур. Язда о ерлерде адам белине къадар чешит отлар осе. Июнь айынынъ сонъларында Хопхал тепесиндеки йылгъада пиченлик чалынмагъаны ичюн бутюн бир вадий табиат муждеси — чечек базарыны анъдыргъан киби олып корюне. Эр тюсте ачкъан чечеклерни корип, рухунъ котериле, зевкъынъ арта, оларгъа бакъа-бакъа тоймайсынъ. Ойле дюльбер манзараны быракъып, эвге къайтмагъа истемейсинъ.

Эсли-башлы койдешлернинъ хатырлагъанларына коре, дженктен эвель бу койде 550 къоранта яшагъан ве тютюнджилик, айванасравджылыкъ, багъ-багъчаджылыкъ эм де себзеджиликнен огърашкъан. Советлер заманында эр йыл девлетке 300-350 тонна тютюн, 70 тонна джевиз теслим эт-

кени шашыладжакъ бир шейдир. Тирки, Хопхал ве Къара-Бий яйлаларында бакъылгъан сюрю-сюрю айванларнынъ эльверишлигини, дагъларда олгъан берекетнинъ боллугъыны ве койде эм де онынъ дживарында етиштирильген себзе махсулатларынынъ чокълугъы ве лезетини къартларымыз айта-айта битиралмайлар.

(Я. Керимов)

II. Къырым озенлери мезкюр ерге ве топракъкъа хас хусусиетке маликлер. Олар адамлар, эвде тутулгъан ве кийик айванлар ичюн сув менбасыдырлар, лякин энъ эсасы олар ерасты сувлары ичюн фильтр хызметини одейлер. Озен ёлу бинълернен йыл джюляланып кельди.

Советский районындан акъып кечкен Ишунь, Индол, Булгъанакъ, Буюк Къарасув озенчиклери ялынъыз адамнынъ анъсыз тесиринен бербат олдылар. Олар, дёрт онйыллыкъта озь эмиетлерини гъайып эттилер. Къырым ярымадасындаки къалгъан дигер озенчиклер де бойле фаджиагъа огърадылар. Мегер, дженктен эвельки девирлерде Салгъыр, Кача, Альма, Буюк Къарасув, Бельбек, Индол, Булгъанакъ, Беш-терек, Чёрная, Конкозка, Ангара, Зуя, Байдарка, Бурульча, Учан-Сув ве дигер озенлерде ялынъыз алабалыкъ, маринка, къызыл къанат балыгъыны дегиль де, атта чешит чекилерде сазанларны да авлап тутар эдилер, озенлернинъ ялы бойларында исе къадимий инджирнинъ пек къыйметли Къырым джынслары, шифалы унаби, армут ве алманынъ тек Къырымгъа аит джынсы осер эди. Аху дуту (малина) орманчыкълары, бурюльген (ежевика), шифалы илядж отлары исе я да бекташ юзюми (крыжовник), шифалы джевизлер, къыйметли барбарис — булар къайдалар?

Дженктен эвельки девирлерде яшагъан Къырым сакинлери, чокъракъларны темизлев ве айбетлев ичюн, чокъ иш япа эдилер, чюнки биле эдилер ки, Къырым озенлери озьлеринынъ башлангъычларыны бузларнынъ ирювлеринден дегиль де, чокъракълардан алалар. Албу исе, табиат — бу бизим Ватанымыз. Табиатны къорув — Ватанны къорув демек.

(А. Алиев)

82-нджи иш. Юкъарыда берильген метинлерге ве биология, джогърафия фенлерине эсасланып, «Табиатны къорув — Ватанны къорув» мевзусында чыкъыш азырланъыз. Чыкъышынъызда сиз яшагъан кой (шеэр)нинъ вазиетини айдынлатынъыз.

Топлашувда чыкъышкъа азырланув тертиби

1. Чыкъышнынъ мевзусы узеринде чалышмакъ, иза этиледжек малюматны азырламакъ.
2. Нутукънынъ макъсадыны ве динълейиджилерни бельгилемек.
3. Чыкъышнынъ эсасы — план. Малюматны план боюнджа тизмек керек.
4. Керек олгъан малюматкъа эсасланаракъ, чыкъышны планлаштырып, кириш, эсас къысым, нетидже язмакъ.
5. Чыкъыш тюрлю услюп иле алып барылыр. Чыкъышта булунгъан инсан озь фикирлерини тарифлемек, изаламакъ, мисаллер узеринде исбатламакъ керек.
6. Толу чыкъышны язып, оны бир къач кере окъуп чыкъмакъ лязимдир.

83-юнджи иш. Юкъарыдаки макъалелерге эсасланып, «Къырым озенлери» мевзусында чыкъыш азырланъыз.

МОРФОЛОГИЯ

13-юнджи дерс

ИСИМ

Ашагъыда берильген джеваплардан догърусыны сечип алынъыз. Джевабынъызны берильген назарий малюматнен къыясланъыз.

Исим бу:

а) предметнинъ даимий аляметини ифаделеген там манал ы сёзлер;

б) предметлик манасыны ифаделеген ве грамматик сайы, мулькиет, келиш категориялары олгъан там маналы сёзлер;

в) предметке, аляметке я да микъдаргъа догърудан-догъру ад олмайып, лякин бир де бир усулнен шу предметнинъ аляметини я да микъдарыны бильдирген там маналы сёзлер;

г) предметнинъ иш-арекетини, рухий ве булунгъан алыны бильдирген там маналы сёзлер;

д) предметнинъ микъдарыны, сайысыны, я да сырасыны ифаделеген там маналы сёзлер.

Предметлик манасыны ифаделеген ве грамматик сайы, мулькиет, келиш категориялары олгъан там маналы сёзлерге **исим** дейлер.

Исимлер джанлы, тири предметлернинъ (*адам, къуш, айван, копек, кесертки* киби), объектив барлыкътаки, яшайыштаки ер ве кокке аит шейлернинъ (*ер, кунеш, ай, таш, дагъ, сув, дерья* киби), осюмликлернинъ (*пирнич, алма, эрик, богъдай* киби) бир де бир адисенинъ (*той, ягъмур, къар, меджлис, куреш* киби), заман-вакъытнынъ (*саба, акъшам, яз, къыш, баарь* киби) адлары олувы мумкюн.

Исим предметлик манасыны грамматик сайы, мулькиет ве келиш маналарынен берабер ифаделей. Исимлердеки сайы, мулькиет ве келиш категориялары бу сёз чешитининъ эсас морфологик бельгилеридир.

Исим джумледе эксерий алларда мунтеда, тамамлайыджы олып келе.

84-юнджи иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз. Къайд этильген исимлернинъ манасыны агъзавий шекильде анълатынъыз.

1. Раим арыкъкъа тараф бурулды, къаргъа комюльген чалыларны ачып бакъты: бузлу **ерде** башыны биле котермеге алы къалмагъан кучелек ята эди. (Э.У.) 2. Апансыздан арыкъ четиндеки **от-оленлер** арасындан насылдыр бир индже давуш эшитильди. (Э.У.) 3. **Яшлар** ве **къызлар** кино башламасыны беклеп, язлыкъ клуб огюнде эглене эдилер. (Р.А.) 4. **Акъшамлардан** биринде оларнынъ къапулары огюнде кеч маальгедже отурдыкъ. (Р.А.) 5. Бизим багъымызнынъ арт кошеси чытырман дагъгъа бенъзей. (Э.У.) 6. **Къартларнынъ** къуванч козьяшлары, ах-вахлары нетиджесинде бири-бирине янъы йылны хайырламакъ акъылларына биле кельмеди. (Э.У.) 7. **Къыш** бу сене кеч башласа да, **январь** айында сувукълар артты, терен къар ягъып, ёлларны къаплады. (И.П.) 8. Къапу артындаки стол узеринде джамнен орьтюли ящикте **фиделер** ешермекте эдилер. (И.П.) 9. **Ягъмур** эп ягъа, аякъ астында, чамур шылп-шылп эте. (Э.У.) 10. Догъру, о акъыллы, истидатлы **бала**, лякин **инсаннынъ** энъ алидженап хусусиетлерини бир капикке алмай. (Э.У.) 11. Башымыз устюнде **шавле** сачкъан **кунеш**, фурундан уфюрген киби къыздыра. (Ю.А.) 12. **Оджанынъ** кедерли **юрегини** гъамкъасевет саргъан. (Ю.А.). 13. **Язнынъ** чиллеси эди. (Ю.А.) 14. Бир-бирине беслеген сынъырсыз севгилери эр сой **къыйынлыкъны**, чаресизликни енъмеге, оны тез унутмагъа ярдым этти. (И.П.) 15. Эбазер, **идареден** чыкъкъан сонъ, бир ерде эгленмей, эвине кельди. (И.П.)

85-инджи иш. Ашагъыда берильген исимлер ярдымынен джумлелер тизинъиз. Джумлелерде исимлер мунтеда, тамамлайыджы вазифесинде олсунлар.

Арзу, денъиз, далгъалар, кунь, кунеш, нур, кузь, сув, севги, гъам-къасевет, булут, кок, мелевше, сансар, мермер, ай, гедже, япракъ, озен, багъча, дагъ, зурна, кемане, гогерджин, йылдыз.

86-нджы иш. Джумлелерде нокъталар ерине келишкен исимлерни къойып, оларнынъ манасыны анълатынъыз. Джумлелерни

дефтеринъизге кочюрип язынъыз.

1. Гедже-куньдюз токътамай ... ягъа.
2. Куськюн ава ... сыта.
3. Кокте ... сечильмей.
4. ... узай, ... къыскъара, сувукъ арта, юкселе.
5. ... чокъ джанлы!
6. Кузь кельди, ве терекнинъ ... тёкюльди.
7. Ай-Петриден ... догъгъаныны сейир этемиз.
8. Кунеш узакътан, ... артындан пек аджайип суретте къызарып котериле.
9. Аюв денъиз кенарында сув ичмек ичюн яткъанда, ... олып къатып къалгъан деп, тюшюнмек мумкюн.
10. Бакъам онынъ ... , дикъкъат этип сёзюне.
11. Мен ... сёзюне дикъкъат этем.

Къулланыладжакъ сёзлер: *чырайыны, ягъмур, денъиз, гедже, кунь, кунеш, таш, козюне, къартбабамнынъ, балалар, япракълары.*

87-нджи иш. Ашагъыдаки вазиетке эсасланып, субет тизинъиз.

Бир талебе — китап сатыджы, экинджиси — китап алмагъа кельген мектеп талебеси. Джумлелеринъизде исимлерни догъру къулланынъыз.

88-инджи иш. Джумлелерде джыныс ве хас исимлерни тапынъыз, оларнынъ манасыны анълатып, кочюрип язынъыз.

1. Молла, къасап Мураткъа япкъаны киби, Сеит Умерге де юмругъыны саллады. (Дж.Гъ.) 2. Бугунь де онъа Симферополь дейлер, лякин мен кене эвелькиси киби Акъмесджит дейджегим. (Й.) 3. Лякин Къызылташкъа баарьнинъ кельмесине ич кимсе кедер этип оламады. (Й.) 4. Балалыгъымда Сувукъ сув ёлунынъ таш исары устюнде бир инджир тереги бар эди. (Й.) 5. Онынъ ичюн Акъяргъа

баргъандан сонъра энъ бириндживи ишимиз бу олсун. (Й.) 6. Кунеш уфукътан котерильгендже Кореиз, Алупка, Симеиз тарафлары агъыр юкъугъа далгъан киби корюне. (А.А.) 7. Сабалары Ай-Петриден кунеш догъгъаныны сейир этмек пек меракълы. (А.А.) 8. Къырымда балабан ве кичик: Акъмесджит, Акъяр, Керчь, Кезлев, Кефе, Багъчасарай киби шеэрлер бар. (А.И.) 9. Онынъ «Чакъырджы», «Шомпол» киби къырымтатар йырларыны йырлагъаныны эшиткен олсанъыз! (И.А.) 10. Бираздан олар «Достлукъ» кафесине келип чыкътылар. (И.А.) 11. Чайдан сонъ о, манъа «Акъшам» ве «Танъ» деген эки къысымдан ибарет «Ялтада» серлевалы шиирини окъуды. (И.А.)

89-ынджы иш. Метин парчасыны кочюрип язынъыз, манасына коре исимлер насыл чешитлерге болюнгенлерини бельгиленъиз. Исимлерни тапып, талиль этинъиз.

Къалдырымдан эки адам кече — яш ве къыз. Бу экисининъ озь къасевети, даа догърусы, ич бир тюрлю къасевети ёкъ. Даа биревлер кечтилер. Генадий Львович багъчанынъ тёрюнде янъгъыз тургъан скемлени корьди, онъа тараф кетти ве къызчыгъыны чагъырды. Кимсени корьмемек ичюн, къалдырымгъа сыртыны чевирип отурды. Буюк шеэрнинъ меркезинде биле адам янъгъыз къала биледжек киби ерлер бар. Япракълар тёкюлелер ве бу салкъын кузь шувулдай, сенинъ ичюн исе, бабачыгъым, буларнынъ эписи битмекте ве эки афтадан сонъ текмиль битеджек. Сенинъ хатиренъ биз ичюн даима мукъаддес олып къалыр, чюнки сен бизлерге, озь балаларынъа инсан насыл олмасы кереклигини ве тюшюнджелернинъ адамлар эшкъына файдалы ишке чевирильмеси ичюн не къадар чокъ чалышмакъ керек экенини косьтердинъ. Адамлар бутюн вакъыт санъа ихтияджсезмелери ичюн не къадар чокъ чалышмакъ керек.

(С. Татур)

МОРФОЛОГИЯ

90-ынджы иш. Ашагъыдаки джумлелерни язып алынъыз. Япма исимлерни тапып, усулыны бельгиленъиз, ялгъамаларыны къайд этинъиз.

1.Чюнки студентлик йыллары девамында бир дефа биле саба едини кечирип тургъаныны хатырлап оламай. (У.Э.) 2. Талип исе беденинде ич бир тюрлю ёргъунлыкъ олмагъаныны косьтермек истесе керек, омузларыны силькип алды. (У.Э.) 3. О насыл бир къапугъа кирсе, адамлар ондан феналыкъ дегиль де, ялынъыз яхшылыкъ коре эдилер. (У.Э.) 4. Онынъ юрегинде буюк сербестлик, инатлыкъ бар. (У.Э.) 5. Сагъ тарафындаки къомшусы — китапхане мудири. (У.Э.) 6. Лякин бу толулыкъ онынъ дюльбер къыяфетине ич де кедер этмей, аксинедже онъа тендюристлик, тазелик багъышламакъта. (У.Э.) 7. Район хастаханесинде янълыш диагноз къоюлгъаны белли олды. (У.Э.) 8. Ёлджу къаверенкли мешин чемоданны яваштан ерге къойды. (У.Э.) 9. Мудир зенаатдашларына шашкъынлыкънен бакъаракъ, арсыз бир баланы баш этмегенлерине, сёз динълетип оламагъанларына пек афакъанланды. (И.П.) 10. Зерачыкъынынъ бет-сымасыны, чынъгъыравукъкъа ошагъан давушыны хатырлайджакъ олды. (Ю.Б.) 11. Челик бурав таштопракъны делерек, саат сайын ер тюбюне саркъты. (Ю.Б.) 12. Къадынларнынъ кийимлерине, бояларына, сачларына, озьлерини тутувларына къыймет кести, таныш-билишлерине окъталды, яшларнен шакъалашты. (Ю.Б.)

91-инджи иш. Ашагъыда берильген сёзлерни къулланып, исмий ве фииль сёз бирикмелерини тизинъиз. Бир къач джумле уйдурып язынъыз.

а) сабыр, севги, йылдыз, бахт, сеадет;
б) къасевет, душманлыкъ, дефтер, садыкълыкъ, нефрет;
в) арзу, пенджере, къуванч, эйилик, достлукъ;
г) маса, такъат, тынчлыкъ, дюнья, омюр.

14-юнджи дерс

БАГЪЛЫ НУТУКЪ

РЕФЕРАТ

Реферат — бир де бир эсер я да ильмий иш боюнджа къыскъартылгъан язма шекильде азырлангъан маруза.

92-нджи иш. Ашагъыдаки вазиетке эсасланып, субет тизинъиз.

Бир талебе — тарих оджасы, экинджиси — мектеп талебеси. Оджанынъ тарих фенинен багълы бир къач суалине талебе джевап бере. Джумлелеринъизде исимлерни догъру къулланынъыз.

93-юнджи иш. Метинлерни окъуп, мевзусыны, услюбини бельгиленъиз.

I. КЪУР'АН-Ы Керимде Аллах шойле буюра: «Раббинъ, ялынъыз онъа къуллукъ этменъизни, ана-бабанъызгъа да яхшы мунасебетте олманъызны кесен-кес бир шекильде эмир этти. Оларгъа мерхамет этерек, алчакъгонъюлликнен узерлерине къанат кер ве «Раббим! Кичиклигимде олар мени насыл етиштирген олсалар, шимди сен оларгъа (ойле) рахмет эйле!» — деп, дуа эт» (Исра, 23-24)

- Ана ве бабагъа яхшылыкъ япмакъ.
- Яшайышлары къыйын олса, оларгъа ярдым этмек, оларны мухтадж вазиетте ташламамакъ.
- Ана ве бабаны лаф ве арекетлернен ич бир шекильде ынджытмамакъ.
- Ана ве бабаларына нисбетен кулер юзли, татлы сёзли олмакъ, юзлерине серт ве ачувнен бакъмамакъ.
- Ана ве бабаларнынъ эмирлерини динълемек ве япмакъ.
- Эр иште оларны разы этмек.
- Оларгъа хызмет этмек ве буны севе-севе япмакъ.
- Олардан разылыкъ алмадан, бир ерге кетмемек.

(Хадислерден И. Велиев азырлады)

II. АНАМНЫНЪ СЁЗЛЕРИ

Не ичюн аджеба талпынгъан юрегим
Сазыма эр даим ананы къоша,
Омюрнен чырмашкъан хаялым, тилегим
Аналар багърына сельдайын таша...
Эпкин сель токътатмаз анагъа севгимни,
Сёзлери даима къальбимде ялдай.
Тоймайым багъышлап йырымны-эзгимни,
Бу азиз аналар пек татлы — балдай.
Дей эди: «Ах балам, пек кучюк яшымдан,
Кунь корьмей, зевкъ сюрьмей омюрим акъты,
Тикилип отурдым тезья башында,
О девир гонълюмде чырпылар якъты».
Тикенли кечмишни теляшнен анъарды,
Теляшнен динълердим мен онъа бакъып,
«Пек эрте догъдым» деп окюнир, янарды,
Инджидай козьяшлар тюшерди акъып.

(Джеваире)

Метинлернинъ мевзусыны бельгилеп, мундериджеси боюнджа субет кечиринъиз.

94-юнджи иш. Юкъарыдаки метинге ве ашагъыда берильген аталар сёзлерине эсасланып, «Эвлятларнынъ вазифелери» мевзусында реферат язынъыз.

Ана — юртнынъ тереги.
Ана-бабадан башкъа, дюньяда эр шей тапылыр.
Ана-бабаны къорчалагъанны Алла къорчалар.
Ана-бабагъа урьмет этсенъ, озюнъ урьмет корерсинъ.
Ана-бабасыны хорлагъан озю хорланыр.

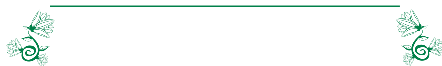

15-инджи дерс

ИСИМЛЕРДЕ МУЛЬКИЕТ ВЕ ХАБЕРЛИК КАТЕГОРИЯЛАРЫ

95-инджи иш. *Суаллерге джевап беринъиз.*

1. Насыл ялгъамаларгъа мулькиет ялгъамалары дейлер?
2. Хаберлик ялгъамаларынынъ мана ве грамматик аляметлерини изаланъыз.

Джевабынъызны ашагъыда берильген малюматнен къыясланъыз.

Предметнинъ учь шахыстан бирине менсюплигини ифаделеген джеми шекиллерге **мулькиет категориясы** дейлер.

Меселя: *антерим* дегенде, антер айткъан адамгъа менсюп олгъаны анълашыла.

Предмет я да предметлик тюшюнджесининъ учь шахыстан бирине аитлигини, менсюплигини ифаделеген ялгъамаларгъа **мулькиет ялгъамалары** дейлер.

Шахыс	Текликте		Чокълукъта	
I	*деве+**м*** *баба+**м***	*дефтер+**им*** *аш+**ым*** *коз+**юм*** *къол+**ум***	*деве+**миз*** *баба+**мыз***	*дефтер+**имиз*** *аш+**ымыз*** *коз+**юмиз*** *къол+**умыз***
II	*деве+**нъ*** *баба+**нъ***	*дефтер+**инъ*** *аш+**ынъ*** *коз+**юнъ*** *къол+**унъ***	*деве+**нъиз*** *баба+**нъыз***	*дефтер+**инъиз*** *аш+**ынъыз*** *коз+**юнъиз*** *къол+**унъыз***

III	*деве+**си*** *баба+**сы***	*дефтер+**и*** *аш+**ы*** *коз+**ю*** *къол+**у***	*деве+**си*** *деве+**(лер)и*** *баба+**сы*** *баба+**(лар)ы***	*дефтер+**и*** *дефтер+**(лер)и*** *аш+**ы*** *аш+**(лар)ы*** *коз+**ю*** *козь+**(лер)и*** *къол+**у*** *къол+**(лар)ы***

Сёзнинъ сонъуна къошулып, хабер ве шахыс бильдирген ялгъамаларгъа **хаберлик ялгъамалары** дейлер.

Меселя: *Мен оджа**м**. Сен талебе**синъ**. Онынъ агъасы ишчи**дир***.

Шахыс	Текликте	Чокълукъта
I	**мен** *оджа+**м**,* *талебе+**м***	**биз** *оджа+**мыз**,* *талебе+**миз***
II	**сен** *оджа+**сынъ**,* *талебе+**синъ***	**сиз** *оджа+**сыз**,* ***(-сынъыз)*** *талебе+**сиз(-синъиз)***
III	**о** *оджа+**дыр**,* *талебе+**дир***	**олар** *оджа +**(-лар)дыр**,* *талебе+**(-лер)дир***

96-нджы иш. Юкъарыда берильген джедвеллерге эсасланып, исимлерде мулькиет ве хаберлик ялгъамаларынынъ имлясыны изаланъыз.

97-нджи иш. Джумлелерни окъуп, хаберлик ялгъамалары къошулгъан сёзлерни тапынъыз, олар насыл вазифеде къулланылгъаныны анълатынъыз. Кочюрип язынъыз.

1. Тиль акъыл теразесидир. (Ат.с.) 2. Аметхан, коклерде Султансынъ, Аметхан, тиллерде дестансынъ. (Р.Ф.) 3. «Малым элял, джаным сагъ, коресинъ де». — «Валлаи шай, лякин сен тылсымлы адамсынъ». (И.П.) 4. Бельки, омюр бир ёлдыр. (А.Л.-з.) 5. Барымыз-ёкъумыз, джанымыз-джигеримиз — балаларымызнынъдыр. (Р.Т.) 6. Ана коресинъми,

биз насыл адамлармыз. (И.П.) 7. Реисимиз ана шу кишидир. (Р.Т.) 8. Эм татлы, эм аджджы тильдир. (Ат.с.) 9. Зенаатсыз адам мейвасыз теректир. (Ат.с.) 10. Илим акъыл чокърагъыдыр. (Ат.с.)

98-инджи иш. Ашагъыда берильген джумлелерде мулькиет ве хаберлик ялгъамаларынен кельген исимлерни къайд этип, оларнынъ имлясыны анълатынъыз. Кочюрип язынъыз.

1. Унутма, семада кезиджи булутсынъ, къыртышлар тельмирип тургъанда. Унутма, достунънынъ сырына килитсинъ, юрегинъ достане ургъанда. (Дж.) 2. Ахмет ахай догъгъан ерини догъру косьтере, чюнки онынъ адынен айтылгъан бутюн лятифелер Озенбаш коюнен багълы олалар. (Й.) 3. Серин еллер тазерте беденимни, бакъыр тюсте ренк алды куньден бетим. (Дж.) 4. Сервер Лиданы бегене, амма онъа севгисини бильдирип оламай. (Ч.А.) 5. Мен фукъаре оджам ве кучюк эдипим. (Ш.А.) 6. — Сен, къардашым, чокъ окъугъан къадынсынъ. (У.Э.) 7. Анам онынъ чалгъан музыкасынынъ янъы тонларыны тааджипнен динъледи. (Н.О.) 8. Мен Эмирали дегилим, онынъ къардашым. (Р.А.) 9. Темиз безнен азачыкъ сюртсенъ, йылтырамакътан козьлеринъни къамаштырыр. (У.Э.) 10. Мен не тарихчым ве не де языджым. (Э.И.) 11. Ерге эгильдим, онынъ кягъытларыны топламагъа ярдым эттим. (Ш.А.) 12. Алимнинъ ачувы кокюсине сыгъмай, тышкъа чыкъмагъа, пуска киби патламагъа азыр экен. (И.П.) 13. Яман сёз пычакътан кескиндир. (Ат.с.)

99-ынджы иш. Джумлелерни окъуп, нокъталар ерине мулькиет ве хаберлик ялгъамаларыны къоюнъыз, шу сёзлер насыл шахыста олгъаныны айтынъыз. Джумлелерни кочюрип язынъыз, мулькиет ве хаберлик ялгъамалары арасындаки фаркъларны анълатынъыз.

1. Къырым партизанлар.. душман иле агъыр ве муреккеп куреште даимий суретте озьлерининъ садыкъ достлар.. ве къанатлы ярдымджылар.. — учуджыларнынъ, къыймети ёкъ, буюк ярдымыны ис эте эдилер. (И.С.) 2. Йипек чий-

ратув фабрика..на якъын ерде, уфачыкъ кафе ерлешкен. (С.Б.) 3. — Пек ёргъун.., — деди Мавиле озь вазиетини насыл анълатаджагъыны бильмей. (У.Э.) 4. Тиль — акъыл теразеси.. . (Ат.с.) 5. Кягъыт, къалем кетиринъиз, Асан мырза яхшы адам.. . (Ш.Т.) 6. Денъизден эскен салкъын ельчик мисли къокъулар кетире, кокюс керип нефес алгъанда джигерлер.. къабара. (Э.Ч.) 7. Олар койлюнинъ энъ якъын ярдымджылар.. . (И.А.) 8. Яш дживан.. ешиль баарь-мевсимлернинъ дюльбери, яш келиндай джиезленди табиатнынъ эр ери. (Дж.) 9. Сагълыгъ.. еринде, биз оны бутюн кунь корьмеймиз, десек оладжакъ. (У.Э.)

100-юнджи иш. Ашагъыдаки вазиетке эсасланып, субет тизинъиз.

Бир талебе — ана тили оджасы, экинджиси — онунджы сыныф талебеси. Оджанынъ ашагъыдаки суаллерине талебе джевап бере.

1. Мулькиет ве хаберлик ялгъамаларнынъ имлясыны хатырланъыз.
2. Мулькиет ве хаберлик ялгъамаларнынъ имлясында фаркъламайыджы аляметлерини бельгиленъиз.

Джевабынъызны ашагъыдаки малюматнен исбатланъыз.

Шахыс	Мулькиет ялгъамасынен кельген исимлер	Хаберлик ялгъамасынен кельген исимлер
I	*меним мусафир*□***им*** *бизим мусафири**м***□***из*** *меним дост*□***ум*** *бизим досту**м***□***ыз***	*мен мусаф*□*ир**им*** *биз мусаф*□*ир**миз*** *мен д*□*ост**ым*** *биз д*□*ост**мыз***
II	*сенинъ мусафир*□***инъ*** *сизинъ мусафири**нъ***□***из*** *сенинъ дост*□***унъ*** *сизинъ досту**нъ***□***ыз***	*сен мусаф*□*ир**синъ*** *сиз мусаф*□*ир**сиз(-синъиз)*** *сен д*□*ост**сынъ*** *сиз д*□*ост**сыз(-сынъыз)***

III	*онынъ мусафир□**и*** *оларнынъ мусафир**(-лер)**□**и*** *онынъ дост□**у*** *оларнынъ дост□**у(-лар**□**ы)***	*о мусаф□ир**дир*** *олар мусаф□ир**(-лер)-дир*** *о д□ост**тыр*** *олар д□ост**(-лар)-дыр***

Мулькиет ве хаберлик ялгъамаларынынъ имлясында фаркълайыджы аляметлер.

1. Мулькиет ялгъамаларынынъ дудакълы шекиллери язылыр. ***(-ум , -юм, -унъ, -юнъ, -у, -ю)*** *Меним дост□**ум.***	1. Хаберлик ялгъамалары дудакъсыз созукъларнен язылыр. *Мен д□ост**ым.***
2. Мулькиет ялгъамалары ургъулы олур. *Меним дост□**ум.***	2. Хаберлик ялгъамалары ургъу къабул этмез. *Мен д□ост**ым.***
3. Мулькиет ялгъамаларындан эвель кельген ***п, к, къ*** сагъыр тутукълары янъгъыравукъ чифтлерине чевирилирлер. *Меним къона**гъ**□ым (къона**къ**).*	3. Хаберлик ялгъамаларындан эвель кельген бу тутукълар денъишмей язылырлар. *Мен къон□**акъ**ым (къона**къ**).*
4. Мулькиет ялгъамаларында ***й*** сеси йотлашкъан созукъ сесине чевирилир. *Меним со□юм (сой).*	4. Хаберлик ялгъамаларында бу адисе ёкъ. *Мен сойым (сой)*

101-инджи иш. Ашагъыда берильген сёз бирикмелеринен джумлелер тизинъиз. Къайд этильген исимлернинъ шахсыны бельгилеп, ялгъамаларнынъ астларыны сызынъыз, насыл ялгъамалар олгъаныны айтынъыз.

Оданынъ **къапусы**; мектепнинъ **одасы**; мен **авджым**; Алиме **оджадыр**; сенинъ **дефтеринъ**; Рустем **тарихчыдыр**; ишнинъ **макъсадыдыр**; биз **языджымыз**; узатылгъан **къол-**

лары.

Сёз бирикмелерни къулланып, бир къач джумле уйдурып язынъыз.

102-нджи иш. Берильген исимлернинъ шахысларыны бельгилеп, оларны джедвельге язынъыз.

Шахыс	Мулькиет ялгъамасынен кельген исимлер	Хаберлик ялгъамасынен кельген исимлер
I II III	… … … … … … … … …	… … … … … … … … …

Ёлджум, коюм, дюльг□ерим, чанагъынъ, чайым, голюм, омюрим, оджадыр, багъчеванмыз, экимдир, авджысыз, тоюм, къалемим, козюм, къашыгъынъ, б□алдыр, сёзюм, кунештир, нурум.

103-юнджи иш. Джумлелерни кючюрип язынъыз. Къошма ве чифт исимлерни тапып, имлясыны изаланъыз.

1. Ана-бабагъа сёз къайтарма. (Ат.с.) 2. Къарт-къурт, бала-чагъа демей, тютюн аранына къападылар. (Й.) 3. Эм меркезий устаханелерни зенаат саиби адамларнен темин этмек, эм де болюклерде уфакъ-тюфек тамирханелер ачмакъ мумкюн оладжакъ. (Ю.Б.) 4. Мектеп балалары, илле десенъ къызлар, бутюн къыш кийинип юрген, энди бир тамам безген йылтыравукъ резина чызмаларыны чыкъарып, аякъкъап киелер. (У.Э.) 5. Акъшамсефа, къырмызы гуль ве фесильгенлернинъ устюнде сув тамчылары мерджан киби йылтырамакъта. (У.Э.) 6. Пароход куньбатыгъа айлангъан киби, куньдогъуш бетте тургъан эвлеримиз къаршы къаршыгъа корюнди. (А.И.) 7. Буюгини, китап-дефтер алып, севине-севине мектепке азырлайым. (Р.Т.) 8. Эсманынъ

шеадетнамелерине бакъкъанда, мудир Эсманынъкини яхшы козьден кечирди. (А.О.) 9. Иштен сонъ китапхане рыкъмарыкъ адам толып къала. (Ч.А.) 10. Бир кунь баба-бала кене мудирге кельдилер. (И.П.) 11. Олар козьяшларыны силе-силе, бирер кольге киби, гъайып олдылар. (У.И.) 12. Эсмаларгъа оларнынъ аркъадашлары бутюн мектебини, азбарыны, ятакъханелерини ве даа башкъа ерини кездирип косьтердилер. (А.О.) 13. О образ гедже-куньдюз онынъ хаялында яшады, осьти, шекилленди. (Т.Х.) 14. Бойле дакъкъаларда онынъ башы, йылдызларгъа токъунгъан киби, ола эди, о керчектен де шимди озюнде дагъларны-ташларны авдармагъа къадар олгъан кучь ис этти. (Т.Х.)

104-юнджи иш. Ашагъыда берильген сёзлерни догъру язынъыз, исимлернинъ чешитлерини бельгиленъиз.

(Аджджы) бакъла джыймакъ, (чанакъ) чёльмекни джыйыштырмакъ, (Багъча) сарайгъа бармакъ, бизим (ана) юртумыз, чевре-четте (ат) къулакъ осе, (савут) саба ювмакъ, (Кок) козьде яшай, (сой) сопнен корюшмек, (ятакъ) ханеде яшамакъ, (мысыр) богъдай пиширмек, (Сувукъ) сув ялылары, (бет) сымасы пек дюльбер, (яз) къыш азырлыкъ корелер, (Келин) къаянынъ ады анъылмай, (ал) хатир сорамакъ, (Акъ) ярны корьдик.

105-инджи иш. Ашагъыда берильген исимлерни мулькиет ве хаберлик ялгъамаларынен учь шахыста тюрлендиринъиз. Мулькиет ве хаберлик ялгъамаларынынъ фаркълайыджы аляметлерини бельгиленъиз.

Сыныфдаш, гемиджи, багъчеван, балджы, сатыджы, айдавджы, гульджю, тарихчы.

МОРФОЛОГИЯ

16-нджы дерс

ИСИМЛЕРНИНЪ КЕЛИШЛЕРНЕН ТЮРЛЕНЮВИ

***106**-нджы иш.* *Суаллерге джевап беринъиз.*

1. Къырымтатар тилинде къач келиш бар? Оларнынъ адларыны айтынъыз.
2. Эр бир келишнинъ суаллерини бельгиленъиз.
3. Келиш ялгъамаларынынъ имлясыны хатырланъыз.

Келишлер акъкъында къыскъа малюмат

Исимлерни джумледе башкъа сёзлерге олгъан мунасебетини ифаделеген грамматик шекиллерге **келишлер** дейлер.

Къырымтатар тилинде келиш категориясы алты келиштен ибареттир:

1. Баш келиш — *ким? не?*
2. Саиплик келиши — *кимнинъ? ненинъ?*
3. Догърултув келиши — *кимге? неге? къаерге? къайда?*
4. Тюшюм келиши — *кимни? нени?*
5. Ер келиши — *кимде? неде? къаерде?*
6. Чыкъыш келиши — *кимден? неден? къаерден?*

Мулькиет ялгъамаларынен кельген сёзлерге, келиш ялгъамалары къошулгъанда, бойле денъишмелер пейда ола:

а) I, II шахыс(текликте) мулькиет ялгъамасы къошулгъан сёзлерде догърултув келишинде ***-гъ, -г*** тюшип къала ве шу келиш ***-а, -е*** ялгъамаларынен ифаделене: *эл + им + (г)е — элиме, эл + инъ + (г)е — элинъе;*

б) догърултув, ер ве чыкъыш келишлеринде III шахыс (текликте) мулькиет ве келиш ялгъамалары арасында ***-н*** сеси пейда ола: *баш + ы + н + а, баш + ы + н + да, баш + ы + н + дан.*

***107**-нджи иш.* Къавузлар ичиндеки сёзлерге уйгъун кельген ке-

лиш ялгъамаларыны къошып, джумлелерни кочюрип язынъыз.

1. Эвнинъ (табаны) мавы орьнекли къара кийиз тёшельген. (Ю.Б.) 2. Бетон заводы (агъач) япылгъан ахыр киби бир бина эди. (С.Э.) 3. Эки дане дёрткоше (пенджеречик) кирген ярыкъ ве учь дане балабан электрик лампасы янгъанына бакъмадан, онынъ ичи къаранлыкъ. (С.Э.) 4. Мына, (къанатлар) керип, салмакълы учкъан акъкъуш киби, бир далгъа келип, (яр) урулды. (А.Ш.) 5. Онынъ чалкъанувындан асыл олгъан шувулты этрафнынъ (раатлыгъы) боза. (А.Ш.). 6. (Багъчалар) тереклер аллы-беязлы, чечеклерден япылгъан (къафтанлар) кийингенлер. (Дж.С.) 7. Вакъыт-вакъыт эскен сыджакъ баарь ели (бетлер) охшамакъта эди. (Дж.С.) 8. Ава къызып башлагъан сайын къырлар къыш (юкъусы) уянып, ешиль (къадифе) бурьленелер. (Ч.А.) 9. Ялынъыз юксек (дагълар) баарь къокъусы дуюлмай. (Ч.А.) 10. Тарлалар даа (къыш) беяз чаршафынен орьтюли. (Ч.А.) 11. (Кузь) сюрюльген топракълар яваш-яваш иримекте олгъан къарнынъ шырасыны сюзип гъыдаланмакъталар. (Ч.А.) 12. (Башы) тёбен олгъан къадын янындаки (чобан) эшитмеди. (Ю.Б.) 13. Юнь (шалы) омузларына ташлангъан Нияр (софа) къалын багъанасына даянаракъ, (ава) уйирильмекте олгъан сары (япракълар) сейир этти. (Ю.Б.)

108-инджи иш. Къавузлар ичиндеки сёзлерге уйгъун кельген келиш ялгъамаларыны къошып, джумлелерни кочюрип язынъыз. Бу исимлернинъ ялгъамаларыны къайд этинъиз, келишлерини бельгиленъиз. Нокъталар ерине керек олгъан арифлерни къоюнъыз.

1. Бойле (сурет) арекетсиз, кескин табиатлы саиби оз..-нинъ улул..гъы иле сизни дагълар киби чёктюре биле. (С.С.) 2. Бу (юзю) эскен хафиф ельчик, эр бир янъы салкъын денъиз толкъ..ны вакътынджа эди. (С.С.) 3. Йигит кулюмс..реди, (къыз) юз..не дикъкъатле бакъты: юзь чизгилери джиддий эди. (С.С.) 4. Салмакълы адымлар..нен тоз котерип, топракъ (ёл) солдат кете. (Ю.Б.) 5. Корюльгенине коре, онынъ ёлдж..-лыгъы чокътан башланса керек. (Ю.Б.) 6. Башкъа (мектю..-лер) йыгъыштырып, газеталарнынъ

янына къойды. (Ч.А.) 7. Кягъытнынъ ялынъыз бир (бети) язылгъан бу къыскъа мектюплернинъ т..бюнде Валерийнинъ (ады) корьди. (Ч.А.) 8. Озьлерине гъыда арагъан чевик къушлар, булут кесеклери киби къайнашкъан чиркилер бу сазлыкънынъ тёрюнде учушалар, къой ве сыгъыр сюр.. лери исе онынъ (кенарлар) отлайлар. (Ю.Б.)

109-ынджы иш. Джумлелерни дефтерлеринъизге кочюрип язынъыз. Къавузларда олгъан сёзлерге саиплик я да догърултув келишлернинъ ялгъамаларыны къошунъыз.

1. Йигит (ода) киргенде дивар тюбюндеки кроваттаки адам энди чокътан татлы юкъуда эди. (У.Э.) 2. (Асан) юрегинде (офицер) къаршы энъ алевли бир ачув къайнады. (У.И.) 3. Халкънынъ силькинюви нафиле олмагъаныны мен, къаршыдаки (курешчи) якъынлашкъан сонъ, анъладым. (У.Э.) 4. (Ашхане) де, о бир (эвлер) де пенджерелеринден болбол ярыкъ тёкюле. (У.И.) 5. Лякин Нусретнинъ озю истеген (иститут) дегиль де башкъасына киргенини эшиткенде, бир кереден сусып къалды. (У.Э.) 6. Дюньяда (эркеклер) техникадан башкъа зенаатны ич де мунасип корьмей. (У.Э.) 7. (Матрос) манълайы сол къашынынъ устюнден яралы олып, андан къан сыза ве о, элинен бу къанларны сюрте. (У.И.) 8. (Геми) аркъа тарафы котерильди ве о баш ашагъы денъиз ичине кетти. (У.И.) 9. Тикильген урба, аякъкъап, чешит басмалар, чамашыр сабуны — эписи бир (тюкян) толдурылгъан. (У.Э.) 10. (Къартлар) куннешюви он эки кунь девам этти. (У.И.) 11. Чолакъ Нафе йыкъылгъанда, (давул) тез къакъылмасындан, (зурна) асабий чыйкъылдамасындан бутюн курешнинъ де, бутюн курештеки халкъларнынъ да юреклери урды. (У.И.) 12. Къаверенкли козьлери (адам) меракънен бакъалар. (У.Э.)

110-унджы иш. Ашагъыдаки вазиетке эсасланып, субет тизинъиз.

Бир талебе — урба сатыджы, экинджиси — урба алмагъа кельген мектеп талебеси. Джумлелеринъизде келишлерни догъру къулланынъыз.

111-инджи иш. Джумлелерни окъунъыз. Къайд этильген исимлернинъ келишини бельгилеп, морфологик джеэттен талиль этинъиз. Джумлелерни кочюрип язынъыз.

1. **Къыз** да осип-етишип, дюльберлернинъ дюльбери олгъан. (У.Э.) 2. **Сетнинъ** дивар **ястыкъларынынъ** устюне къар киби бем-беяз пешкир чекильген. (У.Э.) 3. Бала **анасынынъ** узун кирпиклерине, сия къашларына, джансыз дюльбер чересине бакъып къалды. (У.Э.) 4. Далгъалар юксек шувултынен **къаягъа** урула, этрафкъа сув сачрай. (С.С.) 5. Мурат элиндеки **къавунны проводникке** узатты, сонъра экинджисини алмакъ ичюн **арткъа** айланды. (Э.У.) 6. Козьлери **оюгъына** баткъанлар, язнынъ якъыджы **сыджагъына** бакъмадан, къара антер, къара аякъкъап кийген, башында къара явлукъ. (Э.У.) 7. Басыкъ дам эвчикнинъ **къапусы** гъырджылдынен ачылып, **азбаргъа** узун бойлу, тегиз эндамлы яш бир къадын чыкъты. (Ю.Б.) 8. Мусафир **козьлерине** тюшкен къалпагъыны котерди, юнь къолчакълы элинен къаш ве кирпиклериндеки къарны сильди. (Ю.Б.) 9. Бу вакъыткъадже Айшенинъ **юрегинде** толкъунлангъан ве тышкъа атылып чыкъмагъа имкян арагъан сынъырсыз **къуванчы** бирден онынъ юзюнде парылдады. (Ю.Б.) 10. Бу козь айдын хаберинен мени янъыдан **дюньягъа** кетирдинъ, бахт йылдызы тюбюнде догъгъанлардан бири эттинъ. (Ю.Б.) 11. Ёкъ, джаным, береджек **эвлери** падиша сарайы олса да, босагъамдан атламам. (Ю.Б.) 12. **Реберлеримизге** тешеккюрлеримни айтынъыз, лякин манъа джанлары агъырмасын. (Ю.Б.) 13. О, ал-хатир сорап ве оны къайгъырып кельген бу **яшлардан** гъает мемнюн эди. (Ю.Б.)

112-нджи иш. Къавузларны ачып, нокъталар ерине уйгъун кельген ялгъамаларны къошып, кочюрип язынъыз.

Эвлернинъ (къапулар..); бизим (оджа..); севимли (ана..); кок (къубе..); китап (меракълы..); Ленаранынъ (баба..); меним (кейф..); тереклернинъ (япракълар..); онынъ (юрек..); урьметли (оджа..); Айшенинъ (къартана..); газетанынъ

(сан..); онынъ этрафы (денъиз..); бизим (юрт..); Ялта, Алушта — эски (шеэрлер..); ананынъ (эллер..); Симферополь — Къырымнынъ (къапу..); Къырым ешиль (ада..); баарь (чечек..); меним (макъсат..); этрафнынъ (койлер..); кок (юз..); авасы дертлерге (дерман..).

113-юнджи иш. Ашагъыдаки джумлелерни кочюрип язынъыз. Исимлернинъ ялгъамаларыны къайд этип, келишлерини бельгиленъиз.

1. Мен онынъ эллеринен сонъки кере джыйыштырылгъан тёшекке, рафкъа тиреп къойгъан китапларына, язы столы устюндеки кягъытларына, шкафтаки урбаларына, диваргъа асылы ресимлерине шу куньгедже эль тийсетмедим. (Ю.Б.) 2. Экинджи куню сабасы, Мархамкул ака, азбардаки чечеклерни сувараяткъанда, эвден чыкъкъан Серверни корьди. (Ю.Б.) 3. Къайракъташ, эр учь тарафтан юксек къырларнен къуршавланып алынгъан кенъ бир мейданлыкъта ерлешкен. (Ю.Б.) 4. Къырларнынъ тюбюнден тар бир дере шеклинде узанып, дженюпке догъру эндикче, эп кенишлеген, дёрт бир якъкъа джайылгъан бу тюземлик, озенгедже узанып кете. (Ю.Б.) 5. Инсанларгъа файда кетирген айванларны ве осюмликлерни буюк бир авесликнен огрендим. (Ю.Б.) 6. Онынъ сёзюнинъ девамы яшларнынъ кулькю шаматасы ичинде гъайып олды. (Ю.Б.) 7. Эвлернинъ диварларыны котермек ичюн, бу ерлерде аджайип топракъ бар. (Ю.Б.) 8. Нияр, чокъракъ башындаки адисени хатырлап, сырлы козьлерини Серверге котерди. (Ю.Б.) 9. Сервернинъ тюшюнджелери узакъ кечмишлерде доланмакъта эди. (Ю.Б.) 10. Онынъ хаялыны кулер юзьлю Айше забт этти. (Ю.Б.) 11. Шу гедженинъ сабасында дженк чыкъты. (Ю.Б.) 12. Къысмет олып, гугюмнинъ саибинен корюшсем, бу савутны косьтерип, оны къувандырмакъ истейим. (Ю.Б.)

114-юнджи иш. Джумлелерни окъуп, исимлернинъ келишлерини къайд этинъиз. Бу исимлер джумледе насыл синтактик вазифе беджергенини бельгиленъиз. Кочюрип язынъыз.

1. Уста акъикъий раатлыкъны эвде дегиль де, иш ба-

шында тапа эди. (Ю.Б.) 2. Селим, пенджереге келип, назарыны сокъакъкъа ташлады. (Ю.Б.) 3. Чокъкъа бармадан, ашханенинъ пенджерелери электрик ярыгъынен алланды. (Ю.Б.) 4. Мен, достларны енъишнен тебриклеген сонъ, олардан бир къачыны ресторангъа чагъыраджам. (Ю.Б.) 5. Раатлыкъ куню олгъанындан, секизинджи ятакъ одасынынъ адамлары бугунь саат докъузларда турдылар. (Ю.Б.) 6. Барсын, башы чаларсын, къартайсын, атта, вакъты-сааты келип, кечинсин, лякин онынъ адыны, тюсюни бу кичик адамчыкъ девам этер, онынъ пытагъы, онынъ несили. (Т.Х.) 7. Джафер саба уянгъанда, юрегинде насылдыр раатсызлыкъ дуйды, тарсыкъты. (Т.Х.) 8. Рустемнинъ козьлерине кунеш нуру урунгъанда, озюни, дюньягъа янъыдан кельген киби, ис этти. (Э.А.) 9. Узун тенеффюстен сонъ озь эвинъе кельмек, бир вакъытларда анасынынъ ве бабасынынъ эллери тийген шейлерни тутып бакъмакъ ве, ниает, озюнинъ тёшегинде, анасынынъ эллеринен къабартылгъан пуф ястыкъларгъа башынъны къойып ятмакъ не къадар яхшы шей. (Э.А.) 10. Акъшамлыкъ емектен сонъ, кишилик одагъа кирдилер. (Э.А.) 11. Баарьде, багъча аллы-гуллю чечеклерге бурюнгенде, тарифке кельмез дереджеде дюльбер левха асыл ола, этрафта адам даима чокъ ола, балаларнынъ кулькюси эшитиле эди. (Э.А.) 12. Уфукътан котерильген къаверенки перде, кок юзюнинъ къуббесине етип, экинджи тарафкъа, куньбатыгъа авдарылды. (Ю.Б.)

115-инджи иш. Къавузлар ичиндеки сёзлерни керек олгъан келиште къойып, джумлелерни кочюрип язынъыз. Бу сёзлернинъ манасыны анълатынъыз, фаркъларыны бельгиленъиз.

1. Бу курьсю устюнде бир вакъытларда (Рустем) бабасы отура эди. (Э.А.) 2. Шимди о, (Алие) ич бир якъкъа алып бармаз. (Э.А.) 3. (Сервер) ёлуны айдынлатып, эп юкъары котерильмекте олгъан прожектор ышыкълары, ниает, вышканынъ тёпесине еттилер. (Ю.Б.) 4. Ашагъыдакилер яваш-яваш юрип, козьлерини (Сервер) алмадылар. (Ю.Б.) 5. — (Елизавета Карповна) эв кирасыны тёлемек зор олур, деп къоркъам, — деди. Заваллы къадын бир озю чалыша. (Ю.Б.) 6. Мен къатты джеза алдым, (иш) чыкъардылар.

(С.Э.) 7. (Нияр) мектюби бу къарарны алт-усть этип ташлады. (Ю.Б.) 8. (Адиль) козь зарларында къуванч яшлары йылтырады. (Ю.Б.) 9. Адавиенинъ планларыны (Дорофея Ивановна) гъайры кимсе бильмей. (А.О.) 10. — Селям алейкум, енъге, мен (Кемал Юнусов) кельген эдим. (А.О.) 11. (Кемал) сыджакъ мектюп кельди. (А.О.)

116-нджы иш. Ашагъыдаки джумлелерни кочюрип язынъыз. Нокъталар ерине уйгъун кельген арифни къоюнъыз. Исимлернинъ ялгъамаларыны къайд этинъиз.

1. Эльбетте, этрафтакилерге дуйдурмамакъ ниетинен, announcement эписини гизли шекильде япмагъа тырышкъан бу огълан озюнинъ бу арекетлер..нден тек бир шейни корьмей ве сезмей эди. (С.С.) 2. Къыз, бу гузелликни эслеп, зевкълана, чюнки онынъ козьлери ог..нде балалыкъта эшиткен, тылсымлы масалларда тасвирленильген табиат левхалары джанланалар. (С.С.) 3. Мейдандан бираз ашагъыда, байырдан энген таш ёл т..земликке айлангъан ерде, юзлернен тонналыкъ резервуарлар ерлештирильген. (Ю.Б.) 4. Кабинадан шофёр ве санитар чыкъты, мени носилкагъа къойып, аркъадан машина ичине уйтеп йиберд..лер. (Ш.А.) 5. Мердивеннинъ астындаки эвнинъ кошесинде сакъланып, юкъарыда не олгъаныны бакъкъан яшлар, анда къыскъа сёзлю с..гюшлер эшиттилер. (У.И.) 6. Бутюн кунь ёл азабындан эзиетленген ёлдж..лар тышкъа — темиз авагъа чыкъмагъа даврандылар. (У.Э.) 7. Демек, онынъ кулер юз..ни де, дюньягъа сукъланып бакъкъан козьлерини де, «джаным-коз..м Анифечигим» деген давушыны да бир даа корьмейджек ве эшитмейджек. (Ю.Б.) 8. Атта яш балалы къадынлар да сабийлерини бешиктен чыкъарып, мында топланып кел..дилер. (Ю.Б.) 9. Кунь бою къыздыргъан кунеш къыш айларыны уш..п кечирген инсанларны, кереги киби, сыджакъкъа тойдурды. (Ю.Б.)

117-нджи иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз. Нокъталар ерине уйгъун кельген ялгъаманы къойып, сёзлернинъ келишини ве имлясыны айтынъыз.

Багълы нутукъ.
Ильмий услюп

1. О, элиндеки фиделер.. бирер-бирер къабир этрафына сачты, арыкътан къопкъанен сув кетирип, эм фиделер.., эм де эвельден сачылгъан чечеклер.. суварды. (Ю.Б.) 2. Башы.. урмагъа ер тапамагъан уста кеч вакъытларгъадже ялынъыз башы.. къыр тёпелери.. доланып юрьди. (Ю.Б.) 3. Лякин, шунъа бакъмадан, эв.. чыкъкъанда юреги.. къайнашкъан ачув ве афакъан текмиль ятышып, къуртургъан фуртуналар.. сонъ тынып, тынчланып къалгъан денъиз киби, онынъ юреги де сакинлешти ве сезилир-сезильмез умют шевкъларынен нешэленди. (Ю.Б.) 4. Къалын тахталар.. ясалгъан эки узун столнынъ башы.. ер ёкъ. (Э.А.) 5. Кунеш.. зайыф нурлары кимерде булутлар арысындан корюнип ала, орталыкъ текяран ярыкълана, сонъ бир даа улькюнлик къойнуна гъаркъ ола. (Э.А.) 6. Уста босагъа.. ичери атлады, эв бомбош олып корюльди, урбаларыны ташлап, кроват.. узанды. (Ю.Б.) 7. Уфукъ.. чыкъып эп юкъары котерильген сентябрь кунеши шеффаф нурларыны бол-сал ер юзю.. сеперек, гедже серинлиги.. эсер биле къалдырмады. (Ю.Б.) 8. Март айы.. ахырларында бир къач куньлер сюрген аяз сувукълар.. сонъ, ава бирден йымшап кетти. (Ю.Б.) 9. Баарьде беяз девелер.. бенъзер булутлар оларны багъырларына алалар. (Э.А.) 10. Йыллар — еллер.., туфанлар.., кок гудюрдиси.. ибарет гъалиба. (Э.А.) 11. О вакъыт.. берли нидже шейлер денъишти. (Э.А.) 12. Ялынъыз анавы дагълар башы.. бир тюрлю денъишювлер козь.. илишмей. (Э.А.) 13. Топлашув.. сонъ бир къач адам олып, биз де аякъ устю кирип чыкъармыз. (Ю.Б.) 14. Сервер джебиндеки дефтер.. буклю эки кягъыт чыкъарып, олардан бирини козю.. кетирди. (Ю.Б.)

17-инджи дерс

БАГЪЛЫ НУТУКЪ

КЪЫРЫМТАТАР ТИЛИНИНЪ УСЛЮПЛЕРИ. ИЛЬМИЙ УСЛЮП

Къырымтатар тилинде, башкъа тиллерде олгъаны киби, бир сыра услюп айырыла:

Ильмий, ресмий-иш, лакъырды ве бедиий эсернинъ тили.

Ильмий услюп

Ильмий услюп илим саасында къулланыла. Алимлер тедкъикъ эткен къанунлар, беян эткен гъаелер ильмий эсерлернинъ мундериджесини тешкиль этелер. Ильмий иш оларакъ: монография, макъале, маруза, рецензия, очерк, реферат, ильмий-тедкъикъат иш акъкъында эсабат, автореферат, диссертациялар бельгилене.

Ильмий эсернинъ макъсады — къайд этильген фикирнинъ догъруулыгъыны исбатламакъ. Ильмий метиннинъ тиль васталары эки вазифени беджерелер: малюмат бермек ве тасдыкъламакъ.

Ильмий нутукъкъа, мантыкълылыкъ, ачыкъ-айдынлыкъ, догърулыкъ киби, хусусиетлер аиттир.

Мантыкълылыкъ метиндеки къысымларнынъ, мундериндже ве мантыкъ джеэттен, арды-сыра ерлешювидир.

Ачыкъ-айдынлыкъ анълайышлылыкъны назарда тута. Яни берильген малюмат анълайышлы тильнен берильмели.

Ильмий нутукънынъ учюнджи хусусиети — **догърулыкъ.**

Ильмий макъаленинъ башында мевзунен багълы умумий меселелер чезиле, тедкъикъат этиледжек мевзунынъ муимлиги ве янъылыгъы исбатлана. Эсас къысымда тедкъикъат нетиджесинден хулясалар чыкъарыла. Учюнджи къысмы — нетидже. Адети узьре, макъале къулланылгъан эдебият джедвелинен ве, базан, ресим-илявелернен бите. Ильмий эсерлерге, монография, рецензия, макъалелер, дерслик, лекция, маруза, агъзавий чыкъыш, диссертация, ильмий эсабат киби, ишлер кире. Реферат, автореферат, конспект, тезис, аннотацияларда исе, метин колемини азлаштырмакъ макъсадынен, къыскъартылгъан малюмат бериле.

118-инджи иш. Метинни окъуп, насыл услюпте язылгъаныны къайд этинъиз. Джевабынъызны исбатланъыз.

Повесть — эпик джыныснынъ чешити сайыла. Омюрде олып кечкен адисе-вакъиалар повестте этрафлыджа ве кенишче тасвирлене. Повестьнинъ колеми икяеден баягъы буюкче ола. Повестте баш къараманнынъ сымасы кениш ве тафсилятлы айдынлатыла. Языджылар повесттеки къараманларнынъ сымасыны тасвирлемек ичюн эсерде бир чокъ ярдымджы персонажларнынъ сымаларыны да яраталар.

Къараманларнынъ ички дюньясы, оларнынъ дюньябакъышынынъ илерилеви тафсилятлы тасвир олунгъан повестьлерге психологик повесть дерлер.

Психологик повестте ахлякъий меселелер, инсан шахсиети, къараманнынъ ички дюньясы, онынъ дюньябакъышынынъ илерилеви тафсилятлы тасвир олуна. Психологик повестьлерде монолог ве диалоглар пек чокъ ишлетиле. Бу монолог ве диалогларда къараманларнынъ ички дуйгъулары, рухиет дюньясы тасвир олуна.

(Эдебият дерслигинден)

119-ынджы иш. Берильген метинлерни окъунъыз, мевзусыны бельгиленъиз, чешитини къайд этинъиз. Ильмий услюпни тас-

дыкълайыджы тиль васталарыны тапынъыз: истилалар (терминлер), ибарелер ве башкъалары.

I. Къырымтатар дестанлары гъае ве мундеридже тарафындан къараманий ве ичтимаий-турмуш дестанларына болюнелер.

Къараманий дестанларда тарихий вакъиалар тарихий шахысларнынъ къараманлыкълары ве сеферлери акъкъында икяе олуна. Оларда о девирнинъ ичтимаий къурумы, яшайыш тарзы акъкъында малюмат бериле. «Эдиге», «Чора батыр», «Кёр огълу», «Эр таргъын», «Къопланды батыр» ве дигер дестанлар къараманий дестанлар сырасына кирелер.

Ичтимаий-турмуш дестанларында эки яшнынъ бири-бирине олгъан севгиси косьтериле. Бойле дестанларда яшларнынъ бахт ичюн куреши тасвирлене. Оларда яшайышнынъ чешит тарафлары, о девирде яшагъан инсанларнынъ мунасебетлери, урф-адетлери де айдынлатыла. «Таир ве Зоре», «Ашыкъ Гъарип», «Нар къамыш», «Къозукюрпеч ве Баянслу», «Арзы ве Гъамбер» ве дигер дестанлар ичтимаий-турмуш дестанлар сырасына кирелер.

(Эдебият дерслигинден)

II. **Исимлернинъ япылувы ве оларнынъ имлясы**

Морфологик усулнен исим япув

Бу усулда тамыр, негизге махсус исим япыджы ялгъамалар къошулувынен янъы сёзлер япылыр: *яз* — *яз**ув**, язы**джы**, язы**джылыкъ*** киби.

Япма исимлернинъ морфологик усулынен мейдангъа келювинде бойле исим япыджы ялгъамалар иштирак этелер: *-джы, -джи, -джу, -джю, -чы, -чи, -чу, -чю; -даш, -деш; -шынас; -кяр, -кир; -ма, -ме; -гъы, -къы, -гъу, -къу, -ги, -ки, -гю, -кю; -гъыч, -къыч, -гъуч, -къуч, -гич, -кич, -гюч, -кюч; -м, -ым, -им, -ум, -юм; -ынты, -инти, -унты, -юнти; -ыш, (-йыш), -иш,*

Сыфат

(-йиш), -уш, -юш; -ы, -и, -у, -ю; -ч; -вукъ, -вуч, -уч; -къ, -к, -акъ, -юк; -ын, -ин.

Ашагъыдаки ялгъамалар эм исимлерден, эм де башкъа сёз чешитлеринден исим япалар:

*-лыкъ, -лик, -лукъ, -люк: инсан**лыкъ**, джевиз**лик**, уйле**лик**, туз**лукъ**, козь**люк*** (исимден); *дюльбер**лик**, тазе**лик**, саде**лик*** (сыфаттан); *чокъ**лукъ*** (зарфтан); *бир**лик**, беш**лик**, он**лукъ*** (сайыдан).

Синтактик усулнен исим япув

Бойле усулнен къошма исим *(ашкъазан, козьяш, балкъурт, Багъчасарай, къартана)*, эки сёзнинъ грамматик джеэттен тенъ багъланувынен, чифт исим *(ана-баба, дагъ-таш, кучь-къувет, шакъа-кулькю)* япыла.

Къошма ве чифт исимлернинъ язылышы.

1. Къысымлары айры маналы исимлерден тизильген *(ёлкъапу, ташбакъа, мысырбогъдай);* биринджи къысмы сыфат я да сайы, экинджи къысмы джыныс исим олгъан *(Къарасув, къаракъурт, байкъуш, Акъяр);* биринджи къысмы исим ве экинджи къысмы ***-ар, -ер*** ялгъамалары олгъан фииллерден тизильген *(борюбас**ар**, ишсев**ер**)* я да аксине, биринджи къысмы ***-ар, -ер*** ялгъамалы фииль ве экинджи къысмы исим *(янардагъ)* къошма исимлер бир умумий ургъунен айтылыр ве къошулып язылыр.

2. Биринджи къысмы сыфат оларакъ къулланылгъан исим, экинджи къысмы хас исимден тизильген *(Орта Асия);* бирикмели хусусиетини сакълагъан *(Алтын Орду, иш акъкъы)* киби къошма исимлер айры язылырлар.

3. Чифт исимлер арасына дефис (-) къоюлыр: *агъа-къардаш, ана-баба, гедже-куньдюз, дост-душман*. Чифт исимлер арасына ***ве*** багълайыджысы къоюлгъанда, дефис язылмаз: *агъа ве къардаш, чанакъ ве чольмек*.

120-нджи иш. Ашагъыдаки вазиетке эсасланып, субет тизинъиз.

Бир талебе — эдебият оджасы, экинджиси — мектеп талебеси. Оджанынъ эдебият фенинен багълы бир къач суалине талебе джевап бере. Джумлелеринъизде синоним ве антоним сыфатларны тюрлю дередже ве шекиллерде къулланынъыз.

121-инджи иш. Юкъарыда берильген метинлерге эсасланып, «Къырымтатар повестьлери», «Къырымтатар дестанлары» мевзуларындан бирини сайлап, ильмий услюпте метин язынъыз.

18-инджи дерс

СЫФАТ

122-нджи иш. Ашагъыда берильген джеваплардан догърусыны сечип алынъыз.

Сыфат бу:

а) предметнинъ микъдарыны, сайысыны я да сырасыны ифаделеген там маналы сёзлер;

б) предметнинъ иш-арекетини, рухий ве булунгъан алыны бильдирген там маналы сёзлер;

в) предметнинъ даимий аляметини ифаделеген там маналы сёзлер;

г) предметке, аляметке я да микъдаргъа догърудан-догъру ад олмайып, лякин бир де-бир усулнен шу предметнинъ аляметини, я да микъдарыны бильдирген там маналы сёзлер.

Джевабынъызны ашагъыдаки назарий малюматнен къыясланъыз.

Предметнинъ (базан иш-арекетнинъ) даимий аляметини ифаделеген там маналы сёзлерге **сыфат** дейлер. Сыфат предметнинъ ренк-тюсюни, колемини, шеклини, дам-лезетини, табиатыны, рухий алыны, ер я да вакъыткъа мунасебети киби аляметлерини анълата. Меселя: *сары, кок, къырмызы, беяз, балабан, кучюк, кенъ, тар, узун, татлы, аджджы, яхшы, хаста, сагълам, зенгин, фукъаре, яш, къарт, бугуньки, ярынки, эвельки, сабадаки, акъшамдаки, агъыр, енгиль* киби.

Сыфат дереджелери учь группагъа болюнелер:

1. Адий дередже.

2. Тенъештирюв дередже.

3. Устюнлик дередже.

Предметнинъ аляметини башкъа предметтеки шу аляметке тенъештирмейип, догърудан-догъру ифаделейиджи сыфатларгъа **адий дередже** дейлер: *ярыкъ, къуветли, яхшы, агъыр, енгиль.*

Предметте олгъан малюм аляметнинъ башкъасындаки тыпкъы бойле аляметтен арткъачлыгъыны ифаделевге **тенъештирюв дередже** дейлер: *буюкче, яхшыджа, узунджа, темиздже.*

Предметтеки аляметнинъ башкъа предметтеки айны аляметине коре эксиклигини, я да юксек дереджеде олгъаныны ифаделеген сыфат шекиллерине **устюнлик дередже** дейлер. *Корюшювде муэллифлер* ***энъ яхшы*** *эсерлеринден парчалар окъудылар. О,* ***пек юваш*** *адам олгъаныны эр кес биле эди. Мектеп мудири оджалар акъкъында* ***чокъ яхшы*** *сёзлер айтты.*

МОРФОЛОГИЯ

123-юнджи иш. Ашагъыдаки джумлелерни окъунъыз. Сыфатларны тапып, дереджесини бельгиленъиз ве дефтерге язынъыз.

1. «Бири яшча, экинджиси эслидже», — къадынлар гурь сеснен шакъылдап кульдилер. (У.Э.) 2. Нияр шимди бу орта яшларындаки, толуджа мучели, къаверенкли козьлю, бир бакъкъанда серт корюнген, асылында исе инсаниетли къадынгъа алышып къалды. (У.Э.) 3. О, узунджа бойлу,

тыгъыз беденли, сагълам къыз, аякъларынен эллери толуджа, бели индже. (У.Э.) 4. Бала ичюн энъ къыйметли адам корюнмеди, догъмуш бабасы огълунынъ догъгъан кунюни энди унуткъангъа бенъзей. (У.Э.) 5. Мен оны дюнья юзюндеки энъ темиз къалипли ве азиз адамлардан бири саям. (Ю.Б.) 6. Онынъ кичкене эллери, индже, узун пармакълары къансыз эдилер. (Ю.Б.) 7. Бина эскидже ве бир къатлы олып, ичи темиз, серин эди. (Ю.Б.) 8. Язнынъ энъ сыджакъ вакътында биле оларнынъ омузларында беяз къар чаршафыны корьмек мумкюн ола. (С.Э.) 9. Бу арада Сеитов эслидже бир адамны кенаргъа чагъырып, онъа нелердир буюрды. (И.П.) 10. Каштановгъа олгъан темиз-пак севгисини юрегининъ энъ терен кошесинде сакълай. (Ч.А.) 11. Бу йырыны о, йырлай къайгъылы макъамнен, яваштан Азовдан салкъынджа ель эсе. (А.А.) 12. Биз дженктен сонъ эвленеджекмиз. Къызнынъ ешильдже кельген ачыкъ, темиз козьлери инджи киби йылтырады, кунештен янып, бакъыр ренкке кирген къадимий юнан череси тёгерекленди. (Ш.А.) 13. Шпорларымны кучьлюдже къакъып, атны немселернинъ устюне догърулттым. (Ш.А.) 14. Энъ зевкълы ат чапувлар той куньлеринде ола тургъан. (Ш.А.) 15. Бир къач куньден сонъ мектепте, шеэрлидже кийинген эслидже къадын пейда олды. (Ш.А.) 16. Энъ буюк джинает япкъанларны гемиден чыкъармадылар. (И.П.)

124-юнджи иш. Къавузлар ичинде берильген сыфатларны тенъештирюв я да устюнлик дереджелеринде къулланып, джумлелерни кочюрип язынъыз.

1. Шефтали алмадан (татлы). 2. Сенинъ ресминъ менимкинден (дюльбер). 3. Чокъракъ суву озен сувундан (темиз). 4. Бугунь ава тюневинкине бакъкъанда (сувукъ). 5. О, Муратны (якъын) адам деп сая эди. 6. Бу меним ичюн ер юзюнде (буюк) бахт олур эди. 7. Мавы конверт ичинден эр эки тарафы да язылы (тар) кягъытчыкъны сакъытлыкънен чыкъарды. 8. (Токъал) чал сакъалыны сыйпап, башыны саллап ташлады. 9. Шимди Ешиль Отарнынъ (гузель) къызлары, атта бригадир Муратнынъ къызы биле, Акименинъ янында онъа

чиркин киби корюльдилер.

125-инджи иш. Джумлелердеки сыфатларны тапып, дереджелерге айырып язынъыз. Сыфатларнынъ дереджесини косьтерген ялгъамаларны къайд этинъиз.

1. Онынъ узун кирпиклери, сырлыджа мавы козьлери, кунештен янып азгъана къызаргъан юзю ве билеклери къартийнинъ козьлерини охшадылар. (М.Д.) 2. Койнинъ энъ окъумыш, энъ дюльбер эки яшы эвленип, той япмагъа келеджек! (М.Д.) 3. Индже, чубар, эслидже къадын бир къолунен столгъа таянып, дигер къолуны юкъары котерди. (М.Д.) 4. Ойле аджеле ки, бираз незакетсиздже олып чыкъкъан сёзлерине тааджипленип ве джевап берип етиштиралмайып, сонъ кене пейда ола. (Ш.А.) 5. Куньдюз, уйледен сонъ, баракнынъ энъ арттаки кошесинде котек башланды. (И.П.) 6. Тарихнынъ энъ къанлы саифелери оны отузынджы йылларнынъ аджыныкълы куньлерине къайтарды. (И.П.) 7. Эсли-башлы адамны де анда, де мында чаптырды, энъ агъыр ишлерни япмагъа меджбур этти. (И.П.) 8. Къуртвели койнинъ юкъары мааллесинде булунгъан достунынъ эвине догъруджа кельди. (Й.) 9. Энъ якъын къадын койдешине джиддий ве сувукъ бакъыш атты. (И.П.) 10. Агъачны огге, сувгъа якъынджа чекип, устюне отурды. (Ш.А.) 11. Къомшу Гавр коюнден энъ намлы атларгъа минип учь йигитнен кельди. (Ш.А.) 12. Йигирми алты яшларында, бельки де азачыкъ зияделже. (Ш.А.) 13. Шенълик энъ юксек дереджеге котерилеяткъанда, адамларнынъ назары мейдан четинде пейда олгъан онбашы Абдурамангъа чевирильди. (Ш.А.) 14. Тынч акъшам ели ёл четиндеки сельбилерни сакин-сакин шувулдата, эппейидже узакътан юклю арабанынъ агъыр такъылдысы келе ве арабаджынынъ джошкъун йыры эшитиле эди. (Ф.А.) 15. Гаспралы «тюрк» сёзюни сыкъча, «тюрк-мусульманлар» терминни исе сийрекче къулланып башлады. (Й.)

Къуветлендирме сыфатлар предметни башкъа шу киби предметке тенъештирмей, онынъ озюне аит олгъан алямет-

нинъ зияде, арткъач экенлигини тариф ёлунен ифаделейлер: *пек гузель, чокъ меракълы, гъает буюк. Узундан-узун, балабандан-балабан, чиркинден-чиркин, ем-ешиль, къапкъара, тер-темиз, мас-мавы, бем-беяз.*

Азлаштырма сыфатлар предметтеки аляметнинъ адеттеки микъдарына етмегенини, аз олгъаныны ифаделейлер: *ешиль**тим** (отлар), сарыл**тым** (чечеклер), сары**шын** (сачлар), узундж**аракъ** (таякъ), эслидже**рек** (адам), юксекче**рек** (бина).*

126-нджы иш. Ашагъыдаки вазиетке эсасланып, субет тизинъиз.

Бир талебе — эрзакъ саткъан тюкянджы, экинджиси — эрзакъ алмагъа кельген мектеп талебеси. Джумлелеринъизде сыфатларны тюрлю дередже ве шекиллерде къулланынъыз.

127-нджи иш. Джумлелерни окъунъыз. Азлаштырма ве къуветлендирме сыфатларны тапып, оларнынъ япылувыны ве манасыны анълатынъыз. Кочюрип язынъыз.

1. Эсманынъ козьлери айлана, юреги къалтырай, чырайы ап-акъ кесиле. (А.О.) 2. Джентемир мырза озюне невбет кельмесине беклемеден, аман тиз чёкип, ачувны кягъыттан алмагъа ниетленген бир кимсе киби, буюктен-буюк бир имза къаралады. (Ю.Б.) 3. Мен бу къарт алымда, бу агъаргъан башымнен сени пек яман ынджыттым. (Ю.Б.) 4. Яз бою ем-ешиль олып тургъан тарлалар ап-акъ урбаларыны кийдилер. (Й.) 5. — Бу Ресуль эфенди пек мераметли бир адам, — деп ташлады. (Ю.Б.) 6. Къолда олгъан эски-пуски кягъытларны топлармыз. (Ю.Б.) 7. Сеит-Муртаза эфендининъ козю алдында губернатор азретлернинъ къалын кевдеси, ирили-уфакълы Къырым мырзаларынынъ бутюн бир обасы джанланды. (Ю.Б.) 8. Олар тёс-тегерек ве алчачыкъ софранынъ башына чёктилер. (Ю.Б.) 9. Къуртбедин акъай бу орталыкъларда энъ метинли табакъалардан бири олып, пек адалетли ве урьметли бир адам экен. (Ю.Б.) 10. Оларнынъ яп-яш черелери мос-мор кесильген, начар беденлери къалтырамакъта эди.

(Ю.Б.) 11. — Айван огълу, айван, козьлеринъ къайда эди, — деп, шамарыны онынъ ап-акъ олгъан юзюне ялпаштырды. (Ю.Б.) 12. Козьлери къыргъый козю киби йылтырап тургъан сарышын офицер къарткъа немседже нелердир айтты. (А.Д.)

128-инджи иш. Ашагъыдаки джумлелерни дефтерлеринъизге языкъыз. Сыфатларны тапып, талиль этинъиз.

1. Онынъ козьлери, даима вахший бир айваннынъ козьлери киби, парылдай (Дж.Д.) 2. Мансура узунджа бойлу, алтын киби, парылдагъан тунч сачлы, отуз беш-къыркъ яшларында бир къадындыр. (Ю.Б.) 3. Къартнынъ апансыздан олип кетюви джемаатны отьмексиз, топракъсыз, эвсиз-баркъсыз къалдыра билир эди. (Ю.Б.) 4. Онынъ тамам бир асырлыкъ узун омрюнинъ ярысы ханнынъ къанлы сеферлеринде кечкен, бу сеферлерден эр бири, онынъ иштирагини къайд этер киби, вуджудында озь тамгъасыны ташлагъан. (Ю.Б.) 5. Анда тезджерек бармакъ ичюн, мытлакъкъа самолётнен кетмек керек. (Ю.Б.) 6. Къуддус, къолларыны ап-акъ кесильген юзюне кетиререк, насылдыр бир дуалар пышылдады. (Ю.Б.) 7. Бир дакъкъадан оларнынъ экиси де, сувгъа чомгъан адамдай, баштан-аякъ сым-сылакъ олып къалгъан. (Ю.Б.) 8. Кимдир, шылкъакъ йымыртанен юзюни сап-сары этти. (Ю.Б.) 9. Йигит онъа пек таныш, пек якъын бир адам олып корюнди. (Ю.Б.) 10. Файтон ве талеке энъишли-ёкъушлы чёль ёлундан бурулып, бираздан койге кирди, юванкъашланып кеткен тар сокъакълардан энерек гурь джевиз тереклери астында гизленген къызыл кираметли эвчикнинъ огюнде токъталды. (Ю.Б.) 11. Дюньядан келип-кечювнинъ ёлу пек къыскъа: ишнинъ къолайыны алдым, маясыны таптым, ёлуны булдым дегендже, омюр ёлунъ ахырына барып ете. (Ю.Б.)

129-ынджы иш. Ашагъыда берильген сыфатларгъа азлаштырма я да къуветлендирме ялгъамаларыны къошып, кочюрип язынъыз. Бир къач сёзнен джумлелер тизинъиз.

МОРФОЛОГИЯ

Къырмызы, беяз, къара, къыскъа, узун, томалакъ, сылакъ, къуру, юксек, буюк, кичкене, уфакъ, яхшы, гузель, чиркин, дюльбер, узакъ, якъын.

130-ынджы иш. Джумлелерни окъунъыз. Нокъталар ерине керек олгъан ялгъамаларны къойып, кочюрип язынъыз. Къайд этильген сёзлерни талиль этинъиз, имлясыны анълатынъыз.

1. Арыкъ эшек.. екильген къодалакънен **эсли..** бир киши янымызгъа кельгенде, биз энди умюдимизни кескен эдик. (Э.А.) 2. Онынъ къайгъылы козьлери устюнде кедерли-кедерли къыбырдагъан къара кирпиклери азгъын янакъларына узун кольге ташлай эдилер. (Э.А.) 3. Анам мысырбогъдай питесини экиге болип, **буюк..** кесегини манъа узатты. (Э.А.) 4. Онынъ къокъусы бурнума ойле лезетли олып урулды ки, мен, сабыр эталмай, аман бир къартоп.. алып къапайым деп, пармакъларымны пиширдим. (Э.А.) 5. Мен, къалпагъымны къакъып, башыма кием ве китап толу чантамны къолтугъыма къысып, чамур.. ёлдан тайгъалай-тайгъалай эвге къайтам. (Э.А.) 6. Анам софраны джыйштырды, сюртти, сонъ омузына меним кичкене фуфайкъамны ташлап, дефтерлерни тешкермеге башлады. (Э.А.) 7. Озьлери къап-къара, тюшюнджели о **тереклер..** тёпелери та йылдызларгъа, кунешке созулгъанлар. (Э.А.) 8. О, джам ерине кягъыт япыштырылгъан кичкене пенджеречик.. козь эте. (Дж.А.) 9. Табиатынъ пек худжур, къардашым, керекми-керек дегильми, огюндеки адам яшмы-къартмы, падишамы, дегенинъден бир вакъыт къайтмайсынъ. (Ю.Б.) 10. Балачыкънынъ эллери сувукътан къыпкъырмызы олгъанлар, пармакълары къанлы, бесе-белли демир.. урып къанаткъан. (Э.У.) 11. Ресим дефтеримнинъ бутюн бир бетине мас-мавы денъиз чыздым. (Э.А.) 12. Кунеш къайдандыр четтен, тереклер.. арасындан алтын къоллары ны узатып, чыкъ данечиклерини баягъы сарыкътыргъан. (Э.А.) 13. Къап-къара **къанат..** кольгелери башымнынъ уджунда дюрюльдейлер. (Э.А.)

Багълы нуткъ. **Маруза**

19-ынджы дерс

БАГЪЛЫ НУТУКЪ

МАРУЗА

Маруза бир де бир меселенинъ эсас мундериджесининъ агъзавий беяныдыр.

Маруза, тизим джеэттен, учь къысымдан ибарет олур: кириш, эсас къысым, нетидже. Марузагъа азырлангъанда, эр бир къысым узеринде чалышмалы.

Марузанынъ кириш сёзюнде мевзуны сечип алувнынъ себеплери бельгилене (меселенинъ актуаллиги, макъсады).

Эсас къысымда икяе этильген меселенинъ энъ муим хусусиетлери изалана.

Марузанынъ нетиджесинде мантыкъий хуляса чыкъарыла.

Марузаны язгъанда, иш ашагъыдаки тертипте алып барылмалы

1. Эдебиятны козьден кечирип, мевзуны эр тарафлама огренип чыкъмакъ.

2. Малюматны топлагъанда, динълейиджилерге ме-

ракълы оладжакъ фактларны къайд этмек.

4. Ишнинъ планыны тизмек ве онъа бакъып, топлангъан малюматны тертипке чекмек.

5. Эсас меселелерни конспектлештирип, марузанынъ метинини язмакъ.

6. Истилаларны, янъы сёзлерни къайд этмек.

7. Чыкъышта булунгъанда, сёзлерни догъру теляффюз этмек, изченликнен ифадели икяе этмели.

8. Эвде метинни бир къач кере текрарламакъ ве 15—20 дакъикъа девамында марузанынъ мундериджесини беян этмеге огренмек.

131-инджи иш. Метинлерни окъунъыз, мевзусыны, чешитини ве услюбини бельгиленъиз.

Исмаил Гаспринский озюнинъ неширджилик, миллетперверлик ве маарифперверлик арекетлеринен, «тюркий халкъларнынъ бабасы» унваныны къазангъан эди. О, эски мусульман мектеплеринде кутюльген адетлерге къаршы чыкъып, къолай окъув усулыны ишлеп чыкъты.

Исмаил Гаспринский 1884 сенеси Багъчасарайда янъы окъув усулына эсаслангъан ильк мектеп ачты. О мектепте озю дерс берди ве «Ходжа-и-Субьян» (Балалар оджасы) адлы окъув китабыны язды.

Бу дерсликте мевзулар ойле къолай анълатылгъан экен ки, атта окъув-язув бильген ана-бабалар бу китапкъа эсасланып, балаларыны озьлери окъуткъанлар.

Исмаил Гаспринскийнинъ ишлеп чыкъкъан янъы усулы эсасында учь-дёрт йылда эски мектепте менимсенильген бильгилерни талебелер энди ярым йыл ичинде огренгенлер. Янъы окъутув усулы тез арада Къазан, Уфа, Оренбург, Ташкент, Самаркъанд ве Русие империясынынъ даа бир чокъ шеэрлеринде тез джайылгъан. Бу шеэрлерде чокътанчокъ мектеплер ачылгъан. Бир къач йыл ичинде бойле мектеплернинъ сайысы бинъни кечкен.

Исмаил Гаспринскийнинъ маарифперверлик фаалиетинде япкъан энъ муим ве шерефли иши — халкъ тасиль системасынынъ исляхаты олгъан. О, озь фикирдешлеринен

Сайы

бирлешип, халкъ тасиль системасыны башындан сонъунадже бир багънен багълагъан. Олар башлангъыч, орта ве алий мектеплернинъ ачылмасына буюк иссе къошкъанлар. О девирде башлангъыч мектеплерге «мектебе», орта мектеплерге «рущдие», алий мектеплерге «медресе» деп айткъанлар.

Исмаил Гаспринский матбаа саасында да буюк хызметлер япкъан. Онынъ тирнекли арекетлери саесинде 1883 сенесининъ апрель 10 кунюнден къырымтатар халкъынынъ тарихында биринджи кере «Терджиман» газетасы чыкъып башлагъан.

(Эдебият дерслигинден)

Багъышлав

Эй, сен, къара гедЖелерни ярып кельген улу зат,
Тюркий халкълар дюньясынынъ умют берген кунеши!
Бу алемде яшамакъчюн къалмагъанда бир фурсат,
Бердинъ иман, бердинъ ишанч, бердинъ акъыл кенъеши.

Сен кеткен сонъ, Багъчасарай, оксюз къалып, агълады,
Къопкъан къара фуртунада силиндилер излеринъ.
Нидже несиль Шефикъалар къара шаллар багълады,
Авдарылды къая факъат, ольмей къалды сёзлеринъ.

Хитап этип: «Тильде бирлик, эм фикирде, эм иште», —
Пейгъамбердай тенбилединъ юз йыл эвель халкъынъны.
Ах, нелерни ве кимлерни туткъан эдинъ сен козьде?
Я дуйдынъмы басаджагъын бир кунь эджель халкъынъны?..

Бу яланджы — фаний юртта йыкъынтылар тикленир,
Мермер ташкъа шу мукъаддес ад-исминъни къоярмыз.
Акъсызлыкълар ексан олур, адалетли кунь келир,
Къырым узьре сен котерген байракъларны къоярмыз!

(Ш. Селим)

132-нджи иш. Ашагъыдаки вазиетке эсасланып, субет тизинъиз.

Бир талебе — ана тили оджасы, экинджиси — мектеп талебеси. Оджанынъ Исмаил Гаспринскийнинъ омюр ве фаалиетинен багълы суаллерине талебе джевап бере. Джумлелеринъизде исимлерни догъру къулланынъыз.

133-юнджи иш. Юкъарыда берильген метинлерге ве башкъа менбаларгъа эсасланып, «Исмаил Гаспринский» мевзусында маруза азырлап, язынъыз.

20-нджи дерс

САЙЫ

134-юнджи иш. Ашагъыда берильген джеваплардан догърусыны сечип алынъыз. Джевабынъызны назарий малюматнен къыясланъыз.

Сайы бу:

а) предметнинъ даимий аляметини ифаделеген там маналы сёзлер;

б) предметлик манасыны ифаделеген ве грамматик сайы, мулькиет, келиш категориялары олгъан там маналы сёзлер;

в) предметке, аляметке я да микъдаргъа догърудан-догъру ад олмайып, лякин бир де-бир усулнен шу предметни, аляметни я да микъдарны бильдирген там маналы сёзлер;

г) предметнинъ микъдарыны, сайысыны я да сырасыны ифаделеген там маналы сёзлер;

д) предметнинъ иш-арекетини, рухий ве булунгъан алыны бильдирген там маналы сёзлер.

Бир сой предметнинъ микъдарыны, сайысыны я да ерлешюв, япылув тертибини ифаделеген там маналы сёзлерге

сайы дейлер. Сайы адетте исимге багъланып исим ифаделеген предметнинъ микъдарий аляметини косьтере.

Сайыларнынъ бойле хусусиетлери бар:

1. Сайы исим огюнде келип, онынъ микъдарыны, сайысыны бильдирмек ичюн хызмет эткенде тюрленмей.

Тюрленмемезлилик сайынынъ эсас морфологик хусусиетидир: *докъсан секиз (чувал), он алты (араба), он эки (алма).*

2. Сайы исимсиз, озю мустакъиль алда къулланылгъанда, исим киби чокълукъ, келиш, мулькиет ялгъамаларыны, хабер олып кельгенде, тюслендириджи ялгъамаларны къабул эте: *онлар, дёртни бешке къош, он бештен секизни чыкъар.*

3. Сайы япыджы махсус ялгъамалар ёкъ. Демек, башкъа сёз чешитинден сайы ясалмаз.

4. Сайыларнынъ тюрлю модаль шекиллерини япыджы, айры шекиль япыджы ялгъамалар бар: ***-нджы, -нджи, -ынджы, -инджи, -унджы, -юнджи, -ар, -ер, -шар, -шер.***

Мисаллер: *алты**нджы**, эки**нджи**, ону**нджы**; он**ар**, секиз**ер**, еди**шер**, дёрт**юнджи**, алты**шар**.*

5. Базы вакъытлары сайынен исим арасында махсус эсап сёзлери къулланыла: *беш богъдай **данеси**, секиз **баш** къой.*

Эсап сёзлери шу предметлерни насыл этип саймагъа мумкюн олгъанына бакъып къулланыла. Меселя: тереклер тюпюне коре: *он беш **тюп** алма тереги;* аякъкъап чифтине коре: *бир **чифт** чызма;* айванлар башына коре: *отуз **баш** сыгъыр.*

Сайылар, мана хусусиетлери ве грамматик аляметлерине коре, дёрт группагъа болюнелер: **1. Эсап сайылары. 2. Сыра сайылары. 3. Пай сайылары. 4. Тахминий сайылар.**

1. Эсап сайылары предмет я да иш-арекетнинъ сайысыны, микъдарыны анълата: *эки адам, беш китап, бир кельди.*

Эсап сайылары эки группагъа айырылалар: **а) микъдар сайылары; б) кесир сайылар.**

Микъдар сайылары бир сой предметлернинъ умумий микъдарыны анълата: *беш къоян, он алты йыл, отуз беш тонна богъдай.*

Кесир сайылары предметнинъ къысымларыны ифаде-

лейлер: *учьте бир, беште учь, черик, ярым, бучукъ.*

2. Сыра сайылары бир сой предметлернинъ сайгъан вакъытта сырадаки ерини, иш-арекетнинъ беджерилюв тертибини анълата. Сыра сайылары микъдар сайыларына ***-нджы, -нджи, -ынджы, -инджи, -унджы, -юнджи*** ялгъамалары къошулып япылыр.

3. Пай сайылары бир джыныстаки предметлернинъ тенъ, мусавий къысымларгъа болюнгенини, пайлаштырылгъаныны косьтере. Пай сайылары микъдар сайыларына ***-ар, -ер, -шар, -шер*** ялгъамалары къошулувынен япылалар.

4. Тахминий сайылар предметнинъ тахминий микъдарыны, бельгисиз сайысыны анълата.

135-инджи иш. Джумлелерни окъунъыз. Сайыларны тапып, мана джеэттен чешитлерини анълатынъыз. Кочюрип язынъыз.

1. Мышыкъ киби, дёрт букленип, огге сычрады. (Ш.А.) 2. Эмине къыркъ беш яшларында эсмери, сырлы козь, тул бир къадын эди. (А.Д.) 3. Онынъ хозяйствосында дёрт ат, эки араба, дёрт сыгъыр, учь бузав, йигирми беш къой бар эди. (Дж.С.) 4. Элли-алтмыш ханелик кой рыкъма-рыкъ ат-араба ве дёрт бир якътан топлангъан халкънен толу эди. (Ю.Б.) 5. Анасынен берабер куньде йигирми-йигирми эки, яз куньлери исе йигирми бешер чифт чарыкъ тикелер. (Ю.Б.) 6. Къарасувбазар ортасындаки ешиль чардакълы эвни тез арада тапып, ярым саат кечер-кечмез, элиндеки пешкир бавынен кери къайтып кельди. (Ю.Б.) 7. Баракъта алты адам къалдыкъ. (Ш.А.) 8. Оларда йигирми беш бинъ адам ве къыркъ топ бар. (Ш.А.) 9. Олардан бирини айланып кечтим дегендже, экинджи бири келип чыкъа ве эп текрарлана берген бу денъишмез левха инсанны къыр ёлунынъ гуя уджсузлыгъына къандыра эди. (Ю.Б.) 10. Бундан эки ай эвельси, дёрт йыллыкъ дженк мешакъатларыны сагъ-селямет баштан кечирген солдат, бир джан олып, тувгъанларына, коюне ашыкъты. (Ю.Б.) 11. Ёлгъа чыкъкъанда Къайракъташкъадже он беш чакъырым деген эдилер, шукюрлер олсун, мен энди йигирми беш де юргендирим, насыл ола да беш даа дейсинъиз? (Ю.Б.) 12. Чокъкъа бармадан къырларнынъ устюне де йылдызлар

сепильгендай олды: анда юзлернен электрик лампалары липильдеп янды. (Ю.Б.) 13. Якъуб исе, арадан беш-алты ай кечер-кечмез, къартоп анбарынынъ аммалы, мудири олды. (Гъ.М.) 14. Олар трамвай беклеп беш-он дакъкъа турдылар. (Гъ.М.) 15. — Якъуб, къардашым, шимди манъа аджеле он кумюш керек олды, эки-учь куньден къайтарып беририм. (Гъ.М.)

136-нджы иш. Ашагъыдаки джумлелерни кочюрип язынъыз. Ракъамларнен язылгъан сайыларны дефтерлеринъизге сёзлернен язынъыз ве, тизилювине коре, чешитлерини анълатынъыз.

1. Майыс 15 куню Корсунь янында исьянджы полклары пейда олдылар. (Ш.А.) 2. Мен, Эрденеден 1626 сенеси бу фани дюньягъа келем. (Ш.А.) 3. Ниает, акъшам саат 6-да кинотеатрни къабул-теслим этюв ишлерини ёкюнлеп, акт имзаладылар. (Гъ.М.) 4. Яш мутехассыс сыфатында озь шеэриме кельдим, ич олмагъанда 2—3 сенеге мени койлерден бирине муаллимликке ёлламанъызны риджа этем. (Гъ.М.) 5. Мырзалар менден эки геджеде 15 баш мал, 30 къоюн, ве менде не олса, announcedписини къардашча алдылар, о, къардаш-панлар ойлелер! (Ш.А.) 6. 1655 сенеси декабрь 20-де, Багъчасарайдаки эльчилер, хан ордусы иле берабер сеферден къайткъаныны ве Белгород татарларында токътагъаныны бильдилер. (Ш.А.) 7. Оларнынъ базы бирлери 5—6 юз метр теренликтен ер юзюне нефть чагълайлар. (Ю.Б.) 8. — Буюрынъыз, кошедеки 22-нджи койкагъа ерлешинъиз, — деди. Башкъаларында адамлары бар. (Ю.Б.) 9. — 5 ольчеп, 1 бич, дегенлер, мен санъа зенаат сечмекнинъ не къадар къыйын бир иш олгъаныны куньэвельден хатырлатмакъ истейим. (Ю.Б.) 10. — 350, — деди Адиль. (Ю.Б.) 11. Гетман Ланцкоронский февраль 20-де Калга иле лакъырды этти, дженкни 1655 сенеси июльгедже токътатылмасыны эмир этти, Калганынъ 150 бинъ аскери лех чадырында Акъ-Сувнынъ сагъ ялысында Украина койлери эсабына 3 ай «раатланаджакъ». (Ш.А.) 12. Арадан 1—2 афта кечер-кечмез, Якъуб джебэге гонъюлли оларакъ кеткен бир яшнынъ ерине отьмек тюкянына сатыджы оларакъ кирди. (Гъ.М.) 13. 1941 сененинъ яз айлары.

МОРФОЛОГИЯ

(Гъ.М.)

137-нджи иш. Ашагъыдаки вазиетке эсасланып, субет тизинъиз.

Бир талебе — мейва сатыджы, экинджиси — мейва алмагъа кельген мектеп талебеси. Джумлелеринъизде сайыларнынъ тюрлю чешитлерини догъру къулланынъыз.

138-инджи иш. Джумлелерни язып алынъыз. Сайыларны тапып, манасыны ве тизилюв джеэттен чешитлерини бельгиленъиз.

1. Онынъ артындан экинджиси, учюнджиси пейда олды. (Ю.Б.) 2. Йигирми беш метр узунлыгъындаки ялтыравукъ труба багъламындан айырылып, вышканынъ устюндеки вертлюг вастасынен юкъары тартылды. (Ю.Б.) 3. О, озюнинъ токъал пармакъларынен кягъытларны чевирип, оларны бирер-бирер козьден кечире. (В.Н.) 4. Клубнынъ дёрт джамлы эки уфакъ пенджереси бар. (А.Д.) 5. Ишчилернен юклю машина къыр тёпесине котерильгенинен ем-ешиль отлакълар ичиндеки тегиз топракъ ёлдан вызнен кетип, буравланмакъта олгъан он алтынджы, он единджи къуюларнынъ янындан кечти ве этрафы арча чалыларынен сарылып алынгъан йигирми учюнджи къуюнынъ алдына келип токъталды. (Ю.Б.) 6. — Тойгъа бир семиз къой, бир чувал пирнич, эки чувал къартоп, Коканддан Ташкентке келин алып кетмек ичюн, эки балабан автобус, учь такси керек. (Гъ.М.) 7. — Бу йигирми дегиль, эки юзь рублелик иш. (Гъ.М.) 8. — Юр, акъайчыгъым, эмен тереги тюбюндеки къонада бирер фильджан къаймакълы къаве ичейик, — деди Бабаханнынъ огюндеки Фируза ханым. (Ю.Б.) 9. Энъ буюги секиз яшында олып, бу йыл биринджи кере мектепке барды. (Ю.Б.) 10. Шакъамы я, бундан йигирми еди йыл эвельси Копюрли койге келин олып тюшкен сонъ, бу мааллеге бир даа аякъ басмагъан эди. (Ю.Б.) 11. Бельки къолум-къомшудан тюшкен терилерни беш-он капикке озь эвинде ишлейдир? (Ю.Б.)

139-ынджы иш. Ракъамларнен язылгъан сайыларны сёзлернен денъиштирип, сёз бирикмелерини дефтеринъизге кочюрип язынъыз. Сайыларнынъ имлясыны анълатынъыз, чешитлерини бельгиленъиз.

11 портакъал; 3 лимон; 10 алма; 6 чифт чызма, чарыкъ тиктилер; 500 грамм вермишель; 15 килограмм хыяр; 60 студент — татарлар, туркменлер; ёлнынъ узунлыгъы 480 километр; 200 килограмм эрик джыялар; 7 гуль багъышладылар; 19 мектеп талебеси; 16-гъа якъын эди; 4—4 олып кирдик; 12 къалдыкъ; 20—21 яшында огълан; 2003 сененинъ язы; 31 эв; 3 кунь; 11 баб.

140-ынджы иш. Ашагъыдаки джумлелерни кочюрип язынъыз. Сайыларны къайд этип, оларнынъ манасына коре чешитлерини бельгиленъиз, имлясыны анълатынъыз. Сайыларгъа къошулгъан ялгъамаларны къайд этинъиз.

1. — Бинджи сыныфта окъугъанда, энъ севген дерслерим зоология ве ботаника эди. (Ю.Б.) 2. Он курек топракъкъа бир курек барит къош. (Ю.Б.) 3. Ёрулдым, бираз раатланмасам олмайджакъ. (Ю.Б.) 4. Шунынъ ичюн омрюмнинъ биринджи иш кунюни нефтьчиликтен башламакъ къарарына кельдим. (Ю.Б.) 5. Экинджи куню сабасы, дженктен сонъ биринджи кере арбий формасыны иш урбасына авуштыргъан Сервер, яшларнен берабер нефть къуюларына кетти. (Ю.Б.) 6. Биринджи вакъытларда иш уджу-буджагъы олмагъан бир дерья олып корюнди. (Ю.Б.) 7. О, бир къач йыллар дженкнинъ къуршун ягъмуры ичинден аман-эсен кечти ве гвардия майоры дереджесине етти. (Ю.Б.) 8. Ишчилернен юклю беш-алты машина топракъ ёлда тоз котерип, къырларгъа таба ёнеди. (Ю.Б.) 9. Арадан эки-учь дакъикъа кечер-кечмез кери чыкъып, Серверниң къулагъына бир шейлер фысылдады. (Ю.Б.) 10. Сервер дёрт бир тарафкъа козь кездирип, меракънен сейир этип тургъанда, ишчилер ёл кенарларына топлана башладылар. (Ю.Б.)

141-инджи иш. Ракъамларны сёзлернен денъиштирип, дефтеринъизге кочюрип язынъыз. Сайыларнынъ тизилюв джеэттен чешитлерини бельгиленъиз.

1. 11968-ге 16374 къошсакъ не къадар оладжакъ? 2. 8753-тен 4587-ни чыкъарынъ. 3. 918-ни 67-ге арттырынъыз. 4. Эгер 976-дан 382-ни чыкъарсакъ, 594 къала. 5. Бу китап 480 саифеден ибарет. 6. 468 пассажирли геми денъизге чыкъты. 7. 10-гъа 5-ни къошсакъ 15 олур. 8. 2 кере 4—8. 9. 6-дан 2-ни чыкъарсакъ — 4 къала. 10. 30-ны 3-ке больсек, 10 ола.

142-нджи иш. Джумлелерни окъунъыз. Сайыларны тапып, берильген тертипте морфологик талиль этинъиз.

Сайыларны талиль этюв тертиби:

1. Манасына коре чешити: эсап сайы (онынъ чешитлери), сыра сайысы, пай сайысы, тахминий сайы.

2. Къуллануvына коре чешитлери: бутюн сайы, кесир сайы.

3. Тизилишине коре чешитлери: саде, муреккеп, чифт сайы.

Иш орьнеги: *экинджи — сайы, сыра сайы, бутюн сайы, саде сайы.*

1. Юзлернен эркеклер ве къадынлар танъдан акъшам къаранлыгъына къадар эки бейнинъ тарлаларында ишлеп, къазангъан параларына къоранталарыны бакъалар. (Ш.А.) 2. Мында, бу палатада къырымлы языджы Амди Алим бир бучукъ ай яралы ятты. (С.Э.) 3. Къайракъташ, эр учь тарафтан юксек къырларнен къуршавланып алынгъан кенъ бир мейданлыкъта ерлешкен. (Ю.Б.) 4. Бинъ, миллион сес эшитсем де, оларнынъ арасындан анамнынъ сесини таныр эдим. (У.Э.) 5. Яшым энди отуз экини кечип, отуз учьке бараята. (И.А.) 6. Къыркъ беш центнер дюбек не демек

олгъаныны билесизми? (Ч.А.) 7. Бириндже кестирме тамам бу асма йип ёлнынъ астында. (Ш.А.) 8. Чокъкъа бармадан бинълернен чилле бодджеклери агъызларыны ачып, гедже тынчлыгъыны суслендирдилер. (Ю.Б.) 9. Кеткенде йигирми яшында эди. (Ю.Б.) 10. Усеин акъай экишер дане хыярнен помидорны маса устюнде къалдырып, явлугъыны къайтадан багълады. (Ю.Б.)

21-инджи дерс

БАГЪЛЫ НУТУКЪ

РЕСМИЙ-ИШ УСЛЮБИ

Чешит-тюрлю весикъа, илян, сенет, протокол, къарар, эмир кягъытларында нутукънынъ ресмий услюби къулланыла. Бу услюпнинъ макъсады — ресмий малюматны догъру ве муайен шекильде ифаделемек.

Илянларда бир сыра малюмат олмасы шарт:
1) хабер кимге аит олгъаны косьтериле;
2) къыскъадан эсас малюмат изалана;
3) илян кимнинъ адындан берильгени къайд этиле.

Сенет бир де бир шахыстан я да тешкиляттан бир эшья, весикъа, пара я да алет алгъаныны тасдыкълайыджы весикъадыр.

Протокол — бир де бир топлашув, мушавеРенинъ кетишаты ве нетиджелерини акс эткен весикъа. **Терджимеийал** — инсаннынъ омюри ве фаалиетини тарифлеген весикъадыр.

143-юнджи иш. Метинлерни окъуп, оларнынъ услюбини бельгиленъиз.

Куньлерден бир кунь бир атлы келе амма, къолунда бир атеш бар, дюньяны якъаджакъ. Балалар къоркъып къачалар, ялынъыз Чоранен Къылынчакъ къалалар.

Анав киши:

— Селям алейкум, — деп келе.

Чора:

— Алейкум селям, хош кельдинъ, къарт бабай, — дей. Оны котерип ала, чадыргъа кетирип отурта. (Олар обанынъ тёпесине чадыр къургъан эдилер). Атыны да джувшангъа тартып байлайлар.

Мусафир Чорагъа:

— Чора, ач къойнунъны, — дей.

Онынъ анавы къолунда атеш олып корюнген шей аждера экен. Оны Чоранынъ къойнуна джибере. Къойнундан бир йылан даа чыкъарып Къылынчакъ батырнынъ къойнуна джибере, сонъ къарт:

— Чора, санъа бир тай алып кельдим, онъа нишанынъ сал, — дей. Чора бу ерде аягъындаки коселе къайыштан бир тасма тилип ала да:

— Бунынъ ады «Тасмалы кёр» олсун, — деп тайнынъ бойнуна багълай.

Шимди балалар да келелер, къартнынъ къолуны опелер. Сонъ Чора:

— Ана, балалар, бизге бугунь мусафир кельди, бир бузав соймакъ керек, — дей. Балаларнынъ биреви «анам дарылыр», биреви «бабам дарылыр», — дейлер. Озь бузавларыны соймагъа къоркъалар. Чора:

— Тутып меним бузавымны союнъыз, — дей. Чоранынъ бузавыны тутып соялар. Чора балаларнынъ биревине «къазан кетир», биревине «тезек кетир», биревине де «сув кетир», дей. Эр шей азыр ола. Бузав этини пиширмеге башлайлар. Еткени къадар ашайлар. Анда бир бузав дегиль, он бузав олса биле, етмейджек экен.

(Эфсанеден)

Терджимеийал

Мен, Халилов Ленур Хайриевич, 1987 сенеси март 16-да Акъмесджит шеэринде, хызметчилер аилесинде догъдым. 1993 сенеси Акъмесджит шеэри 25-инджи умумтасиль мектебининъ биринджи сыныфына окъумагъа кирдим.

Окъув йылларында чокъ тедбирлерде, концертлерде, мектеп ве район олимпиадаларында иштирак эттим, мукяфатларым бар. 2001 сенеси санаи мектебининъ аккордеон болюгини битирдим.

Шимди 25-инджи умумтасиль мектебининъ 11-инджи сыныфында окъуйым.

Бабам, Халилов Хайри Идрисович, «Фиолент» заводында мастер олып чалыша.

Анам, Халилова Фатиме Энверовна, Акъмесджитнинъ 3-юнджи умумтасиль мектебинде тарих оджасы олып чалыша.

Къардашым, Халилова Сусана Хайриевна, Акъмесджитнинъ 25-инджи умумтасиль мектебининъ 5-инджи сыныфында окъуй.

Эв адресимиз: Акъмесджит шеэри, Сербест сокъагъы, 65 эв.

Замирлернинъ манасына коре чешитлери

шахыс | озьлюк | мулькийет | ишарет | бельгисизлик | айырыджы-умумийлештириджи | ёкълукъ | суаль

08.02.2010 с. *(Имза)*

Багъчасарай шеэрининъ
1-инджи умумтасиль мектебининъ мудири
Алимова Ленура Рустемовнагъа
10-унджы сыныф талебеси
Бекиров Эдемден

ариза.

Анамнынъ хасталыгъы себебинден, мени дерслерден 10 куньге бошатманъызны мураджаат этем.

12.04.2010 с. *(Имза)*

В.И. Вернадский адында
Таврия миллий университетининъ ректоры
………………………………
Сулейманов Руслан Эмировичтен
Сакъ ш., А. Абденнанова сокъ., 6 эв

ариза.

Къырымтатар ве Шаркъ филология факультетининъ къырымтатар тили ве эдебияты болюгине кириш имтианларыны бермеге разылыгъынъызны сорайым.

2003 сенеси Багъчасарайнынъ 1-инджи умумтасиль мектебини битирдим.

Озь аризама: 1) окъув аттестатымны №…..; 2) окъув юртуна кирмек ичюн хассиетнаме; 3) справка (форма №…..); 4) 4 фотосурет къошам.

05.07.2010 с. *(Имза)*

Юкъарыда берильген эки аризанынъ фаркъланйыджы аляметлерини анълатынъыз.

144-юнджи иш. Ашагъыдаки вазиетке эсасланып, субет тизинъиз.

Бир талебе — риязиет оджасы, экинджиси — мектеп талебеси. Оджанынъ риязиет фенинен багълы бир къач суалине талебе джевап бере. Джумлелеринъизде сайыларнынъ чешитлерини тюрлю келишлерде къулланынъыз.

145-инджи иш. Ресмий иш услюбининъ хусусиетлерини ха-

тырлап, озюнъизнинъ терджимеийалынъызны язынъыз.

22-нджи дерс

ЗАМИР

146-нджы иш. Ашагъыдаки джеваплардан догърусыны сечип алынъыз. Джевабынъызны ашагъыда берильген джедвельнен къыясланъыз.

Замир бу:

а) предметнинъ даимий аляметини ифаделеген там маналы сёзлер;

б) предметке, аляметке я да микъдаргъа догърудан-догъру ад олмайып, лякин бир де бир усулнен шу предметни, аляметни я да микъдарны бильдирген там маналы сёзлер;

в) предметнинъ иш-арекетини, рухий ве булунгъан алыны бильдирген там маналы сёзлер;

г) предметлик манасыны ифаделеген ве грамматик сайы, мулькиет, келиш категориялары олгъан там маналы сёзлер.

147-нджи иш. Берильген метинни окъунъыз. Къысымларгъа

болип, конспект язынъыз.

Предметке, аляметке я да микъдаргъа догърудан-догъру ад олмайып, лякин бир де бир усулнен шу предметни, аляметни я да микъдарны бильдирген сёзлерге **замир** дейлер. Замирлер нутукъта исим, сыфат, сайы ерине къулланылалар.

Замирлер, мана ве грамматик аляметлерине коре, секиз группагъа болюнелер:

1. Шахыс замирлери. 2. Ишарет замирлери. 3. Суаль замирлери. 4. Айырыджы-умумийлештириджи замирлер. 5. Озьлюк замирлери. 6. Бельгисизлик замирлери. 7. Ёкълукъ замирлери. 8. Мулькиет замирлери.

1. Шахыс замирлери ***мен, биз*** (I шахыс); ***сен, сиз*** (II шахыс); ***о, олар*** (III шахыс) нутукъ процессинде иштирак эткен адамларны ве нутукъта тильге алынгъан шахыс я да предметлерни косьтерелер. Шахыс замирлерине келиш ве шахыс-сайы ялгъамалары къошулыр. I ве II шахыснынъ теклик замирлерине саиплик, догърултув ве тюшюм келишлерининъ ялгъамалары бойле къошулыр: *мен + нинъ = меним, мен + ге = манъа, мен + ни = мени, сен + нинъ = сенинъ, сен + ге = санъа, сен + ни = сени.* III шахыс замирине текликте догърултув, ер ве чыкъыш келишлерининъ ялгъамалары бойле къошулырлар: *о + гъа = онъа, о + да = онда, о + дан = ондан.*

2. Ишарет замирлери ***бу, шу, о, ана бу, мына шу, мынавы, анавы, бойле, шойле, ойле*** предметлернинъ вакъыт ве ерине коре косьтерюв, бельгилев, айырув киби вазифесини беджерелер.

Ишарет замирлери джумледе, эксерий алларда, айырыджы вазифесини беджерелер.

3. Суаль замирлери ***ким?, не?, къач?, насыл?, къайсы?, къачынджы?, къачар?*** предмет, алямет, микъдар акъкъында, предметнинъ кимге я да неге аит, менсюп олгъаны акъкъында суаль анълата я да малюм олмагъан шахысны косьтере.

4. Айырыджы-умумийлештириджи замирлер ***бутюн, эписи, эр, эр бир, эр ким, эр шей*** предмет я да онынъ бир

Замир

де бир аляметини айырып я да топлап косьтерелер. Бу сой замирлер ашагъыдаки группаларгъа болюнелер:

а) Умумийлештириджи замирлер предметни я да аляметни бир бутюн сыфатына коре топлап косьтерелер: ***бутюн, эписи, джеми.*** Бу замирлер сыфаткъа якъын олып, исим огюнде айырыджы вазифесини беджерелер

б) Айырыджы замирлер умумен предметни айырып косьтерелер: ***эр, эр кес, эр шей, эр ким*** киби. Бу группадаки замирлер *эр* сёзюни суаль замиринен я да *бир* сёзюнен, базан исе *шей* сёзюнен къошып япылалар: *эр ким, эр бир, эр шей* киби.

5. Озьлюк замирлери *озь, кенди* малюм, конкрет бирликни айырып ифаделей.

6. Бельгисизлик замирлери *кимдир, недир, къайсыдыр, насылдыр, бир ким, бири(си), базы* мевджут, амма малюм олмагъан предметни, аляметни анълаталар.

7. Ёкълукъ замирлери *ич бири(си), ич ким(се), ич бир ким(се), ич бир шей* мевджут олмагъан предмет, алямет я да микъдарны умумийлештирип косьтерелер. Ёкълукъ замирлери суаль замири я да *бир, шей* сёзлери огюне *ич* сёзю къоювынен япылалар.

8. Мулькиет замирлери *менимки, сенинъки, онынъки, оларнынъки* мана ве морфологик джеэттен башкъа замирлерден айырылып туралар. Олар бир де бир шахыскъа я да предметке аитликни, менсюпликни ифаделейлер.

Замирлер тизилюв джеэттен учь чешитте олалар: **саде замирлер, муреккеп замирлер** ве **чифт замирлер.**

Саде замирлер бир сёз вастасынен япылалар: ***мен, сен, о, биз, сиз, олар, ким, не*** киби.

Муреккеп замирлер бир предмет, алямет я да микъдар анълаткъан сёз ерине келип, маналары анълашылып тургъан сёзлернинъ бирикмесидир: ***эр ким, эр бир, ич ким(се), эр шей, бир къач, базы бир, къайсы бир, ана бу, ана шу, мына шу*** киби.

Чифт замирлер эки замирнинъ тенъештирилип багъланувынен япылгъан бирикмедир: ***сиз-биз, о-бу, мен-сен*** киби.

148-инджи иш. Ашагъыдаки джумлелерни дефтеринъизге кочюрип язынъыз, замирлерни тапып, оларнынъ чешитлерини бельгиленъиз, астларыны сызынъыз.

1. Койде къызлар чокъ олса да, о кимсени бегенмей. (И.П.) 2. — Ойле адамнынъ олмасы — бизим озюмизге багълы. Озюмиз биревнинъ къаарь-къасеветини анълап бильген адам олсакъ, бизимкилерни де анълагъанлар тапылыр. (Э.У.) 3. Кечиттен кимнинъдир къаба сеси эшитильди. (Э.У.) 4. Бу, бельки акъикъий севги дегиль де, юрекнинъ джошкъунлыгъы, онынъ бир ынтылышы эди. (И.П.) 5. Демек, оны кимгедир бере. Анджакъ бунынъ асылыны кимсе анълап оламады. (И.П.) 6. Мен кене бир шей анъламадым. (Э.У.) 7. Кимдир буюк бир мукъайтлыкънен, чешит ренклернен ёлакълангъан ельпазени башым устюнде саллап тура. (Э.А.) 8. Апансыздан кок гудюрдеди, мен буны эвелькиден ачыкъчаракъ эшитип алдым. (Э.А.) 9. Шойле рейслерден биринде бахтсызлыкъкъа расткельди. (Э.У.) 10. Мен оны корьмейим, лякин сезем, онынъ насылдыр бир баарь тазелигинен къокъугъаныны ве ренкли къанатлардан япылгъаныны билем. (Э.А.) 11. Этрафтаки эр шей чокътан билинип келинген шейлерге ошайлар, лякин шимди олар козь алдында узакъ кечмишлерни хатырлав киби джанланалар. (Э.А.) 12. Онынъ бир бабасы бар эди, о эляк олды. (Э.У.) 13. — Озюнъни бас, акъай, дешетли ич бир шей олгъаны ёкъ: ашаткъан сонъ Раим оны достларына алып барып береджек. (Э.У.) 14. Амма о озюни ич бир шейден хабери олмагъан адам киби алып барды. (И.П.) 15. Бундан сонъ онъа тамамынен инана башлагъанлар. (И.П.)

149-ынджы иш. Къавузлар ичиндеки замирлерни керек олгъан келиште къойып, джумлелерни кочюрип язынъыз. Замирлернинъ чешитлерини бельгиленъиз.

1. (О) йылым-йылым йлтырагъан сия сачлы башы ерге асылды. (Ю.Б.) 2. (Сиз) бир мен дегиль, миллионларнен адамлар нефретлене. (У.Э.) 3. Шимди мен (о) ич бир якъкъа

алып бармам. (Э.У.) 4. — (Сиз) бойле истидат да бар экен. (И.А.) 5. (Бу) бакъмадан, мен торбадан гъайры (бир шей) корьмейим. (И.А.) 6. — Баба, сен бар ят, (мен) Адиле татам масал айтыр, биз юкъълармыз. (С.Э.) 7. Ишчи олгъанда — макътай эдилер, шимди исе — сёгелер, (бу) алышмакъ зор. (С.Э.) 8. Алмады, эм, (кимсе) бир шей айтмады. (С.Э.) 9. Эким, Хаялийге язып къалдыргъан иляджларнынъ (эписи) Абдулкерим шу куннинъ озюнде тапып кетирген эди. (И.А.) 10. Мен (сен) бир чай азырлайым. (И.А.) 11. — Мында (кимсе) эмир этмеге акъкъынъыз ёкъ. Эмшире бу сёзлерни (озю) ич де сыкъмадан ойле йымшакъ аэнкте айтты ки, Абдулкеримнинъ куледжеги кельди. (И.А.) 12. Асанны (бир шей) мухтадж этмемеге тырышты. (А.Къ.) 13. Тааджипленеджек шей, кечирген беляларына бакъмай, бойле шенъ озюни тутмагъа бильген джесаретли огълан, (кимсе) алып береджеги ёкъ. (С.Э.) 14. Адамов (о) бир кереден таныды ве къолуны саллады. (С.Э.)

150-нджи иш. Ашагъыдаки джумлелерни язынъыз, замирлерни тапып, грамматик ве тизилюв джеэттен чешитлерини къайд этинъиз.

1. — Кимни истесенъ, оны къабаатла. Амма мен сенинъ алдынъда аилемиз такъдиринде сенинъ тюшюнгенинъ киби бир шей япмадым. (Гъ.М.) 2. Насылдыр бир дуйгъу тесиринен кягъытны элине алды, тегизледи. (Гъ.М.) 3. Лаборант кеткен сонъ эким хастанынъ набызыны, тилини бакъты, ондан базы шейлерни сорады. (И.А.) 4. Лякин ич бир шей айтмады, къазыкъ киби къатып къалды. (Ю.Б.) 5. Базы бир къартларны эсапкъа алмагъанда, иш вакъты биткени киби, цехимизде чалышкъанларнынъ эксериети эвлерине къайтмагъа ашыкъалар. (У.Э.) 6. Гольнинъ янында, насылдыр бир къаарь-къасеветке къапылгъан адам киби, башыны тёбен алып, къалын бир терек джайылып ятмакъта. (Э.А.) 7. Ана шу ешиль сувлу гольчикте бир вакъытлар къара мырзанынъ сувсыгъырлары ювуна эдилер. (Э.А.) 8. Мен шу тербиени акъикъий тербие деп билем ве ондан чыкъмамагъа тырышам. (Э.У.) 9. Демир столнынъ чекмеджесинден недир

алаяткъанда, ана онынъ ичинде дестенен озь мектюплерини абайлады. (Гъ.М.) 10. Джумалары, уйле авгъан сонъ, онынъ эви алдында топлана, чубукъларыны тютете берип, андан-бундан лакъырды ача, къартнынъ тюкенмез икяелерини динълей эдилер. (Ю.Б.) 11. Шубесиз, бунынъ анджакъ да шай олгъанына Сеит-Джемиль эфендининъ инамы пек къавий дегиль эди, лякин озь чыгъырыгъындан чыкъкъан Ресуль эфендини эр шейде къабаатламакъ мумкюн. (Ю.Б.) 12. Шунынъ ичюн олса керек, бу куньгедже оны не сувджы, не бригадир, не де бир кимсе сечкен. (Э.У.) 13. Я эр кес бойле япып башласа не олур? Трубаны ёкъ этмели — бунъа ким разы? (Э.У.) 14. Балабан чинарнынъ далларында сувукътан къанатларыны сыкъып къаргъалар отуралар, торгъайлар исе къар устюнден бир шейлер араштыралар. (Э.У.) 15. Сес-солукъ эшитильмей, софачыкъкъа кирди, чевреге бакъынды, тааджип, ич бир джан ёкъ. (Э.У.)

151-инджи иш. Джумлелерни дефтеринъизге язып алынъыз. Бельгисиз ве ёкълукъ замирлерини тапып, оларнынъ астыны сызынъыз, аляметлерини анълатынъыз.

1. Къыз балалар кийинмеге, киногъа бармагъа севгенини ич бир кимсе инкяр эталмаз, къызым. (У.Э.) 2. Амма о озюни ич бир шейден хабери олмагъан адам киби алып барды. (И.П.) 3. Бундан сонъ онъа тамамынен инана башлагъанлар. (И.П.) 4. Амма куньлернинъ биринде уйле маали олгъан бир фаджиа эр кесни сарсытты. (И.П.) 5. Ибраим насылдыр бир къолайлыкъ ис этти. (Гъ.М.) 6. О, манъа бир шей айтмады, омузымдан тутып, мени азачыкъ кенаргъа итеди. (Гъ.М.) 7. Мында ич кимсе кельмей, бу ер бизим штабымыз экенини ич кимсе акъылына биле кетирмей. (Э.У.) 8. Насыл бир къыйынлыкъларгъа къалсанъыз, эр вакъыт сизге садыкъ олур. (Э.У.) 9. Кимнидир тутып чекти, итеди, сёгди, йыкъылды-турды. (А.О.) 10. Томалакъ адам козьлерининъ къаршысына, насылдыр нокътагъа тиккен алда буруныны чекти, сувукълангъан давушнен оксюрди, сонъра мукъайт адымларнен яваш-яваш огге кетти. (А.О.) 11. Бу ерде башкъа

ич бир кимсенинъ эвинде телефон ёкъ. (И.А.) 12. Насылдыр кучь, кирип тёшегине ятмасына ёл бермеди. (И.А.) 13. Эр кес стол башына кечип отурды, тюрлю мевзуда эм лаф эттилер, эм ашадылар. (И.А.) 14. О ненидир къапкъачлап тутты ве оны йыкъаджакъ олып чеке башлады. (А.О.) 15. Азыргъа дуаджылар бир шей корьсенъиз, дераль сизинъки олып кете. (Ш.А.)

152-нджи иш. Ашагъыдаки вазиетке эсасланып, субет тизинъиз.

Достунъыз бугунь мектепке кельмеди. Телефоннен багъланып, кельмегенининъ себебини сорамакъ ве эв вазифелерини анълатмакъ керек. Эгер телефонны достунъызнынъ анасы алса, насыл сёзлернен мураджаат этерсинъиз? Роллерге болип, телефонлашув диалогыны тизинъиз. Джумлелеринъизде замирлерни тюрлю келишлерде къулланынъыз.

153-юнджи иш. Ашагъыдаки джумлелерни кочюрип язынъыз, замирлерни тапып, чешитлерини бельгиленъиз, язылышыны анълатынъыз.

1. Лякин къыз, онъа джевап бермейип, ачыкъ къапугъа теляшнен бакъа эди. (Н.О.) 2. Бу сувукъта бойле ягъма кимге керек. (А.О.) 3. Иште, о къыз бизим векилимиз олгъанындан тосат-тосат келип, баракнынъ «аптечкасы» ичюн бизден илядж алып кете эди. (А.О.) 4. Перрон бою насылдыр чёплюклер, кягъыт парчалары тыгъырып юрелер. (А.О.) 5. Эр кес эвине ашыкъа. (А.О.) 6. Демирёлджу онъа газета парчасы берди ве устюне махорка тёкти. (А.О.) 7. Меракълы тарафы шундаки, онынъ озю умютке чокъ къоймай. Умютнен дегиль, ишанчнен яшамакъ керек, дей. Сиз бунъа насыл бакъасынъыз, къызлар? — Эр ким умютнен яшамакъ керек. (И.А.) 8. Меним достум мына бойле адам. (И.А.) 9. Бизим багъымызнынъ арт кошеси чытырман дагъгъа бенъзей. (Э.У.) 10. Бойле ишнен мешгъуль олып башлады, эвчикнинъ къуруджылыгъы битти. (Гъ.М.) 11. Арбий урба кийген орта яшлардаки адам кимсесиз перрон бою бираз долангъан

сонъ токътады. (А.О.) 12. Халкъ агъызында джайрагъан эфсанелерге коре, бундан бир чокъ сенелер эвельси бу койге насылдыр бир дервиш кельген. (Ю.Б.) 13. Къады Ресуль эфендиге озь янында ер косьтерип, араларында санки ич бир шей олып кечмеген бир тавурнен, ал ве эв алыны сорамагъа, келип кетмегени ичюн опькелемеге башлады. (Ю.Б.) 14. Багъчасарай къуюмджылары тарафындан алтын ве кумюшнен орьнекленген бу таякъ, сонъки Къырым ханы Шаин-Гирейнинъ онынъ бабасына бахшышы эди, онынъ ичюн таякъкъа ич бир тюрлю ихтияджы олмаса да, ич бир вакъыт ондан айырылмаз эди. (Ю.Б.) 15. Къычырма, — деди башлыкъ. — Бундан гъайры мен энди арбий адам дегилим. (А.О.) 16. Бу адам озь кулькюсини джумертликнен эр кеске, онъа бакъкъан эр бир адамгъа багъышлай ве къаршылыкъ оларакъ ич бир шей беклемей. (А.О.) 17. Унутма, асабам, бу сенинъ эвинъ дегиль, меним эвим. (Э.У.) 18. — Сизни къады эфенди беклей, — деп сесленди. (Ю.Б.) 19. О шай десе де, козьлеринден корюнип тура эди: ким япкъаныны да биле, мейданчыкъ гъайып олгъанына пек яна, лякин ольсе де, янса да ким япкъаныны айтмаз. (Э.У.)

154-юнджи иш. Джумлелерни окъунъыз. Замирлерни тапып, ашагъыдаки тертипте талиль этинъиз.

Замирлерни талиль этюв тертиби:

1. Замирлернинъ мана джеэттен чешити.

2. Насыл денъишкенини (мулькиет, келиш, чокълукъ ялгъамаларынен къулланувы) я да денъишмегени.

3. Тизилюв джеэттен чешити.

1. О, озюнинъ антиквар тюкяныны текрар ачаджакъ. (Ш.А.) 2. Бойле къыш-аязда къадын башынънен тарлада не иш япа билирсинъ? (Ю.Б.) 3. Рустемнинъ ичинде недир къыбырданды, юрегине недир санчылды. (Ш.А.) 4. Онынъ алдаткъаныны бильген олсакъ, бойле шейге разы олур эдикми? Нетиджеде не олып чыкъты? (С.Ш.) 5. Озюнъиз тюшюнип бакъынъыз: анам мени о куню, Яхонтовнынъ къабулханесинде, Танянынъ машинкасынен язгъан мектю-

бимни алгъан сонъ огълум мектюпни озь элинен язмагъан, демек яман алда олса керек, деп тюшюнген ве мени арап, ёлгъа чыкъкъан. (Э.У.) 6. Эвельки шеэрлер онларнен йыл девамында къурулгъан олсалар, бизим шеэримиз беш-он йылда пейда оладжакъ. (Ю.Б.) 7. Лякин меним агъызымдан бу сёзлер ич бир вакъыт чыкъмады. (Ш.А.) 8. — Эльбет, ойле акъикъий яхшы ана-баба олса... Баланынъ осьмюрлик девириндеки достлары да тербиесинде джиддий роль ойнайлар. Сакът дуйгъулы ана-баба бойле вакъытта да озь баласыны незаретсиз къалдырмай. Онъа эр даим козь-къулакъ олып тура. (С.Ш.) 9. Бу сары, акъ черели, узун бойлу, киббар ве гъуруррлы йигит иле башта эр кес меракъланды. (У.Э.) 10. Гулизар буны дуйса керек, китапны яваштан маса узерине къойды. (У.Э.) 11. Осман ич бир кимседен борджкъа лаф алмаз, чюнки запасы чувал-чувал. (Ю.Б.) 12. Бу арада кимдир субетнинъ мевзусыны денъиштирди. (У.Э.) 13. Сен ойле нетидже чыкъар ки, кимседе шубе къалмасын! (С.Ш.) 14. О, башыны эгип, аякъларына бакъып къалды, лякин козюне ич бир шей корюнмеди. (С.Ш.) 15. Шимди эр кимнинъ козю огюнде о тапылгъан чул меним кольмегимнинъ парчасы олгъаныны исбат этеджек, сонъ бир даа сен «Ёкъ, менимки дегиль», — деп оларны къандыр? (С.Ш.)

23-юнджи дерс

МОРФОЛОГИЯ

БАГЪЛЫ НУТУКЪ

ПУБЛИЦИСТИК УСЛЮП

Газета ве журнал макъалелеринде, топлашув, митинглердеки агъзавий чыкъышларда, радио ве телевизион яйынларда публицистик услюп къулланыла. Публицистик услюп-

нинъ эсас макъсады — динълейиджи я да окъуйыджыгъа тесир этмек, яни онда бир фикир акъкъында эминлик догъурмакъ.

Публицистика сезю латин тилинден алынгъан publicus — ичтимаий (халкъ) деген мананы анълата.

Публицистик услюпте язылгъан метинлерде, эксерий алларда, динълейиджи ве окъуйыджыгъа тесир этиджи тиль васталары къулланыла: хитап, эмир ве нида джумлелери, фразеологик ибарелер, ичтимаий омюрни тарифлейиджи васталар: антонимлер, кочьме манада къулланылгъан сёзлер.

Публицистик услюпте язылгъан метинлерде, бедиий услюпте олгъаны киби, риторик суаллер къулланыла.

155-инджи иш. Метинни дикъкъатнен окъунъыз, услюп джеэттен хусусиетлерини изаланъыз.

Рух сагълыгъыны бозгъан себеплер

Варлыкълы, вуджуды сагълам ве эр тюрлю раат ве фералыкъкъа саип олгъаны алда, рух сагълыгъы бозулгъан инсанларнынъ бу вазиетке тюшмелерининъ себеби — рухнен беден раатлыгъы озьара уйгъун олмагъанындан..

Инсанларнынъ рух сагълыгъыны бозгъан, ичинде къуртулмакъ чареси олмагъан фелякетлернинъ учурымларына алып баргъан чешит себеплер бар. Оларны бойле сыралай билемиз:

а) инанчсызлыкъ:

Иманы олмагъан ве инанчы зайыф инсанлар, озьлерини, бошлукъта къалгъан киби, ис этерлер. Бойле инсанлар озь нефислерини енъип оламазлар ве гонъюллери раатсызлыкъ менбасы алына келир. Бойле рухий алгъа тюшкенлер къоркъакълашыр, эр кеске кусер ве эр тюрлю тешеббюстен марум олурлар.

б) пахыллыкъ:

Башкъаларынынъ элиндеки ниметни ве эвиндеки сеадетни коралмагъан пахыл инсанлар, башкъаларда олгъан

узурны корьгенде, узуры къачар.

в) кин ве интикъам:

Эйи мусульман инсанларнен эйи кечинмек ёлуны къыдырыр. Халкънен кечимсизлик — интикъам исини къозгъар.

г) гъадап:

Сагълам акъыл саиби инсан зияде гъадаплянувдан къачынмалыдыр. Чюнки, гъадаплы адам уйгъун къарар алмакъ къабилиетини джояр. Чюнки гъадап ерлешкен къафадан акъыл къачар

Иште, бу, рух сагълыгъыны бозгъан себеплерден узакъ турмакъ керекмиз.

156-нджы иш. Ашагъыда берильген тертип боюнджа, юкъарыдаки макъалени агъзавий шекильде икяе этмек ичюн, план ве къыскъа конспект язынъыз.

Публицистик услюпте язылгъан метинни язма шекильде икяе этмек тертиби:

1. Къыскъадан метиннинъ эсас мундериджесини айтынъыз, метиннинъ фикир-гъаесини къайд этинъиз. Муэллиф мында насыл вазифени беджере, акс эте?

2. Метинде муэллиф къуллангъан окъуйыджыгъа тесир этиджи васталарны бельгиленъиз: текрарлавлар; джумлелернинъ озьара параллель багъ васталарыны къулланув; сойдаш азаларнынъ сыралары, окъуйыджыгъа хитап этюв; лакъырды сёзлер ве ибарелерни ишлетюв.

3. Метинни язма шекильде икяе этинъиз.

157-нджи иш. Ашагъыдаки вазиетке эсасланып, субет тизинъиз.

Бир талебе — журналист, экинджиси — белли языджы. Журналист языджыгъа онынъ омрю ве яратыджылыгъынен багълы суаллер бере, языджы исе бу суаллерге джевап бере. Джумлелеринъизде исим, сыфат, сайы ве замирлерни догъру къулланынъыз.

158-инджи иш. Юкъарыда берильген метинге эсасланып, «Рух сагълыгъы» мевзусында публицистик услюпте макъале язынъыз.

24-юнджи дерс

ФИИЛЬ

ФИИЛЬ ДЕРЕДЖЕЛЕРИ

159-ынджы иш. Ашагъыда берильген джеваплардан догъру-сыны сечип алынъыз.

Фииль бу:

а) предметнинъ иш-арекетини, рухий ве булунгъан алыны бильдирген там маналы сёзлер;

б) предметнинъ микъдарыны, сайысыны я да сырасыны ифаделеген там маналы сёзлер;

в) предметке, аляметке я да микъдаргъа догърудан-догъру ад олмайып, лякин бир де-бир усулнен шу предметни, аляметни я да микъдарны бильдирген там маналы сёзлер;

г) предметлик манасыны ифаделеген ве грамматик сайы, мулькиет, келиш категориялары олгъан там маналы сёзлер.

Предметнинъ иш-арекетини, булунгъан ве рухий алыны ифаделеген там маналы сёзлерге **фииль** дейлер.

Меселя: *Олар даима бир шеэрде* ***яшадылар****. Огълан балалар машинаны пек* ***севелер****.*

Морфологик джеэттен фиильнинъ озюне аит бир къач хусусиетлери: **дередже** *(ювды, ювунды, ювуштылар, ювдур-*

ды), **мусбет** ве **менфий шекиллер** *(къал, къалма),* **мейиль** *(окъумалы, окъуса, окъугъайды),* **заман** *(чалышты, чалыша, чалышыр, чалышаджакъ)* **категориялары** ве **алфииль** *(башлап, язып)*, **сыфатфииль** *(чалышкъан, баргъан),* **исимфииль** *(окъумакъ, окъув)* киби махсус функциональ шекиллери бар.

Фиильде иш-арекетнинъ япыджысы (субъекти) иле предмет (объект) арасындаки я да бир къач беджерювджи (субъектлер) арасындаки мунасебетнинъ ифаделенювине **фииль дереджелери** дейлер. *Мемет агъасындан кельген мектюпни Нарийангъа окъутты.*

Фиильде беш дередже бар: **1. Малюм дередже. 2. Къайтым дередже. 3. Бельгисизлик дередже. 4. Ортакълыкъ дередже. 5. Юклетюв дередже.**

1. Малюм дереджедеки фиильде арекет муптеда (субъект) тарафындан япыла, беджериле: тамамлайыджы исе арекетнинъ объекти ола. Фииллерде малюм дереджесини япыджы махсус ялгъамалар ёкъ: *Къартий явлугъыны чыкъарып, козьлерини* ***сюртти.***

2. Къайтым дереджедеки фиильде арекетнинъ субъекти ве объекти бир шахыснынъ озю ола. Демек, арекет субъект тарафындан япыла ве кене шу субъектнинъ озюне къайта. *Булутлар арасындан* ***корюнген*** *сувукъ ай къаранлыкъ сокъакъ бойлап кетеяткъан адамны козете эди.*

3. Бельгисиз дереджедеки фиильде арекетнинъ акъикъий беджерювджиси малюм олмай: *къапу ачылды.*

4. Ортакълыкъ дереджедеки фиильде арекет бир къач шахыс (субъект) тарафындан бирликте беджериле, я да бир къач субъект арасында олгъаны бильдириле: *Бир къач сание бири-бирине бакъыштылар.*

5. Юклетюв дереджедеки фиильде бир субъект озь арекетини башкъа бир субъектнинъ тесири алтында япкъаныны, ишнинъ япылмасында ким, я да не де олса васта олгъаны бильдириле: *Оджа талебелерге эв вазифесини яздырды.*

МОРФОЛОГИЯ

160-ынджы иш. Ашагъыдаки джумлелерни кочюрип язынъыз. Фииллерни тапып, дереджесини бельгиленъиз. Дередже япыджы

ялгъамаларны къайд этинъиз.

1. Авасы сыджакъ олса да, балконда онынъ терли чересине салкъын ава урулды. (У.Э.) 2. Мен оны тал терегининъ къувушындан тартып чыкъардым. (Ю.Б.) 3. Сонъ вышкаларнынъ янына къайтып келе, оларнен субетлеше ве кулюше эди. (Ю.Б.) 4. Догъру айтасыз, къартым, бугунь кунеш пек яман къыздырды. (Ю.Б.) 5. Бириндджи вакъытларда иш уджу-буджагъы олмагъан бир дерья олып корюльди. (Ю.Б.) 6. Къадыны да эсленмез бир тебессюмнен онъа джевапланды. (Ю.Б.) 7. Куньлерден бир кунь о къызлар денъиз ялысында юрьгенде, узакътан беяз елькен корюнген. (С.С.) 8. Мавы денъиз озюнинъ гемилерини алып кеткени киби, айдыначыкъ кунь де инсаннынъ фикирлерини къайдадыр алып кете, нелернидир хатырлата. (С.С.) 9. Амма Джады-дагъ эр вакъыт туман ичинде, онынъ тек чизгилери сезилип тура. (С.С.) 10. Тешкерюв ишлери вакътынджа токътатылды: Сабир Мухамедович исе ордугъа алынды. (Ю.Б.) 11. Бирден къапу ачылып, ичери адежеле адымларнен Хатидже бикеч кирди. (Ю.Б.) 12. Лякин бирден эль-аягъы йиберильди, тизлери такъаттан кесильди. (Ю.Б.) 13. Оны тегизлемек ичюн не япмакъ керек, я да пенджере ве къапу первазларынынъ кенарларындаки чатлакълар насыл толдурыла ве иляхри. (У.Э.) 14. Эртесине, иш кунюнинъ сонъунда бригада азалары Ниярнен Ольга Петровна зийнетленген квартиралардан бирининъ кениш залына топлаштылар. (У.Э.) 15. Догъмакъта олгъан кунешнинъ ильк шавлелери къаршыдаки дагънынъ таджына къонып, балкъылдап алгъан арада, козь къапакълары юмулды. (Ю.Б.) 16. Алим адым сайын онъгъа-солгъа янтайгъан чалыларны атлап-басып кечкен атынынъ чынгъынлыкънен чапувыны токътатаджакъ олып тырышты. (Ю.Б.)

161-инджи иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз, мусбет ве менфий фииллерни тапып, маналарыны анълатып, дереджесини бельгиленъиз.

1. Куньдюзки иш ве аяз сувукъ онынъ яш беденини эзгелеп ташласа да, чокъ вакъытларгъадже козьлерине юкъу кирмеди. (Ю.Б.) 2. Эгер оларны бир кунь корьмесе сагъына. (У.Э.) 3. Кунеш уфукътан баягъы котерилип, сарайнынъ пенджерелеринден кечкен шавлелери онынъ бир кунь ичинде сарарып-мораргъан бетине къонса да, еринден тепренмеди, козьлерини дивардан алмады. (Ю.Б.) 4. О бир къач кере Серверге бакъып алды. (Ю.Б.) 5. Гедже-куньдюз онынъ акъкъында тюшюнгенине бакъмадан, къызны корьсе, эеджанындан шашмалап къала. (У.Э.) 6. Эеджанлы Саранынъ чылгъынлыкънен янъгъырагъан кесен-кес давушындан урьккен Бабаджаннынъ тили тутулды, богъазына тирельген ачувындан айтмагъа сёз тапалмады. (Ю.Б.) 7. Мен эвге алты мектюп яздым. Эвге ич бириси кельмеген. (Ш.А.) 8. Базы къоранталар пек муаббет яшайлар, базылары исе къавгъа-давадан къуртулмайлар. (У.Э.) 9. Юрегине, дерсинъ, умют мельэми тамыздылар. (Ю.Б.) 10. Алимнинъ озюне эмджесининъ эвине кельмеге даа сыра тюшмеген эди. (Ю.Б.)

162-нджи иш. Джумлелерни окъунъыз. Фииллерни тапып, оларнынъ шахсыны, заманыны, дереджесини бельгиленъиз. Заман бильдирген ялгъамаларны къайд этинъиз.

1. Ава тынып-тынчыкъып къалгъан. (Ю.Б.) 2. Эвде учь огълан къалды. (Ш.А.) 3. Адам боюнджа котерильген къамышлардан авлакълар сечильмей эди. (Ю.Б.) 4. Бир къач айлар кечкен. (Ш.А.) 5. Бугунь олмаса, ярын сенинъ ишинъни бакъаджакъ. (Ю.Б.) 6. Йылнынъ ахырынадже алтмыш беш машина даа аладжакъмыз. (Ю.Б.) 7. Огде исе таныш абиде юкселип турмакъта, онынъ мермер кевдесине достларнынъ адлары эбедий оларакъ оюлгъан. (С.С.) 8. Тимур ве Алиме студентлик девринде танышып, бири-бирини севгенлер. (С.С.) 9. Анда къуллелери кокке ынтылгъан вышкалар ве балансирлерини саллап тургъан качалкалар къарарып тура. (Ю.Б.) 10. Салмакълы адымларынен тоз котерип, топракъ ёлдан солдат кете. (Ю.Б.) 11. Апрель

айында достларнен дагъларгъа раатланмагъа баргъан эдик. (С.С.) 12. Сурие Эрнестке севда олгъаныны озю де дуймай къалгъан эди. (С.С.) 13. Даа якъында онынъ къыяфетине дюльберлик багъышлагъан бу антер де тарлыкъ этмекте. (У.Э.) 14. Кеченлерде бир йигит онъа, башындан сонъунадже атешли севги бильдирген мектюп язды. (С.С.) 15. Амма севги дуйдурмадан, яваштан келип, гонълюнъни эсир ала экен. (С.С.)

163-юнджи иш. Ашагъыдаки джумлелерни саде кечкен заманнынъ васталы ве вастасыз шекиллеринде язынъыз. Фииллернинъ ялгъамаларыны къайд этип, имлясыны анълатынъыз.

Иш орьнеги: *Агъам мектюп яза. — Агъам мектюп язды. Агъам мектюп язгъан.*

1. Бир афта девамында ягъмур ягъа. 2. Эки айдан берли онынъ артындан асрет чеке. 3. Йыллар кече, инсанлар денъише. 4. Манъа чокътан-чокъ хош хаберлер кетире. 5. Эвимизге мусафирлер келе. 6. Догърусыны айтсам, сизни пек севе. 7. Къайтып кельгенинен, озь одасына кире.

164-юнджи иш. Джумлелерни окъунъыз. Фииллерни келеджек заман шеклинде къойып, кочюрип язынъыз.

1. Козьяшлар ёкъ ве, гъалиба, тезден (олма). (С.С.) 2. Ве ойле дуюла ки, бир де-бир адам бригададан кетсе, къалгъанлары ичюн бу гъает агъыр тесаддюф (ола). (С.С.) 3. Бельки, сонъундан, вакъыт кечкен сонъ, мен пешман (эте), бу арекетлерим ичюн озь-озюмни багъышлап (оламай). (С.С.) 4. Тек бир шартнен: арамызда ялан (олмай) ве озюнинъ базы къылыкъларындан (вазгеч). (С.С.) 5. Сурие, о сени якъар-йыкъар, юрегинъни (эзе), севгинъни аякъ астында (тапта). (С.С.) 6. Сенинъ акъкъынъда директорнен (сёйлеше). (Ю.Б.) 7. Онынъ даа чокъ алидженап ишлерге къувети (ете). (Ч.А.) 8. Мен тезден къайтып (келем) ве бир даа бир якъкъа (кетмейим). (Ш.А.) 9. Догъгъан кунюнде

оны янъгъыз къалдырып, командировкагъа (кете). (И.П.) 10. Меним къайгъы-кедерим, агърым (басыла), бир кунь ола манъа да бахт (куле). (С.С.) 11. Халкъымнынъ эвляды оларакъ бутюн истидадымны севимли Ватанымнынъ шуретини арттырув ичюн (берем). (С.С.)

165-инджи иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз. Фииллерни тапып, заманларыны, дереджесини бельгиленъиз.

1. Джанлы табиат терен юкъугъа далгъан. (Ю.Б.) 2. Аскер денъиз мавысындаки козьлерини авлакъларгъа тикти. (Ю.Б.) 3. Сервер кошедеки къызыл орьтюли стол башына кечип, къалемге узанды. (Ю.Б.) 4. Ойле кунь келир ки, умют йылдызы манъа узакътан кене липильдеп янар, кене къуванчлы бахт нурларыны сачар. (С.С.) 5. Бираздан бакъса, бир къач огълан ве эки къыз, эллеринде чечеклер ве кягъыткъа сарылы балабан къуту иле кулюшип-кулюшип кетмектелер. (С.С.) 6. Балаларнынъ сеслери бирден онынъ фикирлерини больди. (С.С.) 7. Энъ огден бойнуна къайыш кечирильген, бели букюльген, къушагъынадже чыплакъ Алим кельмекте. (Ю.Б.) 8. Демек, огюмиздеки яз ве кузь айлары буравджыларнынъ омюрлери шу къуюу башында кечеджек. (Ю.Б.) 9. Къуршун киби агъырлашкъан башыны ве эзик вуджудыны зорнен котерди, аякъкъа къалкъты. (У.Э.) 10. Кокте сербест кезген айнынъ юзю чуллу булутнынъ къара кольгесинен орьтюльген. (А.О.) 11. Эгер севгилиси, яхуд юрьген яшы олса, иш къолай олур эди. (Э.У.) 12. Севги не экенини даа ич биримиз бильмей экенмиз. (Э.У.) 13. Яхшы окъуй, эр ишке месулиетнен янаша, бир тилим отьмек тапса, дигерлеринен болюше эди. (Э.У.) 14. О, озюни ич бир заман джоймай эди, онъа хас олгъан джебэ джесюрлиги исе онынъ табиатына синъген эди. (Э.А.) 15. Лякин о, чаресизликтен къалгъан, бельки де, яралангъан парашютчини ялынъыз башына къалдыра билир эдими? (Э.А.)

166-нджы иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз. Фииллерни тапып, заманыны, шахсыны, дереджесини бельгиленъиз, заман

бильдирген ялгъамаларны къайд этинъиз.

1. Эр кес сессиз-солукъсыз, ат устюнде агъыр-агъыр салланып кетмекте эди. (Дж.С.) 2. Мензад чокъ вакъыт инълеген рузгярны динълеп ятты. Рузгяр теренлерден чыкъкъан къасеветли, агълавукъ бир йырны анъдыра эди. (Дж.С.) 3. Мектеп чагъында шиирчиклер токъуп башлагъан бала, энди студентлик чагъында язгъан шиирлеринен яш эдебиятчылар акъынтысына къошулды. (Ч.А.) 4. Бабасы кельсе, шу агъыр дженк йылларында не киби хорлукълар корьгенини бабасына икяе этер. (Дж.А.) 5. «Илериде эр шей яхшы олур», — деген умютнен яшады. (Дж.А.) 6. Узакъта учкъанда, къанатлары ёрулып, бельки де базылары ачлыкътан бурулыр. (З.Дж.) 7. Оларнынъ Къарасувбазаргъа кочип кельгенлерине энди экинджи йыл олмакъта. (Ю.Б.) 8. Алим, элиндеки къалачларны салындырып, табангъа келип еткенде, джумалыкъ урбаларына къушангъан усталар ве Ибраим бай муслакъ чукъуры башында, озь аралары шакъалашып, кулюшмекте эдилер. (Ю.Б.) 9. Усеин, къолларыны къавуштырып, къызара-бозара, боз къая киби, тим-тикине турмакъта эди. (Ю.Б.) 10. Алим, эр кунь къавехане огюндеки къалын меше терегининъ тюбюне чёкип, фани дюнья денильген бу алемнинъ уйгъунсызлыкълары акъкъында терен ойларгъа дала эди. (Ю.Б.) 11. Бойле вакъытлар адам аятында янъы ёл ача, онынъ рухий дюньясына янъы мазмун багъышлай. (М.Къ.) 12. Албуки, Исмаил эфенди халкъ арасында даимий суретте беш юз нусха газетаны бедава даркъатты. (Ш.А.) 13. Баягъы вакъыт олар шай бири-бирлерине сарылып къыбырдамай отурдылар. (Дж.А.) 14. Тыртырчыкълар киби асылып тургъан чечеклери этрафкъа къокъу сачмакъта. (Дж.А.) 15. Дженк битти, демек почтальон энди къапу-къапудан юрип, къара хаберлер даркъатмайджакъ. (Дж.А.)

167-нджи иш. Джумлелерни окъунъыз. Фииллерни керек олгъан заманда язынъыз, шахсыны бельгиленъиз.

1. Башта йигирми кунь устазнен берабер бир ода ичинде (чалышмакъ). (А.Къ.) 2. Тёпеге бакъа бермектен бойну къопаджакъ киби (агъырмакъ), билеклеринден кучю эп (эксильмек). (Ю.Б.) 3. Тышта япракълар биле (тепренмемек). 4. Тёпеден, янаша одадан дюмпюльдилер, тасырдылар (эшитильмек). (Ю.А.) 5. Азачыкъ даа тырышса, таванны сылап (битирмек). (Ю.А.) 6. Базылары темиз урбаларыны (киймек). (А.Къ.) 7. Анда кинодан да башкъа умумий оюнлар акъшамы, концертлер (отькермек). (Р.А.) 8. Олар яхшылыкъ япмагъа, бири-бирлерининъ гонъюллерини алмагъа (тырышмакъ). (Р.А.)

168-инджи иш. Джумлелерни окъунъыз. Фииллерни тапып, оларны талиль этинъиз (дередже, сайы, шахсыны). Кочюрип язынъыз.

1. Омюринде намуснен алып-береджеги олмагъан будала бунынъ не экенини бильмесе де, онъа ябанджы олгъан насылдыр шейчикни бастырмагъа тырышты. (А.О.) 2. Кок ве къаверенки къаялар катерден яхшы корюнелер. (С.С.) 3. Нияргъа ильки куньлери бу иш пек агъыр олып корюнди. (Ю.Б.) 4. Мен сенинъ дженктен сагъ-селямет къайтып кельгенинъ акъкъында анъладым. (Ю.Б.) 5. Къадыны да эсленмез бир тебессюмнен онъа джевапланды. (Ю.Б.) 6. Айрапетов козьлерини янгъындан алмадан, шляпасыны Лёшанынъ элине туттурды. (Ю.Б.) 7. Михаил Петрович тез адымламакъ истесе де, юрюшини явашлатмагъа меджбур ола. (С.С.) 8. Барсын, экиси раат-раат ёлларыны девам этсинлер. (С.С.) 9. Олар ёл кенарындаки кольгели тал тереги тюбюне отурдылар. (Ю.Б.) 10. Огде, дере-тёпелер арасындан бурулып кеткен ёлда, адам къаралтысы сечильди. (Ю.Б.) 11. Сагълыкънен барынъыз, къартым, къысмет олса, ярын корюширмиз. (Ю.Б.) 12. Сонъ бир «акъыллы» фикир тюшюнип таптыкъ: къайсы эвден шенъ музыка сеси эшитильсе, анда бармалымыз. (С.С.) 13. Алим пенджереге барып, башыны ольчештирип бакъкъан арада, кене анахтар тысырдысы эшитильди. (Ю.Б.) 14. Сетнинъ дивар ястыкъларынынъ устюне къар киби бем-беяз пешкир чекильген. (Ю.Б.) 15. Бу

къыз мени, не ичюндир, озь табиатынен, хусусан, эллеринизнинъ ве пармакъларынынъ арекетинен, меракъландырды. (С.С.) 16. Йигит киши эр вакътыны къайда кечиргенини айтмалы. (Ю.Б.)

25-инджи дерс

ФИИЛЬ МЕЙИЛЛЕРИ

Иш-арекетнинъ барлыкъкъа мунасебетини бильдирген фииль шекиллерине **мейиль** дейлер.

Къырымтатар тилинде фиильнинъ беш мейли бар:

1. Икяе мейли. 2. Эмир мейли. 3. Шарт мейли. 4. Керек мейли. 5. Истек мейли.

1. Икяе мейли иш-арекетнинъ учь замандан биринде акъикъатен де япылувыны я да япылмагъаныны анълата.

2. Эмир мейли иш-арекетни япмакъ я да япмамакъ акъкъында эмир, теклиф, ялварув, чагъырув киби маналарны ифаделей.

3. Шарт мейли бир де бир иш-арекетнинъ япылувы я да япылмамазлыгъы ичюн ондан эвель япылышы шарт олгъан иш-арекетни косьтерир: *Къурбанлар олмагъан олса, гъалебе де олмаз эди.* Шарт мейиль фииль негизине *-**са**, -**се*** ялгъамасы къошулувынен япылыр: *бар* + ***са***, *кель* + ***се***.

4. Керек мейли иш-арекетнинъ япылмасы я да япылмамасы керек олгъаныны анълата: *Саба эрте **турмалы**.*

Керек мейли фииль негизине *-**малы**, -**мели*** ялгъамалары къошулувынен япылыр: фииль негизининъ сонъки эджасы къалын созукънен битсе *-**малы**,* индже созукънен битсе *-**мели*** къошулыр: *бар**малы**, яз**малы**, бер**мели**, юрь**мели**.*

5. Истек мейли иш-арекетнинъ япылмасы я да япылмамасынынъ пек истенильгенини ифаделей: *Анам тезадже*

Фииль мейиллери

кельгейди. Истек мейли фииль негизине *-**гъайды, -къайды, -гейди, -кейди*** ялгъамалары къошулувынен япылыр: ***язгъайды, айткъайды, корьгейди, бергейди, кеткейди.***

169-ынджы иш. Ашагъыда берильген фииллерни шахыс-сайы ялгъамаларынен тюслендиринъиз, мейлини бельгиленъиз, кочюрип язынъыз:

а) корюшкейди, корюшмели, корюшир;
б) ташлагъайды, ташламалы, ташлар;
в) кельсе, кельмели, кельгейди;
г) курешмели, курешир, курешкейди.

170-инджи иш. Ашагъыдаки джумлелерни дефтеринъизге язынъыз, фииллерни тапып, дереджесини, мейлини бельгиленъиз. Дередже ве мейиль япыджы ялгъамаларны къайд этинъиз.

1. Шимдиден башлап бу ишке азырлан. (Ю.Б.) 2. Алимнинъ япкъаны бу этрафтаки табанлар аятында алельхусус бир вакъиа олды. (Ю.Б.) 3. Башы уджунда Саранынъ давушы эшитильгенинен, Алим текрар кирпиклерини котерди. (Ю.Б.) 4. Эгер булар акъкъында тюшюнеджек олса, козьлери огюнде дераль, былтыр акъшамлыкъ мектепнинъ онунджы сыныфны битирген Закир пейда ола. (У.Э.) 5. Шу акъшам олгъан буюк концертнинъ сонъунда, Эмин гузель бир къызнен мексика оюныны иджра этти. (Ю.Б.) 6. Газетаны техникий джеэттен яраштырмакъ ичюн онъа бармакъ керек ола. (Ю.Б.) 7. Огълан ресим япкъанда онынъ тылсымлы, эсмери тенли узун пармакъларына, элине бакъып къала. (Ю.Б.) 8. Намуслы, виджданлы, инсаниетли, эмексевер, бильгили инсан олып етишсин. (Ю.Б.) 9. Оларнынъ бригадасы башкъасынен, янаша эвде чалышыджы къуруджыларнен, ерлешти. (У.Э.) 10. Шакиров берильген муддетни бираз кечиктирип кельсе де, директорнынъ къуванчы ичине сыгъмады. (Й.) 11. Субукъ урса, йылындан берекет ёкъ. (Й.) 12. Амиде апте де секиз баласынен бойле бир бараккъа ерлешти. (Й.) 13. Сиз манъа беш гектар топракъ айырып беринъ, мен

о ерде озь аилемнен чалышайым. (С.Э.) 14. Оларнынъ тек бир дерди бар, керек къысымларны къайдан тапып алмалы? (С.Э.) 15. О, къаршы диваргъа тикильген, санки анда онынъ сёйледжек шейлери язылгъан. (С.С.) 16. Асанов де кулип шенъ юре, де оньке-элим этип, къадыны япмагъан къабаатларны онъа юклей эди. (С.С.)

171-инджи иш. Ашагъыдаки фииллерден фиильнинъ истек мейлини япынъыз ве шахыс-сайы ялгъамаларынен тюслендиринъиз.

Йырламакъ, косьтермек, бармакъ, гурюльдемек, комюльмек, тюшмек, джоймакъ, учурмакъ, чевирмек, олмакъ, сёндюрмек, юкъламакъ, истемек, уйдурмакъ, сачмакъ.

172-нджи иш. Аталар сёзлерини дефтерлеринъизге язып алынъыз. Фииллерни тапып, мейлини, заманыны, шахсыны ве сайысыны бельгиленъиз.

1. Къулакъ — эки, тиль — бир. Эки динъле, бир сёйле. 2. Ёл бильмесенъ, ёлны сора юргенден. Лаф бильмесенъ, лафны сора бильгенден. 3. Алтын ерде къалса да, бильги ерде къалмаз. 4. Хоразгъа къуйрукъ ярашыр, эрге — мыйыкъ. 5. Бабасы огълуна бир багъ берген, огълу бабасына бир чамба юзюм бермеген. 6. Дёнюмсиз ишке башламаз, ошекчи ошегин ташламаз. 7. Девени ель алса, эчкини коктен къыдыр. 8. Азбарда хораз чокъ олса, саба тез ачылыр. 9. Сен огренмесенъ, заман озю огретир. 10. Тилинънен гонълюнъ бир олмалы. 11. Озюне бакъма, сёзюне бакъ. 12. Алчакъта ятма — сель алыр, юксекте ятма — ель алыр. 13. Уйдурмагъа бильмесенъ къошма, къонушмагъа бильмесенъ къошулма. 14. Сёзюнънен ишинъ бир олсун.

173-юнджи иш. Ашагъыдаки вазиетке эсасланып, субет тизинъиз.

Бир талебе — джогърафия оджасы, экинджиси — мектеп талебеси. Оджанынъ джогърафия фенинен багълы бир къач суалине талебе джевап бере. Джумлелеринъизде фиильни тюрлю дередже ве мейильде догъру къулланынъыз.

174-юнджи иш. Ашагъыдаки джумлелерни окъунъыз. Фииллерни тапып, морфологик талиль этинъиз. Кочюрип язынъыз.

Фииллерни талиль этюв тертиби:

1. Эсас шекли.
2. Къальыджы ве кечиджилиги.
3. Дереджеси.
4. Мусбет ве менфий шекли.
5. Шахсы, сайысы.
6. Заманы.
7. Мейли.
8. Тизилишине коре чешити: саде (асыл ве япма), мурекkеп, чифт.
9. Джумледеки вазифеси.

1. Кузь ягъмуры догъру инсаннынъ юзюне урулып ягъа. (Н.О.) 2. Бу айван, авджыларнынъ тазы копеклери, я да борюлер къувгъанда, учурым башына чапып келе де, къоджаман кевделерининъ сурьатыны токътатып оламагъанларындан, андан ашагъы юварланып кетелер. (Ю.Б.) 3. Даа деми аякъ излеринен чанакълашкъан ерлер кене къаргъа толып, тегизленип къалдылар. (Ю.Б.) 4. Балалар багъчада юре-юре болдуралар. (А.М.) 5. Дженкке кетеяткъан атлы батырнынъ къыяфетине кирип, ойчан козьлери уфукътаки къара булут парчаларына тикленип къалды. (Ю.Б.) 6. Сонъ, бирден йиберильди, козьлеринден яшлар акъып кеттилер. (Ш.А.) 7. Ель эстикче, багъаналар арасында саркъып тургъан ильмекли къалын йип, къурбаныны кендине чагъырыр киби, о якъбу якъ кетип кельмекте. (Ю.Б.) 8. Чокъ вакъыт кечмеди, Дилявер тезья башында мустакъиль суретте ишлеп башлады. (А.М.) 9. Алимовны беклей-беклей бездилер. (С.Ш.)

МОРФОЛОГИЯ

175-инджи иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз. Фииллерни тапып мейиллерини бельгиленъиз. Къайд этильген фииллерни

мусбет ве менфий шекиллерде тюслендиринъиз.

1. Силя джеэтинден де олар кучьлю, демек догърудан-догъру башкъа-башкъа **урушмакъ** бизим ичюн эльверишсиз, не япмалы? (Э.А.) 2. Озьлери думан ичинде корюнмей къалгъан сонъ, Тейфыкъ аскерлерини бир ерге **топлай:** «Меним эмирим олмагъандже кимсе атеш ачмасын, давуш чыкъармай душман окопларына якъын барайыкъ, сонъ меним эмиримнен атеш ачарсыз», — деди ве огге джылыша башладыдар. (Дж.А.) 3. — Вакъыт олгъанда, бираз ялыда юрейик, — деди. — **Япаджакъ** ишлеримизни кунь эвельден бельгилейик. (Э.А.) 4. Токъта! Еринъден къыбырдама, тешкереджекмиз, — деди олар тюкянджыгъа. (Ю.Б.) 5. Агъачтан балабан чана ясамалы, устюне къойып алып кетмели, весселям. (Ш.А.) 6. Затен о, бунъа элем этмей: «Эр кес меним киби яшагъайды!» — дей. (И.П.) 7. Агъалары арасындаки къавгъанынъ башлагъанына бир къач ай олса да, о токътагъаны ёкъ, вакъыт-вакъыт эп къозгъала. (И.П.) 8. Озенни **кечмек** ичюн ясагъан пантон копюрлерни душман авиациясы парлап, дарма-дагъын этсе де шаркътан кельген ташкъынны токътатмагъа кучьлери етмеди. (Э.А.) 9. Амма сонъки пешман... «Не япмалы? Кельдинъми — сонъунадже сабыр иле динъле!» (С.С.) 10. Энди бир шей файда бермез, ана-бабамны **ынджытмакъ** истемейим. (С.С.). 11. — Не ичюн, Алиме?! Не ичюн! — деп текрарлай. — Истмесенъ, башкъа ерге кетейик. (С.С.) 12. Манъа козьлерини тиксе де, мени эслемей, санки бир бошлукъкъа бакъып тура. (С.С.) 13. Бири-бирининъ юрек сеслерини **эшитселер** де, бири-бирини анълап оламадылар. (С.С.)

176-нджы иш. Джумлелерде морфологик усулынен япылгъан фииллерни тапып, насыл сёз чешитлеринден ве насыл ялгъамалар ярдымынен япылгъаныны айтынъыз. Фииль япыджы ялгъамаларны къайд этип, язылышыны анълатынъыз. Кочюрип язынъыз.

1. Юке тереклери оны япракъларынынъ шувултысынен къаршыладылар. (С.С.) 2. Раатлыкъ куньлери, койге

акъайыны корьмеге кельген Саниени къойып-къондурмагъа ер тапалмай. (У.Э.) 3. Гонълюмни шек-шубелер сарып алалар, эзгелейлер. (С.С.) 4. Бу шеэрчик ичюн омюрини бергенлер сафына Найлененинъ ады да къошула. (С.С.) 5. Онъа бельгиленген джеза бир агъыздан тасдыкъланды. (Ю.Б.) 6. Янашамызда автомобиллер кечелер ве трамвайлар гурьсюльдейлер. (Ш.А.) 7. Анифе топлашувдан эвге къайтып кельген сонъ да тынчланмады. (Ю.Б.) 8. Ишчилер ярынки иш кунюне къувет топлайлар, раатланалар. (Ч.А.) 9. Олар фигъан къопарып, устюне ифтира атарлар деп, судкъа берди ве акълы чыкътылар. (С.Э.) 10. Мусафир ильк теэссураттан айынгъан сонъ, къаве ичмей, сагълыкълашып кетеджек олды. (С.Э.)

177-нджи иш. Ашагъыдаки фииллерни джеми мейиллердеки шекиллерде язынъыз.

Къазмакъ, ушюмек, сильмек, ярдым этмек, алышмакъ, къапатмакъ, ольчемек, пычмакъ, сачмакъ, бермек.

26-нджы дерс

БАГЪЛЫ НУТУКЪ

ЛАКЪЫРДЫ УСЛЮБИ

Услюплернинъ чешитлери бир сыра къонушув шартларынен багълыдыр:

не акъкъында айтасынъ (язасынъ);
насыл макъсатнен айта (язасынъ);
кимнен лакъырды этесинъ (кимге язасынъ);
не ерде айтасынъ (язасынъ).

Лакъырды услюбинен, къоранта азалары, достларымызнен къонушкъанда, къулланамыз. Лакъырды услюби эм публицистикада, эм бедиий эдебиятта къулланыла биле.

178-инджи иш. Метин парчаларыны окъуп, услюбини бельгиленъиз, джевабынъызны исбатланъыз.

I. — Къулагъым сизде, — трубкада таныш сес эшитильди.

— Селям алейкум, Тевидечигим!

— Алейкум селям.

— Напасынъыз, яхшы-яхшы яшайсынъызмы?

— Шукюрлер олсун, пек яхшы яшаймыз. Кендинъиз насылсынъыз?

— Бир къарар, Тевидечигим. Санъа бир ишим вар.

— Насыл иш?

— Телефонда сёйленеджек шей дегиль, джанчыгъым. Адресинъни вер де, корюшейик.

— Пек аджеле ишми ёкъсам?

— Пек аджеле де оладжакъ, демесем де, амма бугунь корюшип лаф этмесек, козюме юкъу кирмейджек, джанчыгъым. Риджа этем, ёкъ деме.

— Айса, келинъиз даа.

(Р. Али)

II. Достум, арадан йыллар кечти. Чокъ сувлар акъты, чокъ денъишмелер олды. Сенинъ козьлеринъ алтында якъылгъан, йыкъылгъан шеэрлер шимди бир дюльбер дияргъа чевирильдилер. Сен шимди оларны, бизни корьсенъ танымазсынъ. Лякин сени бир вакъыт унутмаймыз. Олар-

гъа сенинъ юрегинънен, козьлеринънен бакъамыз.

(Э. Умеров)

179-ынджы иш. Берильген метинлерни дикъкъатнен окъунъыз. Ифаделенген макъсадына коре, метинлернинъ услюбини бельгиленъиз.

Зейнеп тизе эки йылдан берли дженкке кеткен огълу Умерни беклей… Эки йылдан берли онынъ козь яшы къурумагъан, эки йылдан берли чеккен асрети кунь-куньден арткъан, сачларыны чаларткъан. Даа озю къыркъ беш яшларында олса да, бу асрет, бу козь яшлары оны эки къатына къартайткъан.

Геджелер бою юкъламай. Юкъласа, тюшюнде Умерни коре. Уяна, чевресине бакъына, Умернинъ къайтмагъаныны анълай, кене агълай, кене сызлай…

— Умерим! — дей, — балам! — дей. — Ах, балам, сени бир даа корьгейдим де, Танърым джанымны сонъ алгъайды, — дей… — Ярабби, сен хысмет эт. Ярабби, сен къавуштыр, — дей.

Юрек тырнала, аджый. Анда бир бошлукъ бар. О бошлукъта яра бар. Юрек ярасы эр даим тырналып, адджы къанап тура. Оны эр даим инелернен санчып туралар, хорлайлар, эзелер…

— Балам, — дей Зейнеп тизе, — балам! — дей, — Танъры мени сенинънен къавуштырмай джанымы алмасын!.. Я, барып да, Умерим ольген олса!

Нефес тыкъала, козьлер яшнен тола. Сонъ тюючиклленип, янакъ чыйырчыкълары арасындан из ясап, тамчы артындан тамчы акъа, токътамай акъалар… Марама, оглюк, ястыкъ козь яшынен сылана…

(У. Ипчи)

Бакъ, бу татлы, шенъ омюрнинъ агъушында
Озен куле, багъ-багъчалар, дагълар куле.
Бакъ, Бельбекнинъ эркеленип акъышында
Аят сеси, куреш сеси эшитиле.

МОРФОЛОГИЯ

Бакъ, Эмине, сельбилернинъ арасындан
Сейдам-къая пысып бизге къараятыр.
Ай да чыкъып мор булутнынъ къорасындан,
Шавлесини устюмизге джаяятыр.

Айт, Эмине, бу сеадет оджагъында,
Анги шаир, янмаз ярнынъ яслысына?
Табиатнынъ бу джильвели къуджагъында,
Анги Керем тюркю орьмез Аслысына?

Ким истемез, куньдюз ишлеп ёрулгъан сонъ,
Яр тизинде ёргъунлыкътан арынмагъа?
Арынгъан сонъ, янъы къувет, гъайрет топлап,
Саба ишке, тазе кучьнен сарылмагъа.

(Э. Шемьи-заде)

180-инджи иш. Метинни ифадели окъунъыз. Лакъырды услюбинен язылгъан парчаларны сайлап, хусусиетлерини талиль этинъиз.

Йигит, генч къызнынъ бу корюнишине тааджипленди. Атта бу варлыкъны зеинине синъдирип къалмакъ истеген киби, бир ань онъа дикъкъатле бакъып турды. Ябанджы бир эркекнинъ оны буюк бир меракънен сейир эттигини дуйгъан къыз бирден-бирге йигитке бакъкъанда козь-козьге расткелиштилер. Тааджипленерек эеджан ичинде баягъы вакъыт не дейджегини бильмеди, сонъра озюни эльге аларакъ:

— Не къадар хош манзара, э! — деди йигит.

Къызнынъ юзюнде тебессюм пейда олды.

— Эльбет, пек хош, — деди. — Мени бу гузеллик озюне эсир этмекте.

— Бу багълар арасындан айланып кечкен асфальт тёшевли ёлгъа бакъынъыз.

— Я, къаршы ёкъуштаки чечек тарласына не дерсинъиз?

— Орасы, гелинджиклерле пападиелернинъ мекяны экен. Ренклерге ренклер къошула, инсангъа аятнынъ

лезетини таттыралар. Чокъ гузель ерлер корьген эдим, амма, бугуньки киби зевкъны бир вакъыт ис этмеген эдим.

— Эр алда, бу ерли дегильсинъиз?!

— Ёкъ, ханым эфендим. Ростовдан дюнь кельдим. Мусааденъизле озюмни такъдим этейим — доктор Евгений Петрович Самарский. Мында биринджи дефа булунмакътам.

— Меним адым исе — Людмила Сергеевна Тайшина. Гурзуфта яшайым. Акъмесджиттеки тыббиет институтында окъуйым. Бир докторле таныш олгъаныма пек мемнюним.

— Бахтлы инсансынъыз. Мемлекетинъиз де пек гузель ер. Темиз ава, гузель манзара, денъиз ве кунеш, Алла гузелликни сизден де аджымагъан. Табиий арекетлеринъизнен инсанларгъа итимат телькъин этесинъиз.

...Геми, Гурзуф лиманынынъ ичинде булунгъан адачыкъларны сагъ тарафта къалдырып, скелеге янашты. Ёлджулар андан энмеге азырландылар. Евгений Петрович де бир элинде жекети, экинджисине чантасы олгъан алда, Людмиланынъ пешинден къапу тарафкъа юрьди.

(М. Севдияр)

181-инджи иш. Ашагъыдаки вазиетке эсасланып, тариф метинини тизинъиз.

Украин достунъызны къырымтатарларнынъ аньанелери меракъландыра. Онъа лакъырды услюбинен миллий урфадетлеримиз акъкъында икяе этинъиз. Джумлелеринъизде сёз чешитлерини догъру къулланынъыз.

27-нджи дерс

ИСИМФИИЛЬ, СЫФАТФИИЛЬ

Исимфиил иш-арекетнинъ ады олып, джумледе исимге аит вазифелерни беджерген фииль шеклидир: *котерюв, язув, кечюв, язмакъ, окъумакъ.*

Исимфииллер фиильге аит олгъан кечиджилик, къалыджылыкъ ве дередже бильдирелер: *язмакъ, язылмакъ, яздырмакъ, язышмакъ.* Исимфииллер исимге аит олгъан сайы, мулькиет, келиш ялгъамаларыны къабул этелер, джумледе муптеда, тамамлайыджы, айырыджы ве хабер вазифелерини беджерелер.

Исимфииль фииль негизине ***-макъ, -мек; -в, -ув, -юв; -ш, -ыш, -иш, -уш, -юш*** ялгъамалары къошулувынен япыла: *язмакъ, язув, корьмек, бойсунув, корюшюв, окъуш, барыш, келиш, олуш, корюш.*

Сыфатфииль предметнинъ алямети олгъан арекетни анълаткъан, джумледе айырыджы вазифесини беджерген фииль шеклидир. Сыфатфииллерде эм фииль, эм де сыфат хусусиетлери бар.

Сыфатфииллерде фииль хусусиетлери

1. **Менфий** ве **мусбет** шекиллерде ола.
   а) **фииль:** *ашамакъ* — мусбет; *ашамамакъ* — менфий;
   б) **сыфатфиль:** *ашагъан* — мусбет; *ашамагъан* — менфий.
2. **Дередже категориясы бар.**
   а) **фииль:** *язды, язылды, яздырылды;*
   б) **сыфатфииль:** *язгъан, язылгъан, яздыргъан.*
3. **Учь замандан биринде келе биле.**
   а) **фииль:** *язды* — кеч.з.; *язаджакъ* — кел.з;.
   б) **сыфатфииль:** *язгъан* — кеч.з.; *язаджакъ* — кел.з.: *Манъа кетмен беринъ, эм де **къазаджакъ** еримни косьтеринъ. (Ю.Б.)*

Джумледе сыфатфииллер, эсасен, айырыджы вазифесинде келелер ве исимнен эм шахысча, эм сайыджа уйгъунлашалар: *Тойгъа **чагъырылгъан** адамлар кельди* (чагъырыл-

гъан адамлар).

182-нджи иш. Нокъталар ерине керек олгъан арифни къойып, джумлелерни кочюрип язынъыз. Исимфииллерни тапып, астыны бир сызыкънен къайд этинъиз, язылышыны анълатынъыз.

1. Зацепин джаны агъыргъан адам сыфатынен аякъкъа котерильди, лякин сыджакъ одадан чыкъм..гъа истемей эди. (И.П.) 2. Шунынъ ич..н де, келеджек несили ог..нде буюк месулиет ис эткен адам, бу буюк кучьке малик табиат къанунынынъ с..нмез сес-садасына динъленм..к борджл..дыр. (Э.У.) 3. Амма, фаджианы умумнынъ фаджиасына чевир..в, хусусан, онъа балаларны да джельп эт..в, багъышланъыз, анълашылгъан шей дегиль. (А.О.) 4. Эгер бир шей бильсенъиз, ачыкъ анълатынъ..з, масал окъ..макъ керекмей. (А.О.) 5. Лякин бу костюмн.. Салядин оз.. бир куречик биле кийгени ёкъ, биз оны къызларнен корюш..вге эр кунь невбетнен кийип кете эдик. (Э.У.) 6. Юксекликте.. онъа сувн.. ич бир ерден кетирм..к мумк..н дегиль, о себептен онынънен кимсе меракъланмагъан. (Э.У.) 7. Адий бир шейден алекет чыкъармагъа не керек? (А.О.) 8. Пушкин адына раатлыкъ багъчасына кезм..ге алып барды. (Э.У.) 9. Собагъа якъын барм..къынынъ чарес.. ёкъ эди. (И.П.) 10. Эмиров аякъкъа турмады, акъылына кельгенини айтмагъа къарар берди. (И.П.) 11. Амма вакъыт кече, Кемал исе бинъ бир дереден сув кетирип, севги акъкъында чеш..т сафсаталарны эринмейип айткъаны алда, озь севгиси акъкъында, эвлен..в ве къоранта яшайышы къур..в акъкъында бир шей айтмай. (А.О.) 12. Акъылы — къызда олсун, сагълыкълаш..в джиддий тедбир. (А.О.)

МОРФОЛОГИЯ

183-юнджи иш. Ашагъыдаки джумлелерни окъунъыз. Исимфииль ве сыфатфииллерни тапып, джумледе насыл синтактик вазифе беджергенлерини бельгиленъиз.

1. Балалар огюнде аджизленюв, агълав педагогикагъа зыт шей. (А.О.) 2. Сабадан тантаналы топлашув кечти, сонъра исе концерт олды. (А.О.) 3. Козьлеринден тыгъырып чыкъкъан козьяшларыны дуйдурмадан силерек, эп йылмайды. (А.О.) 4. Ялан айтып ишандырмакъны, я да энъ олмагъанда, буюльтип косьтермекни къолайсыз сайды. (И.П.) 5. Къач йыллардан берли адамларны шашыргъан бу меселе, ич бекленильмеден аль этильди. (И.П.) 6. Адавиенинъ сертлешкен юзюне ве къызаргъан козьлерине сынавджы назарнен бакъып тургъан сонъ, саба озь кабинетинде айткъан сёзлерини, эр итималгъа къаршы, бир даа текрарлады. (А.О.) 7. Балалар кеткен сонъ, тойгъандже агъламакъ мумкюн олур. (А.О.) 8. О, дефтерине къайдлар япып, Аппазовгъа сынавджы бакъыш аткъан сонъ ёлуны девам этти. (И.П.) 9. Бу къоркъу я да итаатлыкъ дегиль де, бельки урьмет этюв эди. (И.П.) 10. Бу бакъышны мен озюмдже анълadым. (А.О.) 11. О, эп чапалана, араба исе саллана, атнынъ чапалашувы токътады. (А.О.) 12. Мына, сизинъ келювинъиз, бу тефтишни тезлештиреджек. (А.О.) 13. Озюнинъ юрек ишлерине башкъаларны къарыштырмакъ истемеди. (А.О.)

184-юнджи иш. Ашагъыда берильген сёзлерден исимфииллерни тапып, олар ярдымынен джумлелер тизинъиз.

а) чалыштылар, кечирди, атув, тюшюне, енъмек;
б) эшитиле, иш, къырмызы, язмакъ керек, атышув;
в) бошлукъ, сувсады, эксильмек, чыкъарып, тёпеден;
г) яшайыш, кетюв, ёрулмакъ, бош, япракълар.

185-инджи иш. Ашагъыда берильген сёзлер ярдымынен джумлелер тизип, дефтерлеринъизге язынъыз. Бу сёзлерни джумлелерде тюрлю синтактик вазифелерде ишлетинъиз.

Корюшюв, окъув, къайтмакъ, танылмакъ, осюв, язув, динълев, олмакъ, къазув, тёшев, тегизлемек.

186-нджы иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз. Нокъталар ерине керек олгъан арифни къойып, бу сёзлернинъ язылышыны анълатынъыз. Исимфииллернинъ ялгъамаларыны къайд этинъиз.

1. Гизлиден буюк Фергъана каналына кетмеге азырланамыз, арыкъ сув.. сасып башлагъан хаузда бакъалар киби ялдамакътан бездик. (Э.У.) 2. Озюни бизден узакъча тутмагъа тырыша, ёлн..нъ четинден кете. (Э.У.) 3. О, эеджаныны бастырмакъ истеп къалкъып ода ичинде доланаджакъ олд.., лякин ер..нден къыбырдамады. (И.П.) 4. Ич кимсе баш инженернен давалашмакъ, оны ачувландырмакъ истемед.. . (И.П.) 5. Бир даа оны котермекн..нъ, тиклемекн..нъ чареси олмайджакъ. (А.О.) 6. Бу чёк..рли назар Бекирге таныш. (А.О.) 7. Мен сенинъ балыкъкъа чевирил..винъе ярдым этеджек эдим. (А.О.) 8. Бираз тыныш алмакъ, раатланм..къ, кезинм..к де керек. (А.О.) 9. Демек, онъа ириш..в ёлларыны бельгилем..к, шунъа коре иш тутм..къ ве япыладжакъ бутюн ишлерни мына шу макъсаткъа бойсундырмакъ керек. (А.О.) 10. О къадар мукъайт, озь ишини темелинден билип чалышкъан адамны, къолайлыкънен бир де бир нукъсанлыкъта къабаатлам..къ яхшы шей олып чыкъмаз. (И.П.) 11. Шимди Эбазернинъ бильдиргенлери оны тюшюнм..ге бельки олып кечкенлерни янъыдан козь огюне кетирмеге меджбур эткендир. (И.П.)

187-нджи иш. Къавуз ичиндеки фииллерни сыфатфииллерге чевирип, исимлернен уйгъунлаштырып, кочюрип язынъыз. Сыфатфииллернинъ ялгъамаларыны къайд этинъиз.

Бол (донатылмакъ) зияфет софрасы башында ясланып отура. Дюльбер орьнеклернен (яраштырылмакъ) къапуны ачты. Олар анда-мында низамсыз (сачылмакъ) инджилер киби тёкюльгенлер. Шеэрде (къурулмакъ) мейдан акъкъында лаф этмек. Меним (яшамакъ) еримни догъру косьтердилер. О, озь мааллесинде (яшамакъ) балаларгъа керчектен де чокъ дикъкъат этмей. Балабан къаягъа (атылмакъ) уфакъ бир ташчыкъ киби урулды. Чокътан-чокъ (акъмакъ) сув ёлакълары байырлар тюбюнде бир ерге къошулалар. Бурун къаягъа (ошамакъ) юксек байыр тюбюнден экскаватор гудюрдей.

188-инджи иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз, сыфатфииллерни тапып, оларнынъ фиильге ве сыфаткъа аит олгъан аляметлерини бельгиленъиз, ялгъамаларыны къайд этинъиз, язылышыны анълатынъыз.

1. Койде бу лакъырды даркъагъан куню Къылыч Сеттарны Асиеге даа нишанламагъан эдилер. (Р.А.) 2. Корьмеген-бильмеген ерлеринде яшамагъа козю батмай. (Р.А.) 3. Етмиш яшларында адам бойле ишнен огърашкъанына Сейдамет ошланды, талим биткенини беклеп, азбарда шырылдагъан уфакъ шадырванчыкъ янында турды. (Р.А.) 4. Галицыннинъ багъларында чалышкъанларнынъ эксериети чет койлерден мында ишке къатнагъан фукъарелер эдилер. (Р.А.) 5. Огюне расткельген эр шейни йыкъа, мераметсиз, гъамсыз-къасеветсиз, бинъ йылларнен акъып-алышып къалгъан ёлунен та Аралнынъ багърына барып тёкюле. (С.Э.) 6. Дерсинъ, оларнынъ кок юзюне узангъан къолларыны бириси котереджек ве араретлерини сёндюреджек. (С.Э.) 7. Афатлы боран авагъа тоз-топракъ котере, кичкене, япыкъ пенджеречикнинъ тозлангъан джамындан бир шей корьмекнинъ чареси олмай. (С.Э.) 8. Биз назик ерлеримизни эвельден билип, йыкъыладжакъ еримизге йымшакъ тобан тёшеп азырлаймыз. (Р.А.) 9. Алиджанов агъыр юк ташып ёрулгъан адам киби букюлип отура эди. (И.П.) 10. Тольнен орьтюльген ящикнинъ бир тахтасы къопкъан, андан ерге тёкюльген цемент обаланып тура. (И.П.) 11. Иште ойле япты ве алып бардылар ки, онынъ акъ, ялдызлы тарафы эр вакъыт устте, къара тарафы исе адий козьнен корюнмейджек теренликте ялдады. (Р.А.) 12. Залда отургъанлар юреклеринде олгъан агъры ве кедерлерни тазертти, севги ве бахт нурларыны къучакъламагъа ынтылдылар. (С.Э.) 13. Оны тербиелеген адамлар, Алимени, мустакъиль яшайышкъа азырлап олмадылар. (С.Э.)

189-ынджы иш. Ашагъыда берильген джумлелерни кочюрип язынъыз. Къайд этильген сёзлерни талиль этинъиз, оларнынъ

арасында олгъан фаркъ аляметлерини бельгиленъиз.

1. Озен не къадар кучьлю акъса да, къышнынъ къаттылыгъына, шиддетли аязгъа чыдамады, устю **бузлагъан**. (С.Э.) 2. Диварда бургъаландырып **орьнекленген** къара левалар, бу сёнюк ышыкъ ичинде, чокътан-чокъ панджаларыны джайып **тургъан** бичимсиз джанаварны анъдыра эдилер. (Ю.Б.) 3. Байыр тюбюндеки экскаваторнынъ пенджереси кучьлю ель эскен тарафкъа **ачылгъан**. (С.Э.) 4. Яни о вакъытларда бу ерде **тургъан** ахырнынъ къапусыны отуз кумюшке **алгъан** эдим. (Э.У.) 5. Энъ огден бойнуна къайыш **кечирильген**, бели **букюльген**, къушагъынадже чыплакъ Алим кельмекте. (Ю.Б.) 6. Даа деми аякъ излеринен **чанакълашкъан** ерлер кене къаргъа толып, тегизленип къалдылар. (Ю.Б.) 7. Букленген нагъышлы йипек кольмекни, тар донны, эллери зорнен **кирген** патронташлы черкез чекменини, аякъларына йымшакъ мастилерини кийип, ильмектеки сачакълы къалпакъны башына сокъкъан сонъ, дивардаки балабан кузьгюге айланып бакъты. (Ю.Б.) 8. Вакъты келип олар да къурып **къалгъанлар**. (Э.У.) 9. Севги **олмагъан** ерде гузеллик, дюльберлик де олмай экен. (Э.У.) 10. Кучьлю ель исе, увулдай, озен устюнден **котерильген** къоюю туманны парчалап, къайдадыр къува, алып кете. (С.Э.) 11. Къайдадыр, ёл-из бакъмай доланса керек ки, устю-башы **сылангъан**, тонунынъ этеклери, енълери, якъасы сувукъ ельнинъ зеэринден бузлап **башлагъан**. (С.Э.) 12. Бу афат ичинде **долангъан** адамларнынъ кольгелери зорнен сечильмекте. (С.Э.)

28-инджи дерс

БАГЪЛЫ НУТУКЪ

БЕДИИЙ ЭСЕРНИНЪ ТИЛИ

Бедиий услюпте шиир, повесть, роман, поэмалар язылa. Бедиий услюпнинъ макъсады — окъуйыджы я да динълейиджиге чешит левха ве образлар вастасынен тесир этмек. Бедиий услюпте язылгъан метинлерде тюрлю васталар къулланыла: къыяслав, метафора, эпитет киби.

Бедиий эсернинъ тили юзюнинъ аэнклиги, образлыгъы, джанлыгъы ве нефислигинен айырылып тура.

Бедиий услюп, башкъа услюплернен къулланылып, базыда оларны бир ерге къошса да, ич бир вакъыт озьара къарыштырмай, чюнки бедиий эсерде эр бир дигер услюп эсернинъ умумий услюби ве мундериджесине эсаслана.

190-ынджы иш. Метиннинъ мундериджесине эсасланып, «Эдебий тиль» мевзуда мушавере кечиринъиз

Гедже ягъмур ягъды. Къарлы, титис ягъмур.

Ёргъун атлар къаранлыкъта, чамурлы ёл бою бирбирлерине сюйкенип, агъыр адымлар иле юрдилер. Биз, джибинип, аркъаларымызгъа япышып къалгъан япынджалар астында, бурунларымызны кокюслеримизге таяп, эгерлер устюнде юкъусырадыкъ. Худжур тюшлер корьдик.

Танъ маалинде Шелюг пейда олды. Чонгъарнынъ шималь-шаркъында, къум обалары ве тал тереклери арасында пусып-сусып тургъан украин кою. Полк бунда токътады. Тобан дамлы, басыкъ-чёкюк эвлерде келиши гузель ерлештик. Эскадронымызнынъ старшинасы бычма таш диварлы аран ичинде амам такъыштырды. Алель-аджеле ювунып алдыкъ. Аш-сув беклемей, раатланмакъ ичюн яттыкъ. Дераль юкълап къалгъанмыз.

Бир маальде омузымны кимдир силькитти. Козьлеримни ачтым. Топракъ полда, тобан устюнде, узун йырмачлы шинель астында ятам. Башым тюбюнде планшет. Янашамда чызмаларым, къылычым.

Аякъ уджумда киши тамшанды. Сонъ оксюрди. Мен котерильдим.

— Капитан сизни беклей, — деди Аджы-Муса, ченъгесини котерип, пенджерени косьтерди. — Анда... азбарда.

— Тез-тез кийиндим. Тышары чыкъмакъ ичюн къапугъа догъруладгъан эдим, старшина гурс этип, тобан узерине йыкъылды, тынып къалды. О, гедже гарнизонда невбетчи эди. Юкълагъаны ёкъ.

(Ш. Алядин)

191-инджи иш. Метин парчасыны окъуп, насыл услюп иле язылгъаныны бельгиленъиз. Джевабынъызны исбатланъыз.

20-нджи йыллар Осман Акъчокъракълынынъ ильмий фаалиетининъ энъ гурьдели деври олды. Чокъ тиллер бильген, гъает кениш малюматлы бу адам, тарих, эдебиятшынаслыкъ, фольклористика, бедиий терджиме сааларында мисильсиз истидат саиби олгъаныны косьтерди ве айны вакъытта озюни истидатлы археолог, фольклорджы, тарихчы, этнограф оларакъ танытты. Педагогика институтында о тюрк тили, хаттатлыкъ, къырымтатар фольклоры ве этнография дерслерини бере. Басыр Гъафар онынъ 1924 сенеси ялынъыз «Янъы дюнья» газетасында 28 макъалеси басылгъаныны къайд эте. 1926 сенеси басылгъан «Къырымда этнография ве археология» серлевалы макъалесинде Акъчокъракълы къырымтатар халкънынъ къайдан ве насыл келип чыкъкъаныны талиль эте. «Къырымда халкъ эдебиятыны яшатыджылар» адлы макъалесинде исе кедайларнынъ, чынъджыларнынъ, масалджыларнынъ яратыджылыгъы ве истидадындан насыл файдаланмакъ, олардан халкъ агъыз яратыджылыгъы нумюнелерини насыл топламакъ керекли акъкъында муим талиматлар бермекнен берабер, айырыджа къырымтатар фольклор узеринде токъталып, халкъымызнынъ зенгин фольклорындан нумюнелер

МОРФОЛОГИЯ

де кетире. Асылында о шаркъшынаслыкъта янъы ёнелишке — къырымтатаршынаслыкъкъа темель къоя.

(Р. Фазыл, С. Нагаев)

192-нджи иш. Ашагъыдаки вазиетке эсасланып, субет тизинъиз.

Бир талебе — ресимлер сергисининъ хадими, экинджиси — сергиге кельген мектеп талебеси. Музей хадими сейирджининъ къырымтатар рессамларынынъ иджатларынен багълы суаллерине джевап бере. Нуткъунъызда бедиий усулны къулланынъыз.

193-юнджи иш. Окъунъыз. Метин парчаларынынъ услюбини ве жанрыны бельгиленъиз. Джевапларынъызны мисаллернен тасдыкъланъыз.

I. Бойлеликле, «Уянув деври» эдебиятымызнынъ къыймети башлыджасына шунда ки, бу девирде эдебиятнынъ несир жанры кучьлю сильтем алды, ильки романлар, повестьлер пейда олды, ильки драматургия эсерлери язылды. Публицистика, журналистика саалары зияде илериледи ве балалар эдебияты шекилленди. Поэзияда поэма жанры озюни пекитти. Энъ зияде исе терджиманлыкъ санаты юксели, рус классикасынынъ бир чокъ эсерлери къырымтатар тилине терджиме этиле. Экинджиде, Асан Чергеев, Шамиль Тохтаргъазы, Мемет Нузет, Осман Акъчокъракълы, Якъуб Шакир-Али, Абдулла Лятиф-заде, Мидат Рефатов киби ве инкъиляптан эвельки дигер прогрессив эдебиятчылар сюлялесининъ яратыджылыкъ фаалиети девирнинъ илери гъаелерини пропаганда этювде, халкънынъ анъыны осьтюрювде, оны янъы аят огърунда курешке къозгъалтувда буюк роль ойнады. Шунынъ ичюн де бу девир, эдебиятымыз тарихында айырыджа ер тута ве о девир эдебий асабалыгъымыз къырымтатар эдебиятынынъ алтын фондуны тешкиль этмектедир.

(Р. Фазыл, С. Нагаев)

II. Эй джигит, къальбинъи йылдырым урса,
Душманынъ коксюнъни тепмелеп турса
Мезарынъ устюне сарайлар къурса,
Астындан кене де «акъман» деп багъыр,
Ярдымгъа джигитлер джигитин чагъыр.

Дерьялар буз болып устюнъе джавса,
Парланса бу дюнья, бошлыкъкъа авса,
Душманынъ сулюкдай къанынъны савса
Ичинъде джангъан от сёнмесин, джансын,
Артынъдан къалгъанлар «джигит» деп анъсын.

Эгер де къальбинъде джангъан от сёнсе,
Менлигинъ къырылса, хорлыкъкъа коньсе,
Чархынъ токътаса, терсине дёнсе,
Умютинъ узюлип гонъюлинъ солмасын,
Джигитлик ич ольмез хавфынъ олмасын...

(А. Гирайбай)

III. Нияр козюне ургъан кунеш шавлесинден уянды. Орталыкъ чым-чырт. Дераль башыны котерип, къаршыдаки кроваткъа бакъты, о джыйыштырылгъан, оданынъ ичи тер-темиз. Пол якъында сюртюльген, йылтырамакъта. Анархан турып, бу къадар иш япкъандже мен бир шей дуймагъаным, юкъламакъ дегиль, мытлакъкъа къатып къалгъан экеним, деп тюшюнди.

Оданынъ ичинде адамгъа раатлыкъ багъышлайыджы сакинлик укюм сюрьмекте эди, о, еринден тез-тез турып, пенджере янына барды. Индже пердени чекип, тышарыгъа бакъты. Тюневинки арсыз рузгярдан эсер биле ёкъ эди. Пенджере къаршысындаки яш тереклер, кучьлю борандан сонъ ёрулып, сускъанлар, устьлерине сепильген кунеш шавлесини дуймай, юкъусырагъан киби, корюнмекте эдилер.

(У. Эдемова)

194-юнджи иш. Ашагъыда берильген метинни окъуп, онынъ эсас мевзусы ве фикрини бельгиленъиз. Метинге серлева къойып, кочюринъиз. «Бедиий эсернинъ тили» мевзусында чыкъыш азырланъыз.

Эй, йигитлер, джесюр олунъ,
Къокъла олманъ ят къолунда.
Тюшменъ шейтан тузагъына,
Куреширкен Хакъ огърунда!
Арсланларгъа къоркъу бермез
Ёл четинден урьген итлер,
Бизге орьнек Номан, Амди
Киби эрен ве шеитлер.

Эй, йигитлер, джесюр олунъ,
Неге керек бош сёз бизге.
Юрт огърунда куреш бугунь,
Боюн борджу эпимизге.
Эр нефесте миллет акъкъы
Олмалыдыр энъ мукъаддес.
«Ватан!» — деп куреширкен
Йигит инсан къоркъу бильмез.

(И. Асанин)

29-ынджы дерс

АЛФИИЛЬ

Иш-арекетнинъ насыл япылгъаныны (тарзыны) бильдирген фииль шекиллерине **алфииль** дейлер. Алфииль джумледе шахыс япкъан эсас арекетке къошма мана бере ве джумледе эксериетнен ал олып келе: *Бир кунь эвельси*

***курьпелеп** къар ягъгъан эди. (У.Э.)*

Алфииллерде фиильге ве зарфкъа аит аляметлер бар, лякин алфииллер тюсленмезлер ве заманджа джумледе баш фиильге багълы олалар: *Мен китапны **окъуп** битирдим. Мен китапны **окъуп** битирем. Мен китапны **окъуп** битиреджегим.*

Алфииллерде, фииллерде олгъаны киби, ***мусбет-менфий*** ве ***дередже*** шекиллери бар: *окъуп* — мусбет, бельгисиз дередже.

195-инджи иш. Ашагъыда берильген фииллерден алфииллер япынъыз, оларнынъ ялгъамаларыны бельгилеп язылышыны анълатынъыз. Алфииллернен учь джумле тизинъиз.

Иш орънеги: *Курешмек — курешип, курешмейиндже, курешмей.*

Севинмек, истемек, язмакъ, къычырмакъ, урмакъ, бакъмакъ, танымакъ, бермек, болдурмакъ, ушюмек, сакъламакъ, кейфленмек, сюртмек, ювмакъ, чапмакъ, къалтырамакъ.

196-нджы иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз. Алфииллерни тапып, джумледе насыл вазифе беджергенини анълатынъыз.

1. Къайдандыр, дам устюнде олса керек, тосат-тосат тенекенинъ котерилип энген давушы эшитиле. (У.Э.) 2. Бири онынъ къолуны сыкъып, къакъыта, дигери омузыны таптай. (Ш.А.) 3. Бекир агъа оксюрип аларакъ, яваштан сёйледи, сеси къуршун киби агъыр, къатты эди. (И.П.) 4. Юксек ювез тереги астында терен чукъур къазып, сандыкъны ерге комип къоя. (Ш.А.) 5. О, кок къуббесини йылдырым киби экиге болип къайдаларгъадыр синъип кетти. (И.П.) 6. Адиле чанакъ-чёльмекни ер-ерине къойып сыгъырны сагъгъан сонъ, чокъ эгленмеден ишке кетти. (И.П.) 7. Усеин эмджесининъ эльязмаларыны кийизге сара, сандыкъкъа къойып, устюнден демир чубукъларнен пеки-

те, геджелейин дагъгъа, Къуш къая тюбюндеки къорувгъа алып кете. (Ш.А.) 8. Къомшу челебининъ балаларынен къошулып, бабасына дуйдырмай, анбардан гизли богъдай сата, аренда параларыны алып сарф эте... (Дж.Гъ.) 9. Ич бир шейге къулакъ асмай, озь ишлерини девам эттирелер. (И.Б.) 10. Оджа башлангъыч оларакъ, кечкен дерсте, чанъ къакъылгъанындан айтып битирамагъан джевабыны девам этти. (И.Б.) 11. Къызчыгъынынъ къуванчлы козьлерине бакъып, ана да тынчлана. (Дж.А.) 12. Умют этмеден, эвлерине кирип, талгъан, ёрулгъан юреклерни иситкен къуванч кене сёнди. (Дж.А.) 13. Даа эвленмезден эвель, дайысынен берабер Невруз анасынынъ мезарына зиярет этип, мушкюль дженк йыллары яшагъан койчиклерине баргъан эдилер. (Дж.А.)

197-нджи иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз. Къавузлар ичиндеки фииллерни керек олгъан алфииллерге чевиринъиз. Алфииллернинъ ялгъамаларыны къайд этинъиз ве оларнынъ язылышыны анълатынъыз.

1. Бир кунь акъшам устю Таир Усеин ятакъханеде кийинди-къушанды, (чыкъмакъ) кетти. (Ш.А.) 2. Кимерде бир тышта, борандан эр тарафкъа яйылгъан, чыплакъ далларнынъ уджлары-чырпычыкълары (кельмек), пенджеренинъ джамына токъуналар, оны чертелер. (У.Э.) 3. Озюмнинъ сесимден озюм (уянмакъ) кетем. (Дж.А.) 4. О къадын Неврузчыкъны анасы киби (севмек), оны ялынъыз (быракъмамакъ), элинден кельген ярдымыны япа эди. (Дж.А.) 5. Бир къач дакъкъадан сонъ, о анбар ичинден къапкъара ве тюшкюн бир къыяфетте (къайтмакъ) чыкъты. (А.О.) 6. Шимди де мына, бакъ, достлары тогъайлыкъта (ойнамакъ) юрелер, чечек джыялар. (Э.А.) 7. Левиза пенджередеки чечеклерни корьгенинен, (шашмакъ) къалды. (Э.А.) 8. Кунеш къайдандыр четтен, тереклернинъ арасындан алтын къолларыны (узатмакъ), чыкъ данечиклерни баягъы саркъыттыргъан. (Э.А.) 9. Ёл бою, чанталарыны (салламакъ), учь огълан адымлай. (Э.А.) 10. Селим огъланчыкъкъа (бакъмакъ) кулюмсиреди. (Э.У.) 11. Де къар ягъа,

де ягъмур, де ель уфюре, де кунеш (чыкъмакъ), бузлу ёлларны (иритмек), чевре-четни чамургъа толдура. (Э.У.)

198-инджи иш. Ашагъыдаки вазиетке эсасланып, субет тизинъиз.

Бир талебе — химия оджасы, экинджиси — мектеп талебеси. Оджанынъ химия фени боюнджа бир къач суалине талебе джевап бере. Джумлелеринъизде исимфииль, сыфатфииль ве алфииллерни догъру къулланынъыз.

199-ынджы иш. Ашагъыда берильген фииллерден алфииллер япып, морфологик джеэттен талиль этинъиз, язылышыны анълатынъыз.

Учмакъ, йырламакъ, ювунмакъ, уянмакъ, юкъламакъ, салламакъ, огретмек, кетирмек, узьмек, къокъумакъ, кезмек, инанмакъ, чалышмакъ, яшамакъ, къоркъмакъ, узатмакъ, чапмакъ, эгленмек, къуванмакъ, шашмакъ, эринмек.

200-юнджи иш. Джумлелерни окъунъыз, алфииль ве сыфатфииллерни тапып, оларны талиль этинъиз.

1. Бельки онынъ теклиф этеджек адамы бардыр? (И.П.) 2. Пальтосыны кийген ве гугюмнинъ сапыны къолтугъына кечирген Нияр бир къач дакъикъадан азбаргъа чыкъып, сокъакъ бою кетти. (С.Э.) 3. Сия тонунен орьтюльген кок афталарнен озюни косьтермеди. (С.Э.) 4. Къач йыллардан берли адамларны шашырткъан бу меселе, ич бекленильмеден аль этильди. (И.П.) 5. Исмаиль уста театр, медениет сарайлары, китапхане, кинотеатрлар ичюн къурулгъан биналарны яраштырып, чешит ренклердеки мермер ташларгъа ойгъан орьнеклерни пек дюльбер япа. (Гъ.М.) 6. Асылында о озь коллективини къолайлыкънен денъиштиреджек адам дегиль. (Гъ.М.) 7. Чебер къолнен утюленген кенъ якъалы беяз кольмеги, къара штаны онынъ кесментик къыяфетине пек яраша эди. (И.П.) 8. Полгъа эгилип, кягъытлар ташлангъан сепетни къуветли къолунен

илиштирип алды. (С.Э.) 9. Пенджереден ургъан кунеш шавлелери онынъ юзюни ярыкъылатты. (С.Э.) 10. Танъ вакъты, ачыкъ пенджереден эскен серин ельчик пердени тепрендирди. (Гъ.М.)

201-инджи иш. Ашагъыда берильген джумлелерни окъунъыз. Алфииль ве сыфатфииллерни тапып, морфологик талиль этинъиз.

1. Чубалгъан къара сачларыны эки къолунен омузларынынъ устюне ташлады. (Ч.А.) 2. Девдай фышкъыргъан, къою тютюннен кок юзюни къаплагъан паровоз мени Москвагъа кетирип ташлады. (У.Э.) 3. Лякин участкаларда япылгъан ишлер акъкъында малюматлар кимерде кечиктирилип бериле. (С.Э.) 4. Бундан сонъ сёзге чыкъкъанлардан ич бири къуруджылыкътаки мувафакъиетлер акъкъында агъыз ачмадылар. (С.Э.) 5. Аз бучукъ ашайт малыны сакълап тутъкъан анам фуруңдан отьмек чыкъарды. (Гъ.М.) 6. «Волга» ешилликлер ичине комюльген, толадан ясалгъан эки къатлы бинанынъ огюне келип токътады. (И.П.) 7. Мен сени Сеитовнен таныштырмагъа ишандыргъан эдим. (И.П.) 8. Акъшам башындан кетирильген пичен догърагъан машинаны джыйып къойгъанлар. (И.П.) 9. Онынъ бахтына, онынъ бабасы-анасы музыканы севген адамлардан олгъанларындан, онъа музыка тасили берген эдилер. (С.Э.) 10. Шеэрден кельген адамлар дефтерлерине зарур къайдлар япаракъ, ярындан башлап бу ернинъ рельефини плангъа алмакъ къарарына кельдилер. (Ю.Б.) 11. Нияр, Серверге бесленген муаббетлик дуйгъуларынынъ себеплерини анълап оламады ве козьнен корюльмез севги йиплерининъ орюмчек агълары киби юреги этрафында урмелеше башлагъанларыны сезмей къалды. (Ю.Б.) 12. Гульсюм акъайыны самимийликнен къаршылап алса да, башлагъан ишнинъ даа битмегенини бильдирди. (И.П.) 13. Нуриев янъы ерде газы, электрик ярыгъы, ваннасы олгъан, толадан къурулгъан эв берирлер деп беклемеди. (И.П.)

Зарф

202-нджи иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз. Алфииль ве

сыфатфииллерни тапып, талиль этинъиз, джумледе беджерген вазифесини бельгиленъиз.

1. — Алла-алла, балам, — деди о, — мен санъа ашамакъ ичюн акъча берсем, сен бойле шейлерге масраф этесинъ. (И.П.) 2. Ресуль къадынгъа соравнен бакъты. (Ю.Б.) 3. Яры гедждеде ич бириниден къоркъмагъаныны икяе этти. (И.П.) 4. О, терс сёз айтып, Самедден ачувны алмагъа истеди. (И.П.) 5. Онъа шимди ачувланмагъа, кедерленмеге себеп бар эди. (И.П.) 6. Не демек олсун, онынъ эвинде отькерильген гизли топлашув кунюнден берли Мемиш агъа истикъбалиндеки зенгинлешюв, котерилюв ёлларыны хаялланып, оны макътап юрьди. (Ю.Б.) 7. Эписи бошкъа чыкъты, хош хаялларындан ялынъыз бир хатырлав къалды. (Ю.Б.) 8. О, баягъы бир вакъытлар бу тюшюнджелернен чекишип юрьди ве, ниает, ярлыкъны озюнде къалдырып, мерумгъа дюрбе яптырмакъ къарарына келип токъталды. (Ю.Б.) 9. Я оларны чалыштырмагъа не вакъыт огренеджекмиз. (И.П.) 10. Затен о даима озь фикирлерини чекинмеден, ким олса олсун, озюне бакъып айтмакъны севе эди. (И.П.) 11. Мурад адети узьре, юмрукъларыны тюйип, ериндеn сычрап турмагъа, чапып барып, котекке тутунмагъа азыр. (Э.У.) 12. Озюни бизден узакъча тутмагъа тырыша, ёлнынъ четинден кете. (Э.У.) 13. Коллективнен оладжакъ бириндже корюшювге азырланмакъ макъсадынен, саба ишке бир саат эвель кельди. (Гъ.М)

30-ынджы дерс

ЗАРФ

203-юнджи иш. Ашагъыда берильген джеваплардан догъру-

сыны сечип алынъыз. Берильген назарий малюматнен таныш олып, джевабынъызны къыясланъыз.

Зарф бу:

а) предметнинъ иш-арекетини, психик ве булунгъан алыны бильдирген там маналы сёзлер;

б) иш-арекетнинъ насыл алда япылгъаныны ве онъа багълы олгъан ер, вакъыт, макъсаткъа мунасебетини бильдирген мустакъиль сёз чешити;

в) бир сой предметлернинъ микъдарыны, сайысыны я да ерлешкен теркибини ифаделеген там маналы сёзлер;

г) предметнинъ даимий аляметини ифаделеген там маналы сёзлер.

Фииль ифаделеген иш-арекетнинъ хусусиетини, ерини, вакътыны, алыны, тарзыны, макъсаткъа мунасебетини бильдирген мустакъиль сёз чешитине **зарф** дейлер.

Зарфлар, мана ве грамматик джеэттен, алты чешитке болюнелер:

1. Ал зарфы. 2. Микъдар зарфы. 3. Вакъыт зарфы. 4. Ер зарфы. 5. Макъсат зарфы. 6. Себеп зарфы.

1. Ал бильдирген зарфлар иш-арекетнинъ насыл алда беджерилювини ве япылув усулыны ифаделей. Ал зарфы ***насыл?, насыл этип?, не тарзда?*** киби суаллерге джевап олып келе: ***тез, яваш, яваш-яваш, бирден, апансыздан, берабер, зорнен, бутюнлей, даима, эсасен, пияде, джаяв, инсанджа, къарамандджа(сына), аркъадашча(сына)*** киби.

Ал бильдирген зарфлар джумледе эсасен тарз алы, айырыджы ве хабер олып келелер: *О, учакъны* ***яваш*** *сурьатнен къонув мейданына айдап кельди ве оны* ***аман-эсен*** *ерге къондурды. (Э.У.) Олар ялыгъа* ***тез*** *чыкъмагъа ашыкъып, зан этерсинъ, сувукъны дуймай эдилер. (С.Э.)*

2. Микъдар бильдирген зарфлар иш-арекетнинъ я да аляметнинъ малюм яхут бельгисиз микъдарыны анълаталар.

Микъдар зарфы ***не къадар?, ниджe?, не дередже?*** киби суаллерге джевап бере: ***аз, чокъ, бираз, аз бучукъ, бир парча.***

3. Вакъыт бильдирген зарфлар иш-арекетнинъ япылув вакътыны, муддетини анълаталар ве ***не вакъыт? не заман? не вакъыттан берли? не замандан берли? не вакъыткъа къадар? не замангъа къадар? не вакъыткъаджек?*** киби суаллерге джевап бере.

Мисаллер: ***шимди, бугунь, тюневин, ярын, сонъ, сонъра, эвель, эрте, кеч, былтыр, кене, базан, даима, энди, тезден, якъында, язын, къышын, эвельден.***

Вакъыт зарфлары джумледе, эксириетнен, вакъыт алы вазифесини беджере: ***Тюневин*** *хызметте ёрулгъан адамлар эвлеринде истираат этелер. (Ш.А.) Башкъа* ***вакъытта*** *келерим.* ***Шимди*** *афу этинъиз!(Ш.А.)*

4. Ер бильдирген зарфлар иш-арекетнинъ кечкен, япылгъан, къаерге, къаерден, къаерге къадар барып токъталгъан ерини ифаделей. Ер зарфлары ***къаерде?, къайда?, къайдан?, не ерге?, не ерден?, не ерге къадар?*** киби суаллерге джевап берелер.

Мисаллер: ***узакъта, сагъда, солда, онъда, якъында, анда, мында, андан, мындан, ичери, юкъары, тышары, ашагъы, устте, арттан, огден*** киби.

Ер бильдирген зарфлар джумледе, эксериетнен, ер алы вазифесинде олып келелер: ***Огде*** *чинар тереги корюльди. (Ю.Б.)*

5. Макъсат бильдирген зарфлар иш-арекет насыл макъсат иле япылгъаныны анълаталар. Мисаллер: ***аселет, энъкъастан, махсус*** киби. Макъсат зарфлары джумледе ал вазифесини беджерелер: *Къартбабасы* ***аселет*** *эрте уянды. Сервер* ***энъкъастан*** *къалемни сындырды.*

6. Себеп бильдирген зарфлар иш-арекет насыл себептен япылгъаныны анълаталар ве ***не ичюн?, неден?*** суаллерге джевап берелер. Мисаллер: ***не ичюн, неден, шу себептен.***

Себеп бильдирген зарфлар джумледе, эсасен, ал вазифесини беджерелер: *Вели он куньден берли* ***меджалсызлыкътан*** *башыны ястыкътан котерип оламай.*

204-юнджи иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз, зарфларны тапып, манасына коре, чешитлерини бельгиленъиз, япылувыны

ве джумледе беджерген синтактик вазифесини анълатынъыз.

1. Ешиль къырларда къозулар ойнай, сыра-сыра турналар узакълардан къайтып кельмектелер. (Гъ.М.) 2. Илле десенъ апрель — гуллер, чечеклер ичинде ачыкъ черели, назик эндамлы, мавы козьлю яш келинни анъдыра. (Гъ.М.) 3. Байрамгъа бир афта даа бар, лякин онъа азырлыкъ энди башланды. (Гъ.М.) 4. Суварыджы машиналар эр кунь саба сокъакъларны тильнен ялагъан киби, ювып чыкъалар. (Гъ.М.) 5. Бойле бир куньлерде уста Исмаильнинъ юрегини къайгъы басты. (Гъ.М.) 6. Юреги бирден сыкъ-сыкъ урып башлады. (Гъ.М.) 7. Онъа бакъмадан, бу ишни баарьгедже девам эттиреджекмиз. (Ю.Б.) 8. Бугунь алынгъан пробанынъ анализи ич бир тюрлю мусбет нетидже бермесе биле, бурав ишлерини девам эттирмек керекмиз. (Ю.Б.) 9. Олар, энди сонъки метрлери буравланмакъта олгъан чокъ мешакъатлы бу къуюнынъ астына тюшмеге ашыкътылар. (Ю.Б.) 10. Алем куле, эр ерде берекет, яшлар, къызлар кийинген, шенъ-шераметлер. (Гъ.М.) 11. Ярын къызнен корюшип джиддий лаф этеджек, тюшюнгенлерининъ эписини онъа айтаджакъ. (И.П.) 12. Табиат куськюн чырайыны бираз ачса да, сыкъ элекнинъ козюнден сепелеген киби кузь сагъанагъы тосат-тосат озь серпиндисини косьтерип тура эди. (Гъ.М.) 13. Лякин бу сёзлер Асангъа ич де тесир этмегенини анълап, балалыкъ, осьмюрлик девриниъ досту онъа къашкъыргъа, йылангъа, энъ муими исе, душмангъа бакъкъан кишидайын чырайыны сытып назар ташлагъаныны корип, теренден кокюс кечирди. (Гъ.М.)

205-инджи иш. Ашагъыда берильген сёзлерден вакъыт манасыны анълаткъан зарфларны тапып, джумлелер тизинъиз.

а) бутюнлей, менимдже, ярын, апансыздан, ачыкъ-айдын;
б) геджелейин, истер-истемез, тез, янъыдан, артынадже;
в) якъындан, тезден, чокъ, зорнен, аселет.

206-нджы иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз, зарфларны тапып, мана чешитлерини бельгиленъиз ве оларнынъ япылувыны анълатынъыз.

1. Саба исе Расим эрте уянды, саати токътагъан, арекетсиз елькъувангъа, пенджерелерге бакъты, ель, орталыкъ ярыкълангъан, динъленди. (А.Къ.) 2. Азчыкъ юрсенъ, одаларнынъ тёшемелери гъычырдай, трубаларда сув шырылдамакъта. (А.Къ.) 3. Тирсеклерини стол устюне къойды, авучларынен джакъларына таянды ве къызнынъ арекетлерине къулакъ асты. (С.Э.) 4. Эки къанатлы къапу артынадже ачылды. (С.Э.) 5. Шамата даа зияде артты. (С.Э.) 6. Эгер онъа ариза ве башкъа риджаларнен кельселер, о, ич бир вакъыт догърудан-догъру ред этмез эди. (С.Э.) 7. Кетеяткъанда озю де оны зорнен къапатты. (А.Къ.) 8. Расим тез-тез чапып чыкъты. (А.Къ.) 9. Акъшам саат докъуз къарарларында корюшмеге келиштилер. (И.П.) 10. Арадан бир къач йыл кечти. (И.П.) 11. Земине бир ань ичинде къайгъы, кедерни унутып, табиатнынъ дюльберлигинен фераланды. (И.П.) 12. Ильяс чалылар арасындан ашагъы, озенге энип, бир уджу сувда яткъан къалын сюгют агъачы устюне минди. (И.П.) 13. Сонъки вакъытта исе, эвдеки эшьяларны бегенмегенлерини айта, ачувлана, Расимнен давалаша. (А.Къ.)

207-нджи иш. Ашагъыда берильген сёзлерден микъдар зарфларыны тапып, джумлелер тизинъиз.

а) тез, тышарыда, кузь, аз, апансыздан;
б) узунджа, къышта, бираз, алып, бурюштирген;
в) бакъып-бакъып, бир парча, андан, балабан;
г) четке, яхшы, ичери, аз бучукъ.

МОРФОЛОГИЯ

208-инджи иш. Къавузларны ачып, джумлелерни кочюрип язынъыз. 5—6 зарфны талиль этинъиз. Зарфларнынъ язылувыны анълатынъыз.

Зарфларны талиль этюв тертиби:

1. Грамматика джеэттен чешити.
2. Насыл сёз чешитинден япылгъан.
3. Дереджеси.
4. Тизилюв джеэттен чешити: саде, мурекклеп, чифт.
5. Джумледеки вазифеси

1. Олар бир шей олмагъан киби яваш (яваш) кассагъа якъынлаштылар. (А.Къ.) 2. Агъыр олды, озюмни туталмадым, ичин (ичин) агъладым. (А.Къ.) 3. Чокъ вакъыткъадже озюмни тынчландыралмадым, чокъ агъладым. (А.Къ.) 4. Бу вакъыткъадже насыл да олса индемей тургъан Промкин, артыкъ олдырамады ве ачувнен аякъкъа турып юмругъыны сыкъты. (Ю.Б.) 5. Адиль, багъыра (чагъыра), насылдыр бир эмирлер бере. (Ю.Б.) 6. Вызнен айлангъан моторнынъ арекети яваш (яваш) сакинлешип, бир (къач) саниеден токътап къалды. (Ю.Б.) 7. Олар ашханеде ашап-ичкен сонъ одаларына чыкъып, сес (солукъсыз) къалдылар. (Ю.Б.) 8. Кемал яваш (яваш) къапу бетке догърулгъан арада, сокъакътан машина сеси, сонъра адам сеслери эшитильди ве бираздан азбаргъа кимдир кирди. (А.О.) 9. Олар такъырны сёкмекте, парчаламакъта ве кесек (кесек) этмекте эдилер. (А.О.) 10. Узакътан, инсаннынъ богъазыны якъыджы къокъулар ичинден йыртыджы давуш эшитильди. (А.О.) 11. Эм чапа, эм тосат (тосат) артына бакъа. (А.О.) 12. Расим, гедженинъ кеч мааллерине къадар фырчы ве джедвельнен огърашты. (А.Къ.) 13. Эки айдыр онынъ лейхасыны андан (мында) юрьсетелер. (А.Къ.)

209-ынджы иш. Ашагъыда берильген зарфларгъа уйгъун кельген фииллерни къошып, сёз бирикмелерини тизинъиз, баш ве таби сёзлерни къайд этинъиз.

Ич бир вакъыт, ич бир ерде, бу якъкъа, бир баштан, чокъ вакъыткъадже, бир заманда, бир кунь, кунь-куньден, тим-тик, ачыкъ-айдын, шу ерде.

210-унджы иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз. Зарфларны тапып, оларнынъ япылув усулларыны бельгиленъиз.

1. Сыкъ-сыкъ нефес алды, къолларынен тизлерине япышты. (И.П.) 2. Сонъра яваш, лякин къатты адымларнен ичери кирди. (И.П.) 3. Ишчилерден бири краннынъ ченгелинде саллангъан панельни тутып сюйреклей, ашагъы-юкъары котере ве оны сакъытлыкънен дивар устюне ерлештире. (И.П.) 4. Оджапче исе башыны къакъып мен тарафкъа бакъып-бакъып алды. (Э.У.) 5. Сонъундан анъладым, онынъ юмругъыны башым устюнде токътаткъан, апансыздан етишип кельген агъам экен. (Э.У.) 6. Балалар купе-куньдюз электрик чырагъы ярыгъында окъудылар. (Э.У.) 7. Джамны Шакир сындыргъан эди, шунынъ ичюн де, эбет, директор меним яныма кельгенде, о, къоркъусындан къалемини тюшюрип, парча-кесек этти. (Э.У.) 8. Эгер яхшы десенъиз, шимдичик кетип, джам тапып келирим. Ер тюбюнден олса да тапарым... (Э.У.) 9. Яваштан котерилип, ичери бакътым. (Э.У.) 10. Къалпагъымны терендже бастырып кийдим, юксек къар уюмини айланып кечип, ёлгъа чыкътым. (Э.У.) 11. Мен, бир-эки кере эль салладым. (Э.У.) 12. Баягъы шай турдыкъ, сонъра, дерсинъ артымдан кимдир итеди, огге атылдым, насылдыр огъланчыкънынъ елькесинден тутып, силькип башладым. (Э.У.) 13. Шакир манъа япышты, зорнен балачыкъны къуртарып алды, итеклей-итеклей, четке алып чыкъты. (Э.У.) 14. Ана, огълуна мусафирликке кетювини бирден чезип оламады. (А.Къ.) 15. — Бельки, керчектен де имкян ёкътыр, сиз къасеветленменъиз. (А.Къ.) 16. Лякин йигитлер селям берип, онынъ янындан тез-тез кечип кеттилер. (А.Къ.) 17. Башкъадан явашча къакъты, чемоданыны босагъагъа якъынджа къойды. (А.Къ.) 18. Эвге кеч келелер, эвге-азбаргъа мен козь-къулакъ олып турам. (А.Къ.) 19. Къызнынъ элини даа зиядедже сыкъты: — Истейсинъми, бутюн дюньяны санъа багъышлайым! Омюр бою сени ич бир вакъыт ынджытмам, санъа тоз къондырмам, — деди. (А.Къ.)

211-инджи иш. Ашагъыда берильген джедвельни мисаллернен толдурынъыз:

Зарфларнынъ япылувы		
Морфологик усул	Синтактик усул	
	Муреккеп зарфлар	Чифт зарфлар
..., ..., ..., ...	..., ..., ..., ...	..., ..., ..., ...

212-нджи иш. Кочюрип язынъыз. Зарфларны бельгилеп, маналарыны, язылышыны ве япылувыны анълатынъыз.

Уйлегедже юкълады, сессиз-солукъсыз отурды, узакъкъа бакъмакъ, уйлелик аш, къыскъаджа ифаде этмек, инсанджасына иш тутмакъ, андан чыкъмакъ, эвельдже кельмек, узакъ ёллар, орталыкъ чым-чырт, къыскъа лаф, асырларджа девам этти, якъын отурмакъ, явашча айтмакъ, якъын достлар, инсаниетли киши, чокъ эгленмеди, аман-эсен келип чыкъты, бирден анълашылды, бир бала, ичери кирмек, зорнен барып етмек, тёпеге тырмаша, сабалайын чыкъмакъ, достларджа корюштилер.

213-юнджи иш. Сёз бирикмелерини къулланып джумлелер уйдурынъыз.

Тез юрьмек, менимдже олмакъ, узакъча ерлешмек, яваш-яваш токъталмакъ, чокъча ишлемек, эртедже турмакъ, эсен-аман келип етмек, эр вакъыт корюшмек, язын куню расткетирмек, эр бир тарафта эгленмек, гедже-куньдюз окъумакъ, зар-зорнен тапмакъ, акъшамгъадже беклемек, сонъунадже япмакъ, андан-мындан кельмек.

214-юнджи иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз. Зарфларны тапып, морфологик талиль этинъиз.

1. Тамагъыма бир шей келип тыкъылды, не къадар тырышсам да, мен оны не ичери, не де тышары итеп чыкъарып оламадым. (Э.У.) 2. Бу ишнен исе меним ич бир алыпбереджегим ёкъ. (Э.У.) 3. Ер тюбюнден олса да тапарым... (Э.У.) 4. Мен ананъны пек урьмет этем, бир озюне эки бала тербиелемек, окъутмакъ не къадар кучь олгъаныны яхшы билем. (Э.У.) 5. Бундан сонъ о кетирип акъшамлыкъны столгъа къойды, кроватнынъ бир четчигинде отурды, озюндже бир шейлер фысылдап, баягъы агъаргъан сачларыны тюзетти. (Э.У.) 6. Юсуф чокъ шейлер даа сорайджакъ эди, амма муаррир яваш еринден турды. (А.О.) 7. Онынъ ичюн де шимди бойле тюшкюн, ачувлы. (А.О.). 8. О, бир къач кунь эвель Юсуфны ресторангъа теклиф эткен. (А.О.) 9. Мени саба танъда чагъырттылар. (А.О.) 10. Тездже олунъыз, вакътымыз аз къалды. (А.О.) 11. Къапу пек къатты урулды, ве текрар ачылды. (А.О.) 12. О, маса устюне ярысы йыртылгъан саифе къойды, бираз беклеп турды. (А.О.) 13. Текяран эеджанланса, тарсыкъа, башынынъ анджакъ шу таз ери терлей. (А.О.)

31-инджи дерс

ЯРДЫМДЖЫ СЁЗЛЕР

БАГЪЛАЙЫДЖЫЛАР

Там маналы мустакъиль сёзлер арасындаки грамматик мунасебетлерни я да оларгъа къошулгъан модаль маналарны ифаделемек ичюн хызмет эткен ве айры алда бир де бир джумле азасы вазифесинде кельмеген сёзлерге **ярдымджы**

сёзлер дейлер.

Ярдымджы сёзлер учь группагъа болюнелер:

1) багълайыджылар; 2) мунасебетчилер; 3) дереджеликлер.

Багълайыджылар — джумле азаларына ве джумлелерни бир-бирине багъламакъ ичюн хызмет эткен ярдымджы сёзлер. Багълайыджылар грамматик мана ве джумледеки вазифесине коре эки чешитте олалар: **тизме багълайыджылар** ве **табили багълайыджылар.**

Тизме багълайыджылар	Табили багълайыджылар
Джумледе сойдаш азаларыны ве тизме джумленинъ къысымларыны багълайлар:	Табили джумленинъ къысымларыны багълайлар:
1. Къошувджы багълайыджылар ***(ве, эм, эм де, де)***.	1. Себеп багълайыджысы ***(чюнки)***.
2. Къаршы къоювджы багълайыджылар ***(амма, лякин, исе)***.	2. Нетидже багълайыджысы ***(онынъ ичюн)***.
3. Айырыджы багълайыджылар ***(я ..., я ...;я ..., я да ...; кя ..., кя...)***.	3. Шарт багълайыджысы ***(эгер)***.
4. Инкяр багълайыджылар ***(не ..., не де ...)***.	4. Изалав багълайыджысы ***(ки)***.

Багълайыджылар къулланув джеэттен эки группагъа болюнелер:

1. **Тек къуллангъан багълайыджылар** ***амма, эгер, чюнки, гуя, лякин, да, де, ве*** (***да, де, ве*** багълайыджылары текрарлангъан алда да къулланылалар).

2. **Текрарлангъан алда къулланылгъан багълайыджылар:**

я ..., я ...; я да ..., я да...; эм ..., эм ...; не ..., не ...; не ..., не де ...; де ..., де .. .

215-инджи иш. Ашагъыда берильген джумлелерни кочюрип язынъыз багълайыджыларны бельгилеп, талиль этинъиз:

Багълайыджыларны талиль этюв тертиби:

1. Тизме я да табили багълайыджы.

2. Къулланув джеэттен чешити.

3. Джумле азаларыны я да муреккеп джумленинъ къысымларыны багълагъаны.

1. Амма эгизлер догъгъан сонъ о Раимге де, анасына да терс бакъып башлады. (Э.У.) 2. Кузь куньлери киби, онынъ чырайы да сытыкъ ве солукъ эди. (Ю.Б.) 3. Эм акъикъатен, озюнъиз тюшюнип бакъынъыз, мен къабаатлы бир шей япмадым, манъа исе олур-олмайджакъ къабаатлар юклейлер! (Э.У.) 4. Къуш де пенджереге урулды, де келип балаларнынъ башына къонды. (Э.У.) 5. Земине, огълуны корьгенинен, кулерек, къолларыны кенъ ачып, оны беклей ве, не япаджагъыны бильмеген адам киби, де чемодангъа, де богъчагъа япыша эди. (И.П.) 6. Буны огълуна дуйдурмамагъа тырыша, амма бир шей чыкъмай. (И.П.) 7. Оларнынъ парчалангъан кенарлары къызыл ренкке кирип, гуя яна эдилер. (И.П.) 8. Алимге, шубесиз, не анасы ве не де бабасы къол котермезлер, лякин оларнынъ агъызындан опьке сёзю эшитмек биле, башкъасындан кореджеги энъ амансыз джезадан агъыр корюне эди. (Ю.Б.) 9. Алим исе узатылгъан мешребени къолуна алып, Къудуснынъ дудакъларына кетирди. (Ю.Б.) 10. Бу къаранлыкъ геджеде джанавардай улугъан рузгяр дегиль де, гуя Копюрли койлюлерни олюм учурымына къувалап, пешлеринден кельмекте олгъан Мемиш агъанынъ давушы олып корюльди. (Ю.Б.) 11. Ильяс Меметович сабырсызлана, кя де бир саатине козь ташлай. (И.П.) 12. Эгер эки сменада битмейджек олса, учь смена тешкиль этермиз. (И.П.) 13. Чюнки биз ай сайын, йыл сайын бутюн косьтергичлер боюнджа планларымызны арткъачнен толдурып кельмектемиз. (Р.А.) 14. Олса къыркъта, я да къыркъ бештедир. (А.О.) 15. Арареттенми, ёкъса чокъ юргенденми, ёргъунлыгъы даа савушмай эди. (И.П.) 16. — Алы фена дегиль, лякин онъа къыбырдамакъ

олмай, — деди. (И.П.)

216-нджы иш. Ашагъыда берильген багълайыджылар ярдымынен джумлелер тизинъиз, чешитлерини бельгиленъиз.

Чюнки, лякин, я..., я да, ёкъса, эм..., эм де, шунынъ ичюн, гуя, амма, исе, эгер.

217-нджи иш. Ашагъыдаки вазиетке эсасланып, субет тизинъиз.

Бир талебе — биология оджасы, экинджиси — мектеп талебеси. Оджанынъ биология фенинен багълы бир къач суалине талебе джевап бере. Джумлелеринъизде там маналы ве ярдымджы сёзлерни догъру къулланынъыз.

218-инджи иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз, тизме багълайыджыларнынъ астыны бир сызыкънен, табили багълайыджыларнынъ астыны исе эки сызыкънен къайд этинъиз.

1. Хаста агърыдан чекишсе керек, теренден эм де зорнен нефес ала, лякин кене де олса, озюни тутмагъа тырыша эди. (И.П.) 2. О, сыджакъ авадан салкъын одагъа киргенинен озюни енгиль ис этерек силькинди ве омузларыны котерип эндирди. (И.П.) 3. Эгер чаре корьмеселер, оларгъа тыныш бермей, бир даа телефон этем, къыскъасы, ишни битирмегендже ич бирине раатлыкъ бермейим. (Р.А.) 4. Чюнки оларнынъ аркъасы бар, къуветли аркъасы бар. (Р.А.) 5. Адамов исе, эеджанланмады, онъа анълатмагъа тырышты. (С.Э.) 6. Воробейкин Алянынъ бу хусусиетини биле, о эеджанлангъанда, я да джаны агъыргъанда, бойле япа тургъан. (С.Э.) 7. Мен бу арада ягъмурнынъ да, ыслакъ топракънынъ да, терекнинъ де къокъусыны, къыз сачларында темиз тютюн киби хош къокъусыны дуйып алам. (Э.А.) 8. Олар ойле къокъуйлар ки, узип огюнъе такъмагъа къызгъанасынъ. (М.Д.) 9. Чюнки бизим кетювимизнинъ себеби бар. (Р.А.) 10. Манъа исе, мытлакъа окъувымнынъ

сонъуна чыкъмакъ керек. (Р.А.) 11. Шунынъ ичюн олса керек ки, инсангъа та балалыкътан ана-баба, сонъра буюдикче мектеп, окъув юрту, эмек коллективи тарафындан адым сайын синъирильген, ашлангъан бойле сой сакътлыкъ куню кельгенде озюни бильдире. (Р.А.) 12. О, фидан киби, инджечик ве назик эди. (Э.У.) 13. Лякин сизлер оны бегенмегенинъизни мен яхшы билем, шай экен. (Э.У.)

219-ынджы иш. Джумлелерни дефтеринъизге язынъыз, тизме багълайыджыларнынъ чешитлерини бельгиленъиз, олар насыл джумле азаларыны я да джумлелерни багълагъаныны айтынъыз.

1. Де тютюн ерге сачылды, де кягъыт элинден учты. (И.П.) 2. Унутчанлыкъ хасталыгъы эксерий алларда севдаларда ола тургъан, ёкъса сиз Къайракъташкъа келир-кельмез бирине урундынъызмы? (Ю.Б.) 3. Бундан не анасынынъ, не де янъы достларынынъ хабери бар эди. (Э.У.) 4. Шунынъ ичюн ёлда не токътав бар, не раатлыкъ. (А.Къ.) 5. Алиме апте ярдым эте, лякин онынъ ярдымы керекли дегиль. (А.Къ.) 6. Энди онынъ тёпесинде атеш де тютемей, адамлар да онынъ эски адыны чокътан унуттылар. (И.П.) 7. Лякин, оны мында алып кельген аралыкънен адымлагъан сайын, тыштан будакъ-будакъ эскен богъуджы тютюн эп къоюрып кескинлешти. (Ю.Б.) 8. О, арткъа къайтаджакъ олды, лякин аякълары арекетсизликте эди. (Ю.Б.) 9. Сагъыр тасырдылар эксилип, чакъыллыкъ ве къумлукъ башланды. (Ю.Б.) 10. Огге кеттикче, айдынлыкъ шевкълы бир ярыкъкъа чевирилип, анда-мында асылып тургъан къоркъунч къаялар, огде исе йылтыравукъ бир бошлукъ сечильди. (Ю.Б.) 11. Эр кунь къар, я да ягъмур ягъа. (И.П.) 12. Ильяс буны чокътан ве сабырсызлыкънен беклей эди. (И.П.) 13. «Эки йылдан дегиль, дёрт йылдан сонъ да азамазсынъ,» — дей, эм гъуруррлана. (И.П.)

220-нджи иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз. Мурекkеп джумленинъ теркибине кирген адий джумлелернинъ баш азаларыны къайд этинъиз ве бу адий джумлелерни багълагъан

багълайыджыларнынъ астыны сызынъыз.

1. Де къар ягъа, де ягъмур, де ель уфюре, де кунеш чыкъып, бузлу ёлларны иритип, чевре-четни чамургъа толдура. (Э.У.) 2. Буны озюне ляйыкъ корьмей, чюнки озюни бойле ярдымгъа мухтадж адам деп саймай. (Р.А.) 3. Эвинде не савут къалгъан, не пенджере. (И.П.) 4. Хабердар эткенде биле, олар бойле мерасимге аджеле суретте азырланып олмаз эдилер, чюнки даа бир афта эвельси Тевиденинъ озю де омюринде оладжакъ шу бурулуштан haберсиз эди. (Р.А.) 5. Гулизар сесседа къопарып багъыра ве эки къолчыгъынен манъа япыша. (Э.У.) 6. Мен шемшекнинъ эр бир шатырдысындан сонъ абдырап уянам ве козь къапакъларымны ачмагъа тырыша эдим, лякин муче зайыфлыгъы къуш къанатлары киби козьлериме эне, ве мен, зайыфлыкъкъа берилип, насылдыр бир тегиз ве сытыкъ ялыларгъа ялдар киби, арекетсизликте къалыр эдим. (Э.А.) 7. Иште, амелиятта исе эмекчи халкънынъ менфаатларыны аякъ астына ала, чюнки Халиль эфендининъ озек таянгъычы — байлар. (А.Д.) 8. Ель даа зияде увулдай, онынъ увулдамасындан къачкъан ягъмур ве курьпечиклер пенджерелерге шыпырына, гуя якъынлашкъан фелякеттен хабер бермек истер киби, пенджерелерни къакъалар. (Дж.Гъ.) 9. Бу эвлерде не электрик ярыгъы бар, не газ бар. (И.П.) 10. Шимди башкъа таш къазанлар да бойле япалар, эм мермер кесек-кесек айырыла. (С.Э.) 11. Мерьем аптени сонъки ёлгъа озгъармагъа пек чокъ адам кельди, чюнки онынъ огъул ве къызыны дегиль де, озюни де чокъ адам биле ве урьмет эте эди. (С.Э.) 12. Пенджеренинъ арасындан сувукъ ель уфюре, лякин ода ичинде сыджакъ. (С.Э.) 13. Бельки, меним ерим де бошайджакъ, Воробейкин исе, чокътан берли буны беклеп, бу арада ариза бермегени, анълашылмагъан бир шей. (С.Э.)

32-нджи дерс

МУНАСЕБЕТЧИЛЕР, ДЕРЕДЖЕЛИКЛЕР

Джумледе исим я да исимлешкен сёзден сонъ келип, онынъ башкъа сёзлернен олгъан тюрлю мунасебетини ифаделеген ярдымджы сёзлерге **мунасебетчилер** дейлер. Мунасебетчилер озюнден эвель кельген сёзнен берабер фиильге багълана ве онынънен бирликте бир джумле азасы вазифесини эда эте: *Музыка озюнинъ зенгинлиги, айдынлыгъы* ***иле*** *юрекни эсир эте. (Д.С.)*

Айры сёз, сёз бирикмесине я да бутюн джумлеге тюрлю къошма мана берген ярдымджы сёзлерге **дереджеликлер** дейлер. Дереджеликлер, морфологик теркибине коре, экиге болюнелер:

1. **Сёз дереджеликлери:** ***атта, факъат, ахыр, эм, албуки, даа*** киби. Олар, адет узьре, джумледе кириш сёз вазифесинде келелер ве джумленинъ мундериджесине къуветлендирюв, айырув киби модаль маналар къошалар.

2. **Ялгъама дереджеликлер:** ***-мы, -ми, -чы, -чи, -да, -де, -дыр, -дир.***

Бойле дереджеликлер сёз я да джумлеге суаль, тааджип, къуветлендирюв, айырув киби, мана тюслерини къошалар. Шунен берабер, муреккеп джумле къысымларыны, саде джумледе исе джумле азаларыны бир-бирине багъламакъ ичюн де, хызмет этелер.

221-инджи иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз, мунасебетчилерни тапып, чешитлерини бельгиленъиз, насыл сёз чешитинден сонъ кельгенлерини айтынъыз.

1. Айдерни уятмакъ ичюн, оны тышкъа чыкъарды ве атеш ярыгъы корьгенлерини бильдирди. (А.Д.) 2. Нефеси тутулгъаны киби, теренден нефес кечирди. (У.Э.) 3. Заваллы къыз багъырып, чекишип сюрюнинъ бир къысмыны эв огюнде ерлештирди. (Э.Ф.) 4. Къуш эки къанатынен учкъаны киби, балагъа ана ве баба дуйгъусы ве севгиси

керек. (А.Къ.) 5. Бойлелери ичюн сёз ёкъ. (А.Къ.) 6. Яшлар никях тойларына къадар бири-бирлерини чокъ якъын бильмедилер. (А.Къ.) 7. Фуртуна ач къашкъырлар киби окюре, бузлу къар бетлерине ура. (Э.Ф.) 8. Айткъанларына коре, бу дживан къадын ялы боюнынъ метинли ат къошуджысы Осман Пардошнынъ къадыны экен. (Ю.Б.) 9. Олар акъшам устю расткелишкен эдилер. (Ю.Б.) 10. Аркъадашлары онъа шубели-шубели бакъкъан киби корюльсе де, бу саатларда юреги иддетленмей эди. (Ю.Б.) 11. Койге кеткен ёлгъа таба адымладылар. (И.П.) 12. Къайдандыр чалылар артындан чыкъып, оларгъа Азизов къошулды. (И.П.) 13. Индемеден адамларнен берабер адымлады. (И.П.) 14. Онъа дюнья кочеринден дёнип, аст-усть чевирильгендай кельди. (И.П.) 15. Раим арыкъкъа тараф бурулды, къаргъа комюльген чалыларыны ачып бакъты: бузлу ерде башыны биле котермеге алы къалмагъан кучелек ята эди. (Э.У.) 16. Бир бакъкъанда, огъул ве бабалыкъ арасында достлукъ пейда ола башлагъан эди. (Э.У.) 17. Анълап оламагъан сонъ огге юрьди, эгилип бакъты. (Э.У.) 18. Ниает, кучьсюзленген кучелек аякъ устюнде туралмай ерге йыкъылды, козьлерини юмды. (Э.У.) 19. Аяз да кеткен сайын шиддетлене. (Э.Ф.)

222-нджи иш. Ашагъыда берильген мунасебетчилер ярдымынен башта сёз бирикмелерини, сонъ исе джумлелерни уйдурып язынъыз. Мунасебетчилернинъ чешитлерини бельгиленъиз.

Акъкъында, иле (-нен), сонъ, ичюн, таба, сайын, коре, берли, къадар, тараф, эвель, гъайыры.

223-юнджи иш. Джумлелерде олгъан исим мунасебетчилерини озюнден эвель кельген сёзнен язып алынъыз. Мунасебетчилерни талиль этинъиз.

1. Оларнынъ пишкен емишлери ёл четлеринде, тереклернинъ тюбюне тёкюлип ята. (Г.Д.) 2. Невбетчи янында токътап, онынънен сёйлешти, сонъ тышкъа атлап, асфальт сокъакъ бою адымлады. (И.П.) 3. Аякълары тюбюнде къар

шытырдады, аяздан къулакъларынынъ уджлары, янакълары ашланып аджыса да, о бунъа къулакъ асмады. (И.П.) 4. Ходжасы чокъ йыллардан сонъ япкъан къабаатлыгъы ичюн ондан афу этмесини сорады, бельки багъышламакъ керектир, я багъышлап оламаса. (А.Къ.) 5. Дагълар артындан къызарып котерильмекте олгъан кунеш шавлесинде учурымлардаки къар алевленип янгъан киби парылдайлар. (Гъ.М.) 6. Юксек къаянынъ тёпесине чыкъкъан дагъ къочкъары, мешур арбий генерал киби, башыны тиклеп гъурурнен узакъны сейир этмекте. (Гъ.М.) 7. Алим Фуаткъа айланып, тишлери арасындан сыкъып чыкъарыр киби къалтыравукъ сеснен сорады. (Гъ.М.) 8. Мейданнынъ ортасында бир оба ири ташлар устюне эки чыплакъ огъланчыкънынъ эйкеллери ерлештирильген. (Гъ.М.) 9. Аякъкъа турып, ода ичинде доланды. (И.П.) 10. Июнь айынынъ орталарында Касаткин пек ачувлы юрьди. (И.П.) 11. О, бугунь сабадан берли аякъ устюнде кунь кечирди. (И.П.) 12. Къадифе тонуна бурюнген, къушангъан чёллер козь къамаштырыджы уфукъкъа къадар узана эдилер. (И.П.)

224-юнджи иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз, нокъталар ерине керек олгъан арифлерни къоюнъыз, къайд этильген сёзлернинъ сёз чешитлерини ве джумледе беджерген вазифесини бельгиленъиз.

1. Сагъ **къабургъасы уст..не** янтайды, омуз..ны машинанынъ аркъалыгъына тиреди. (И.П.) 2. — Бир чаре тапмакъ керек. Гъайрет этсенъиз, бу..к ювада бир бала ичюн ер тапылыр. (Ю.А.) 3. Окъ..гъан **сайын,** макътанып да алды. (Ю.А.) 4. Сюр..нинъ **огюнде** кеткен эки-учь эчкинен бир улачыкъ ёл къапумыздан кирип, тез-тез эрылгъан филислерини ашап башладылар. (Дж.С.) 5. Машина огге атылгъан **сайын** табиат манзарасы денъишип турды. (И.П.) 6. Нуриев **салмакълы** адымларнен оларгъа **таба** кельген адамн..нъ Сеитов экенини дераль анълады. (И.П.) 7. О мердивеннинъ пармакълыкъларыны тут..п, **этрафкъа** къыядан козь кездирди ве ашыкъмадан экинджи къаткъа котерильди. (И.П.)

8. Эльбет, **диварлар арасында** фуртуна ойле кучьл.. дегиль. (Э.Ф.) 9. Нуриев онынъ **артындан** къалмады, о Сеитовны нечюндир узун бойлу, кенъ джавурынлы, эсли-башлы, **лякин** тирнекли, ирадели, тенд..рист, лафазан бир адам оларакъ зан этти. (И.П.) 10. Балалар ичюн ана-баба д..ньяда **энъ яхшы** адамлардыр. (А.Къ.) 11. Ондан тюшкен къызыл шавле, денъиз устюнде узун ёл ясады, о **тарафтан** серин р..згяр эсмекте. (Гъ.М.) 12. Адамларны итеклеп бу къыз эп Айриеге **тараф** ынтыла. (Ч.А.) 13. Лякин айткъанларына **коре,** Зевирджед биревнен мект..плеше экен. (Ш.А.)

225-инджи иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз, къайд олунгъан сёзлернинъ сёз чешитлерини бельгиленъиз, талиль этинъиз.

1. «Мына, эр бири бойле» — деп, эки къолуны эки тарафкъа бир метр къадар ачып косьтерди. (С.Э.) 2. Меним эсабыма коре, он еди тонна патлатыджы мадде къоймакъ керек. (С.Э.) 3. Эм мермер кесек-кесек айырыла. (С.Э.) 4. Бугунь Адиле ишке эрте кельди. (С.Э.) 5. Иш секизде башлай, о исе, еди бучукъта энди иште эди. (С.Э.) 6. Муратов даа къапу огюнде тура эди. (С.Э.) 7. Озюнъиз де олардан артта къалмайсыз. (С.Э.) 8. Узакъта, кичкене алевни анъдырып, яшын яшынлай. (С.Э.) 9. Чюнки биз ай сайын, йыл сайын бутюн костергичлер боюнджа планларымызны арткъачынен толдурып кельмектемиз. (Р.А.) 10. — О-о, яш къувет, хош кельдинъ! — деди Намсаратов ве йымшакъ отургъычтан къалкъмакъ ичюн арекет эткен киби олды, лякин къалкъмады, ушенди. (Р.А.) 11. Шунынъ ичюн де эр кестен зияде мукяфат аламыз. (Р.А.) 12. — Сиясет чарпты сени, эгер сен сиясетни дирем къадар анъласанъ, джемааттан утаныр, адамларны урьмет этер эдинъ. (Р.А.) 13. О, Ильяс Меметовичнен селямлашыр экен, къолуны башта кокрегине къойды, сонъ Караевге узатты. (И.П.) 14. Петраков Дадашевнен ян-янаша адымлап, къолуны омузына къойды, сонъ дераль алды. (И.П.) 15. Олар ичери кирип, бош ер тапып отурдылар. (И.П.)

226-нджы иш. Ашагъыда берильген сёз бирикмелерини окъунъыз, нокъталар ерине керек олгъан мунасебетчилерни къойып, дефтеринъизге язынъыз. Бир къач сёз бирикмелеринен джумлелер тизинъиз.

Ёл ... юрьмек, кеткен ... узакълаша, акъикъат ... курешмек, эвге ... кетмек, дагъгъа ... къачмакъ, адам ... яшамакъ, иштен ... кельмек, айткъаны ... олды, эки йылдан ... корюшмедик, къалем ... язылгъан.

Къулланыладжакъ мунасебетчилер: *сайын, ичюн, таба, киби, тараф, бою, берли, иле, сонъ.*

227-нджи иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз, мунасебетчилерни тапып, насыл келиште олгъан сёзнен къулланылгъаныны айтынъыз. Мунасебетчилерни ве оларнен багъланып кельген сёзлернинъ ялгъамаларыны къайд этинъиз.

1. Караев огълу Меметнинъ къолундан тутаракъ, адамлар арасында айланып юрьди, къарарнен единджи вагоннынъ къайсы ерде токътайджагъыны эсаплап, о тарафкъа чапты. (И.П.) 2. Мемет бир атылгъанда анасынынъ янына кельди. (И.П.) 3. Земине къуванчнен огълуны багърына басып, янакъларындан, манълайындан, козьлеринден опьти. (И.П.) 4. Ёл бою лакъырды этип кеттилер. (И.П.) 5. Энди бир къач куньден берли янъы машиналарнынъ монтажы кете. (И.П.) 6. Анасынынъ вакъытсыз олюми онынъ ичюн буюк дарбе олды. (И.П.) 7. Юзьлеринде кедер толу къасеветли адамлар азбар ичинде долана, бир де бир ишнен огъраша эдилер. (И.П.) 8. Бундан даа башкъа, Солидатнынъ бойле саделиги оны даа зияде иритти. (С.Э.) 9. Баш инженер козьлюгининъ тюбюнден онъа бакъты ве башыны бурды. (С.Э.) 10. Оджапчемизге бир шейлер даа айтып, Решид Абдурашидович манъа таба юрьди. (Э.У.) 11. Директор догъру кабинетине тараф адымлады. (Э.У.)

228-инджи иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз, дереджеликлерни тапып, чешитлерини бельгиленъиз, язылышыны анълатынъыз.

1. Эгер бир къач саниелер даа шай кечсе, кокюсинде къозгъалангъан адждж ы яраларына даяналмай, бельки о да окюрип, яш тёкип агълар эди. (Ю.Б.) 2. Алим чаптыкъча тамгъалар да эп буюк, ирилешип, айры башларына сечиле башладылар. (Ю.Б.) 3. — Ич оладжакъ шейми? (Ю.Б.) 4. Факъат Намасаратов ве онынъ адамлары озьлерини бу иштен четте туталар. (Р.Н.) 5. Албуки, тюневин биз буюк бир иш яптыкъ: къолум-къомшу балаларыны топладыкъ — эсасен, озюмизден кичиклерини. (Э.У.) 6. Элимдеки конёкларым бирер пудлыкъ юк киби корюле эди, юрегимде де балабан таш ята. (Э.У.) 7. «Бу керчектен де Багъчалыкъ сокъагъымы?» — деп сорады Адавие. (А.О.) 8. «Айтчы манъа, шеэринъизде бойле такъырлар даа чокъмы?» (А.О.) 9. Балалар кеткен сонъ, одалар бошап къалдылар, Адавиенинъ юреги де бошап къалды. (А.О.)

БАГЪЛЫ НУТУКЪНЫ ИНКИШАФ ЭТМЕК ИЧЮН МЕТИНЛЕР

Шай этип, юкъары группанынъ балалары бугунь багъчанен сагълыкълашалар. Олар бир къач куньден мектепке бараджакълар. Адавие бу кунни биле ве онынъ багъырындан йигирми дёрт баланы бир кереден чекип аладжакъ шу огъурсыз кунни гизли къоркъунен беклей эди. Мына шимди аш ашап отургъан балаларны бирер-бирер козьден кечирир экен, озюни агъламакътан зорнен тутты. Балалар огюнде аджизленюв, агълав педагогикагъа зыт шей. Эм озю де бойле куньде! Бала мийи чокъ шейлерни олгъаны киби сакълап къала. Адавие оларнынъ тасавурларында агълап тургъан алда къалмакъ истемей. Кулип тургъан алда къалмакъ истей. Шимди балалар ашларыны ашап битирген сонъ, сагълыкълашув башланаджакъ ве къапу артында, тарчыкъ аятта пусып, сусып тургъан ана-бабалар оларны алып кетеджек ве бир даа алып кельмейджеклер. Дешетли

акъикъат. Адавиенинъ нефеси тутулды, кокюсинден насылдыр солкъулды атылып чыкъты. Дорофея Ивановна онъа тенбилейиджи назар ташлады ве теселли берир киби омузыны таптады. Азачыкъ эгилип, къулагъына: «Балалар янында озюнъни тут, акс алда, эр шейни бозарсынъ», — деп фысылдады. Адавие «яхшы» деген манада башыны къакъытты.

(А. Осман)

Рустем чанакътаки шейни яваш-яваш иче башлады, ичкенде, ичине-багърына сыджакълыкъ кирди. Къарт чанакъны эки къолунен тутып турды ве, Рустем ичкен сайын, оны яваш-яваш янтайтаберди. Шингенликнинъ эписини ичип битирген сонъ, Рустем кене ёргъан астына кирди ве башыны орьтти. О, бу алда юкълап къалды. Чокъ юкълагъан олса керек, уянгъанда оданынъ ичи къаранлыкъ эди. Оджакъта атеш яна, онынъ ярыгъы тельге асувлы чоюн къазаннынъ четлеринде ойнай, къор устюне къоюлгъан демир чайник ичинде недир токътамай тысырдай. Оджакъ устюнден чекип багълангъан йипте онынъ урбалары асылгъан. Рустем бир талай вакъыт озь эвинде олмагъаныны унутты. Онынъ алы о къадар яхшы эди ки, корьген къорккъунчлы тюшюни айтмакъ ичюн, аз къалды, битасыны чагъыраджакъ эди. Бу аз вакъыт девам этти. Битасынынъ ве къартбабасынынъ бу ерлерден узакъта экенлерини хатырлады. Рустемнинъ къайдаларда юрьгенини ве алы насыл экенини бильмейип, ким бильсин не къадар къасеветленедирлер. Онынъ юреги сыкъылды. «Тез-тез эвге къайтмакъ керек!»

О тизлери устюне турып, пенджереден тышкъа бакъты. Къара булутлар артында къалгъан кунешнинъ къырмызы нурлары зорнен корюнмекте. Зайыф нурлар акъшам улькюнлигинде деве уркечлерини анъдыргъан тёпелерге зорнен токъуна, къарлы чёль устюнден тайып кечелер. Къаршыда корюнген анбар бинасынынъ дамы къырмызы нурлар алтында балкъылдап янмакъта. Рустем, ерге япышкъан киби, узанып тургъан бу бинанынъ янында демики чёплюк ве къуру япракълар обасыны тападжакъ олды. Амма тапалмады. Бинанынъ талдалы, энди къаранлыкъ

баскъан тарафында олса керек.

(Э. Амит)

Баарь кунешнинъ къарувлы нуруна
Гъурурнен джылмайып баш энди япракълар.
Саарь эмегининъ аэнкли йырына
Сюсленди о джумерт махсулдар топракълар.
Кунеш дей:
Эй, достум, догъру такъсим этем нурумны,
Къарувым къыртышнынъ астарын сёккенде,
Эшитем къоджаман тарлалар багъруны
Сабанджы челиктен атыны еккенде.
Багърымда от яна, алтындан хазине,
Юмшатам топракънынъ энъ терен къатыны.
Азамат йигитлер кучь топлап озюне
Иркильмей чаптырсын челиктен атыны.

(Джеваире)

Ягъмур исе токътамай, эп ягъмакъта, кок туташ булут.. нен къаплы. Гуя олар эвлернинъ сачакъларынадже саркъып тюшкенлер. Тышкъа чыкъып, зифт тёшели сокъакъ бою кеттим. О, мени дос-догъру янъы къурулгъан мусафирханеге алып кельди. Къалын, къаверенки тюсте къапу ачыкъ эди. Ичери кирдим. Давушлар чыкъса да, этрафта кимсе корюнмеди. Баягъы бекледим. Акъибети, ири мучели бир къадын кельди. Онынънен экинджи къаткъа котерильдик. О, энъ кенарындаки къапуны ачты. Одада кимсе ёкъ.

(И. Паши)

Ель тынгъан киби олды. Орталыкъны тынчлыкъ басты. Лякин бу тынчлыкъ табиатнынъ козь боявы эди. Къаверенки перде къоймакъта олгъан кунешнинъ устюне авдарылып тюшер-тюшмез, къырлар устюндеки къорайларны, чалычырпыны, тоз-чакъылны авагъа котерип, шиддетли боран къопты. Ельнен котерильген таш-топракъ вышканынъ ве тракторларнынъ демир кевделерине, бурчакъ киби, сепилерек, этрафны тасырды ве гудюрди шаматасы ичине комди. Телюке артмасынен мукъайтлыкълары сонъки де-

реджесине еткен вышкалар бу тоз-думан къаранлыгъында тросларны ве вышканы зорнен эслей эдилер. Боран, душманынынъ устюне джан аляметинен чапкъылгъан джанавар киби, окюрмекте ве къутурмакъта эди. Козь ачманынъ чареси къалмады. Къыр тогъайларындан тамырларынен сёкюлип кетирильген тикенлер, от-оленлер вышканынъ ичини-тышыны ныхтап ташладылар. Кок юзюни къаплагъан мудхиш перденен орьтюли кунеш къыр артларына батса керек ки, къаранлыкъ даа зияде къоюрды.

(Гъ. Булгъанакълы)

Ачыкъкъанда, не ачыкъкъаным! Ачкозь эджель маддеси тырмалай, сувара, козьлерим кяде къарара, сёне, кяде акъыя, алыкълаша. Ах, бильсенъиз де, не яман ашайджагъым келе!.. Энди къайда барайым? Къомшу-къулум чокътан безди, догърулдыгъымы корьселер, къапу-баджаны япып, ичке сакъланалар. Къысым-акъраба десек, олар да чокътан юзь чевирди. Дайым, енгепчем эвде ёкъ да. Эвель арасыра чагъырып, бир тилим отьмек ашата тургъан эдилер. Шимди:

«Энди, тувгъаным, биз де биттик», — деп, эль чектилер. Анамын къызлыкътан къалма досту Сание дудум мени кяде чагъырып тойдура тургъан. Манъа бола, къоджасындан котек ашагъанындан берли о да вазгечти.

Сен дюньянынъ худжурлыгъыны бакъ. Инсан базыда джеми-джемаат арасында, къысым-акъраба ортасында, тувгъан еринде де япа-ялынъыз къала экен! Санки мевлям ёлунда адашып къалгъансынъ... О онькелер энди бир якъта турсун, нелер тапып ашайым экен?.. Истейим, бермейлер. Тутып алмагъа кучюм етмей. Хырсызлап тапманы тюшюнем — къоркъам. Затен орталыкъта къыйырыладжакъдай шей де ёкъ! Фукъарелер барын-ёкъун ашап битирди, байлар да ашаладжакъдай неси бар, неси ёкъ — сакъладылар. Орталыкъта кене де улакъ-токъул юре амма, бар алчы, бакъайым. Къалтырап тургъан бир джанынъ бар, тип-тирилей сувурып чыкъарырлар...

(А. Ильмий)

Бир кунь, озьлерине иш арай-арай безип, денъизге ювунмагъа баралар. Бу арада бир къач адам пейда ола ве, бирден, оларнынъ устюне атылып, эль-аякъларыны багълайлар. Бу адамлар гизлиден инсан алыш-вериши эткен айдутлар экенлер. Огъланлар озьлерининъ неге огърагъанларыны, геми денъизге чыкъкъан сонъ анълайлар.

Айдутлар оларны, къайдадыр, денъиз артындаки диярнынъ буюк скелели шеэрге кетирип саталар. Бахтларына, огъланлар Иззет агъа деген мераметли ве джумерт бир къаведжининъ эвине тюшелер. Бу адамнынъ эвляды ёкъ экен. Огъланлар экимиз агъа-къардашмыз дегенлери ичюн, Иззет агъа: «Мен оларны бир-биринден айырмайым, олар эм къаведе манъа ярдым этерлер, эм, эвлядым киби, олурлар», — деп, экисини де ала. Огъланлар эвде ашап-ичип бираз раатлангъан сонъ, къаведжи олардан не ерли олгъанларыны, бу айдутларнынъ элине насыл этип тюшкенлерини сорай. Огъланлар башларына келип-кечкен бутюн вакъиаларны айталар. Огъланларны динълегенде, Иззет агъанынъ козьлеринде насылдыр севинч къыгъылчымлары пейда ола. О, озь юртдашларыны расткетиргенини анълай ве севине.

(Эфсанеден)

Ода ичинде ич бир шей денъишмеген. Устюне сачакълы ешиль къадифе орьтю япылгъан тёгерек стол озь еринде — ода ортасында турмакъта. Этрафында учь курьсю. Анасы, бабасы ве Рустем ичюн. Рустемнинъ курьсюси устюнде орьме миндерчик. Сол кошеде джыйнакълы кровать, баш тарафында эки дане буюк ястыкъ, ястыкълар тюль иле орьтюли. Кроватнынъ йылтыравукъ демири устюнде анасынынъ крепдишин антери.

Къаршы тарафтаки дивар янында къапагъында кузьгюси олгъан шифоньер. Кузьгюнинъ тёпедеки кошесине сюрет пекитильген. Анасы ве бабасы чечек ачкъан эрылгъанлар арасында туралар. Бабасы лейтенант кийиминде, анасынынъ устюнде узун антер, антерининъ этеклери эрылгъан чичеклерине къошулып кеткен, башында къыйметли ташларнен яраштырылгъан къадифе фес, фесининъ устюнде фырланта. Элинде эрылгъан дестеси.

(Э. Амит)

Булутлы ава эп сиярды, титисленди. Анамны озгъарып къайттым. Мен оны бойле чокъ озгъаргъан эдим. Лякин бу сефер насылдыр гъамлы, кедерли дуйгъу мени бошамады. Бу тюшкюнликтен, кедерден къуртулмакъ истедим. Лякин олмады. Къара булутлар ерге энип, орталыкъны сияртты, лякин бу акъшам дегиль эди. Не ичюндир, акъшам тез олмады. Чокъ вакъыт кечмеден кок гудюрдиси башлады. Мен баштан-аякъ сыланып, къалтырай-къалтырай къапуда анамны бекледим. О, сокъакънынъ ахырындаки бурулыштан келип чыкъмакъ керек эди, корюнмеди, кельмеди. Тарлалардан иштен къайтаяткъан къомшумыз мени тынчландырмакъ ичюн эвине алып кирсетти. Саба уяндым. Анам, ич бир шей олмагъан киби эв ичинде доланмакъта эди. Сабалыкъ манъа мысырбогъдай унундан пиширильген пите узатты. Башымны сыйпай-сыйпай: «Аша къызым, санъа махсус шеэрден кетирдим», — деди. Бир-эки кере къаптым битти. О пите ойле лезетли эди ки... Лякин аз эди. Онынъ лезети аля даа агъзымда тура.

(Гъ. Мурад)

БАГЪЛЫ НУТУКЪКЪА АИТ ХАТЫРЛАТМАЛАР

1. Нутукъ чешитлери

Ниткъумызнынъ эсас чешитлери — ***икяе, тариф, фикир этюв***.

Икяеде бир де бир вакъиа, арекет акъкъында сёз юрьсетиле.

Икяе кириш, эсас ве ве нетиджелев къысымларындан ибарет олур. Кириште муэллиф икяе этеджек вакъиа не вакъыт, не ерде ве кимнен олып кечкени изалана. Нетиджелевде тариф этильген вакъиалар акъкъында муэллиф озь фикир ве муляазаларнен пайлаша. Адий икяенинъ тизилювини (композициясыны) ашагъыдаки схеманен косьтермек мумкюн:

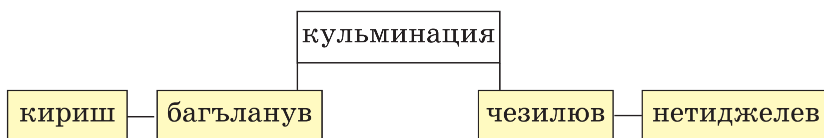

Тариф эткенде, инсанларнынъ, табиатнынъ, эшьяларнынъ аляметлери акъкъында айтыла. ***Фикир*** юрюткенде исе бир де бир адисе, вакъианынъ себеби, озьара мунасебетлери талиль этиле.

Нутукъ чешитлерини суаль къойып бельгилемек мумкюн. ***Икяеге*** — *не олды?* ***Тарифке*** — *насыл?* ***Фикир юрютювге*** *не ичюн?* киби суаллер къоймакъ мумкюн.

Нутукъ чешитлери	Насыл суальге джевап бере	Не акъкъында сёз юрьсетиле	Эсас къысымлары
Икяе	Шахыс я да предмет *не япа, не ола?*	Вакъиа, адисе акъкъында	Кириш (икяенинъ башы), эсас къысым (вакъиа, адисенинъ кетишаты), сонъу
Тариф	Шахыс я да предмет *насыл?*	Шахыс я да предметнинъ аляметлери акъкъында	Умумий тээссуратлар, айры, муайен аляметлер, хусусиетлер

Фикир юрютюв	*Не ичюн* шахыс я да предмет бойле?	Себеп, алямет ве адиселер акъкъында	Изалангъан, муайенлештирильген фикир; фикирнинъ исбатлары; нетидже (къыймет кесюв, теэссуратлар)

2. Языларны тезис я да конспект шекиллеринде язмакъ мумкюн.

Тезис — къыскъа шекильде тизильген эсас малюмат, китапнынъ (макъале, лекциянынъ) фикирлери.

Тезистеки язылар малюматнынъ эсас фикрини, гъаесини изченликнен ифаделейлер.

Конспект — китап, макъале, джевап, марузанынъ къыскъартып язылгъан шекли. Конспектке эсас фикир, факт, муэллифнинъ сёзлери, сан ве сайылар, мисаллер языла. Окъулгъан метинни муэллифнинъ сёзлери иле къайд этмек мумкюн. Бундан гъайры, муэллифнинъ фикирлерини озь сёзлеринъизнен конспектлештирмек мумкюн.

Тезис я да конспект тизюв, маруза я да чыкъышкъа азырлангъанда, пек муим вазифени беджере.

3. Къонушувнынъ эсас къаиделери

1. Лакъырды эткен вакъытта сизнен къонушмакъ меракълы ве файдалы олмасына арекет этинъиз. Инсанларгъа сёзюнъизнен ве ишинъизнен ярдым этмеге тырышынъыз.

2. Къонушкъанда, субетдешинъизнен урьмет ве сайгъы иле лаф этинъиз.

3. Башкъаларны дикъкъатнен динълемеге огренинъиз.

4. Хатырынъызда олсун: субетдешнинъ лафыны больмек ве озюнъиз акъкъынъызда пек чокъ лаф этмек чиркиндир.

5. Субетдешинъизнинъ яшы, табиатыны даима назарда тутмалы ве онъа меракълы олгъан шейлер акъкъында лакъырды этмелисинъиз.

4. Нутукъкъа къоюлгъан талаплар

Нутукъ насыл олмалы?	Бунъа насыл иришмели?
Мундериджели	Беян эткен фикиринъиз эсас мевзугъа аит олмалы, ондан арткъач бир шей айтма ве язманъыз.
Изчен	Фикиринъизни белли бир тертипте беян этинъиз.
Ифадели	Эсас фикирни ифаделеген сёзлер ве ибарелерни сечип къулланынъыз.
Ерине коре уйгъун	Кимнен ве насыл шараитте лаф эткенинъизни даима назардан къачырманъыз.
Догъру	Теляффюз этюв къаиделерине риает этинъиз, джумлелеринъизни догъру тизинъиз.

5. Метиннинъ планыны насыл тизмели?

1. Метинни окъунъыз, анълашылмагъан сёзлернинъ манасыны анықъланъыз.

2. Метиннинъ мевзусыны ве эсас фикрини бельгиленъиз.

3. Метинни мана джеэттен къысымларгъа болюнъиз.

4. Планнынъ къаралама шеклини язынъыз. Бу планны метиннен тенъештирип бакъынъыз: планынъызда метиннинъ мундериджеси акс олунгъанмы; планнынъ къысымлары бири-биринен багълымы, метиннинъ эсас фикри ве мундериджесини акс этелерми?

5. Бу плангъа эсасланып, метинни икяе эте билирсизми?

6. Къаралама шеклини тешкерген сонъ, планнынъ темиз шеклини кочюрип язынъыз.

6. Фикир юрютюв иншасыны язув тертиби

Беян этеджек фикринъизни къыскъа ве анълайышлы

шекильде тизинъиз.

Бу фикирни исбатламакъ ичюн, козеткен адисе вакъиалардан мисаллер кетиринъиз.

Беян эткен фикринъизни нетиджеленъиз.

7. Фикир юрютюв иншасынынъ схемасы

Эсас фикир
Исбатлар:
а) ...;
б) ...;
в) ...;
Нетиджелер.

8. Маруза бир де бир меселенинъ эсас мундериджесининъ агъзавий беяныдыр.

Маруза, тизим джеэттен, учь къысымдан ибарет олур: кириш, эсас къысым, нетидже. Марузагъа азырлангъанда, эр бир къысым узеринде чалышмалы.

Марузанынъ кириш сёзюнде мевзуны сечип алувнынъ себеплери бельгилене (меселенинъ актуаллиги, макъсады).

Эсас къысымда икяе этильген меселенинъ энъ муим хусусиетлери изалана.

Марузанынъ нетиджесинде мантыкъий хуляса чыкъарыла.

Марузаны язгъанда, ашагъыдаки тертипте иш алып барылмалы.

1. Эдебиятны козьден кечирип, мевзуны эр тарафлама огренип чыкъмакъ.

2. Малюматны топлагъанда, динълейиджилерге меракълы оладжакъ фактларны къайд этмек.

3. Ишнинъ планыны тизмек ве онъа бакъып, топлангъан малюматны тертипке чекмек.

4. Эсас меселелерни конспектлештирип, марузанынъ метинини язмакъ.

5. Истилаларны, янъы сёзлерни къайд этмек.

6. Чыкъышта булунгъанда, сёзлерни догъру теляффюз

этмек, изченликнен ифадели икяе этмели.

7. Эвде метинни бир къач кере текрарламакъ ве 15—20 дакъикъа девамында марузанынъ мундериджесини беян этмеге огренмек.

9. Мушавере — бир де бир муим меселени агъзавий я да язма шекильде кенъ суретте музакере этюв. Язма шекильде газета, журнал саифелериндеки макъалелерде бир де бир меселе котериле ве музакере этиле. Агъзавий шекильде исе топлашувларда мушаверелер кечирилип, инсанлар бакъылгъан меселе боюнджа озь фикир-муляазаларыны ифаделеп, исбатлайлар.

10. Инша язгъанда, неге эмиет бермели?

1. Иншанынъ мевзусыны сечип, бельгиленъиз.
2. Иншаны беян этмек ичюн къулланыладжакъ сёзлер, сёз бирикмелери, ибарелерни топланъыз.
3. Иншанынъ тизилювини бельгиленъиз.
4. Тариф эткенде, фикирлеринъизни ифаделемек ичюн, шахсий, чешит тюрлю, текрарланмагъан сёзлер къулланынъыз.
5. Язгъан фикирлерни «гонълюнъизден кечиререк» озь дуйгъу ве мунасебетинъизни косьтеререк, беян этинъиз.

11. Беян язмагъа азырланув тертиби

1. Метинни окъунъыз.
2. Метиннинъ мевзусынен багълы сёз ве ибарелерни язып алынъыз.
3. Беянынъызны насыл нутукъ чешитинде язаджакъсынъыз (икяе, тариф, фикир этюв)?
4. Насыл нутукъ услюбинден къулланаджакъсынъыз (лакъырды, бедиий)?
5. Беяннынъ планыны тизинъиз.
6. Беяннынъ къысымларыны озьара багъламакъ ичюн, насыл сёзлер, ибарелер, джумлелерни къулланаджакъсынъыз?

7. Беяннынъ къаралама шеклини тешкерип, хатапарыны тюзеткен сонъ, кочюрип дефтеринъизге язынъыз.

12. Метиннинъ мундериджесини агъзавий я да язма шекильде икяе этмеге азырланув

1. Метинни дикъкъатнен окъунъыз; анълашылмагъан сёзлернинъ маналарыны анықъланъыз.

2. Китапта берильген, я да оджа тизген суаллерге джевап беринъиз.

3. Метиннинъ мевзусыны ве эсас фикрини бельгиленъиз.

4. Метин нутукънынъ насыл чешитине аит олгъаныны къайд этинъиз.

5. Берильген, я да озюнъиз тизген план боюнджа метинни манаджа уйгъун кельген къысымларгъа болюнъиз.

6. Метиннинъ услюбини бельгиленъиз. Метинде къулланылгъан сёз ве ибарелерни хатырлап, озюнъизнинъ икяенъизде ишлетмеге арекет этинъиз.

7. Къысымларны паузаларнен къайд этип, метинни даа бир кере окъунъыз.

8. Китапны къапатынъ; беянынъызны къаралама шекильде язынъыз; тешкерип хаталарны тюзеткен сонъ, беянны кочюрип язынъыз.

13. Нутукъ услюплери

Агъзавий ве язма нуткъумыз, кимге, не акъкъанда, не макъсатнен айтылгъаны я да язылгъанына коре, **лакъырды** ве **китабий** услюплерге болюнелер.

Услюплернинъ чешитлери бир сыра къонушув шартларынен багълыдыр:

не акъкъында айтасынъ (язасынъ);
насыл макъсатнен айтасынъ (язасынъ);
кимнен лакъырды этесинъ (кимге язасынъ);
не ерде айтасынъ (язасынъ).

Лакъырды услюбинен, къоранта азалары, достларымызнен къонушкъанда, къулланамыз.

Китабий услюп бир къач чешитке болюнир: ***ильмий, бедиий, ресмий-иш, публицистик***.

Ильмий услюп

Ильмий услюп дерслик, лугъат, ильмий макъалелерде къулланыла. Ильмий услюпниъ макъсады — илимнен багълы бильгилерни окъуйыджы я да динълейиджиге еткизмек. Ильмий нутукъта истилалар (терминлер), мураккеп джумлелер ве ибарелер ишлетиле.

Бедиий услюп

Бедиий услюпте шиир, повесть, роман, поэмалар языла. Бедиий услюпнинъ макъсады — окъуйыджы я да динълейиджиге чешит левха ве образлар вастасынен тесир этмек. Бедиий услюпте язылгъан метинлерде тюрлю васталар къулланыла: къыяслав, метафора, эпитет киби.

Ресмий-иш услюби

Чешит-тюрлю весикъа, къарар, эмир кягъытларында нутукънынъ ресмий услюби къулланыла. Бу услюпнинъ макъсады — ресмий малюматны догъру ве муайен шекильде ифаделемек.

Илянларда бир сыра малюмат олмасы шарт:
1) хабер кимге аит олгъаны косьтериле;
2) къыскъадан эсас малюмат изалана;
3)илян кимнинъ адындан берильгени къайд этиле.

Сенет бир де бир шахыстан я да тешкиляттан бир эшья, весикъа, пара я да алет алгъаныны тасдыкълайыджы весикъадыр.

Протокол — бир де бир топлашув, мушаверенинъ кетишаты ве нетиджелерине коре, протоколлар 3 тюрлю ола:

1) къыскъа (музакере этильген меселелер языла, иштиракчилер ве къабул олунгъан къарарлар къайд этиле);

2) толу (музакере этильген меселелер къыскъадан изалана);

3) стенографик (топлашув иштиракчилерининъ эр бир сёзю ве арекети языла).

Терджимейиал — инсаннынъ омюри ве фаалиетини тарифлеген весикъадыр. Терджимейиал, окъув юрту я да ишке къабул олунгъанда, талап этиле.

Терджимейиалда ашагъыдаки малюматлар къайд этиле:

1) сойады, ады, бабасынынъ ады;
2) догъгъан куню, айы, сенеси;
3) догъгъан ери (шеэр, кой, виляет)
4) тасили;
5) не вакъыт не ерде чалышкъаны;
6) къорантасы акъкъында къыскъа малюмат;
7) эв адреси;
8) тарих ве имзасы.

Публицистик услюп

Газета ве журнал макъалелеринде, топлашув, митинглердеки агъзавий чыкъышларда, радио ве телевизион яйынларда публицистик услюп къулланыла. Публицистик услюпнинъ эсас макъсады — динълейиджи я да окъуйыджыгъа тесир этмек, яни онда бир фикир акъкъында эминлик догъурмакъ.

Публицистика сёзю латин тилинден алынгъан publicus — ичтимаий (халкъ) деген мананы анълата.

Публицистик услюпте язылгъан метинлерде эксерий алларда динълейиджи ве окъуйыджыгъа тесир этиджи тиль васталары къулланыла: хитап, эмир ве нида джумлелери, фразеологик ибарелер, ичтимаий омюрни тарифлейиджи васталар: антонимлер, кочьме манада къулланылгъан сёзлер.

Публицистик услюпте язылгъан метинлерде, бедиий услюпте олгъаны киби, риторик суаллер къулланыла.

Публицистик услюпте язылгъан метинни агъзавий шекильде икяе этмек тертиби

1. Къыскъадан метиннинъ эсас мундериджесини айтынъыз, метиннинъ фикир-гъаесини къайд этинъиз. Муэллиф мында насыл вазифени беджере, акс эте?

2. Метинде муэллиф къуллангъан окъуйыджыгъа тесир

этиджи васталарны бельгиленъиз: текрарлавлар; джумлелернинъ озьара параллель багъ васталарыны къулланув;

сойдаш азаларнынъ сыралары, окъуйыджыгъа хитап этюв; лакъырды сёзлер ве ибарелерни ишлетюв.

3. Метинни язма шекильде икяе этинъиз.

ГРАММАТИК ТАЛИЛЛЕРНИНЪ ЧЕШИТЛЕРИ

1. ФОНЕТИК ТАЛИЛЬНИНЪ ТЕРТИБИ

1. Эджаларны къайд этип, микъдарыны, чешитлерини (ачыкъ, япыкъ) бельгилемек.

2. Ургъунынъ ерини косьтермек.

3. Сёзде олгъан сеслернинъ хусусиетлерини талиль этмек:

а) созукъ сеслернинъ (къалын, индже; дудакълы, дудакъсыз);

б) тутукъ сеслернинъ (сагъыр, янъгъыравукъ).

4. Ариф ве сеслернинъ сайысыны бельгилемек (не къадар сес къач арифнен косьтериле?).

2. СЁЗНИНЪ ЛЕКСИК ТАЛИЛИНИНЪ ТЕРТИБИ

1. Джумле ичинде бу сёз насыл лексик мана ифаделей. Бирманалы я да чокъманалы олгъаныны бельгилемек (эгер сёз чокъманалы олса, бир къач сёз бирикме тизмек).

2. Сёз догъру манада я да кочьме манада къулланылгъанмы?

3. Сёзнинъ синоними я да антонимлери.

4. Сёзнинъ япылув усулы.

3. СЁЗНИНЪ ТЕРКИБИ БОЮНДЖА ТАЛИЛИ

1. Сёзни насыл сёз чешитине аитлигини бельгилемек.

2. Сёзнинъ тамырыны ве онъа къошулгъан ялгъамаларыны къайд этмек.

3. Ялгъамаларнынъ чешитлерини бельгилемек (сёз япыджы, сёз денъиштириджи).

4. МОРФОЛОГИК ТАЛИЛЬНИНЪ ТЕРТИБИ

Там маналы сёзлер.

Сёз чешитини къайд этип, асыл шеклини косьтермек. Бундан сонъ ашагъыдаки тертипте талиль этмек:

Исимлерни:

1. Хас, джыныс.

2. Сайысы.

3. Тюрленюви (келиши).

4. Тизимине коре чешити (асыл я да япма, саде; къошма,

ФОНЕТИКА БОЮНДЖА ДЖЕДВЕЛЛЕР

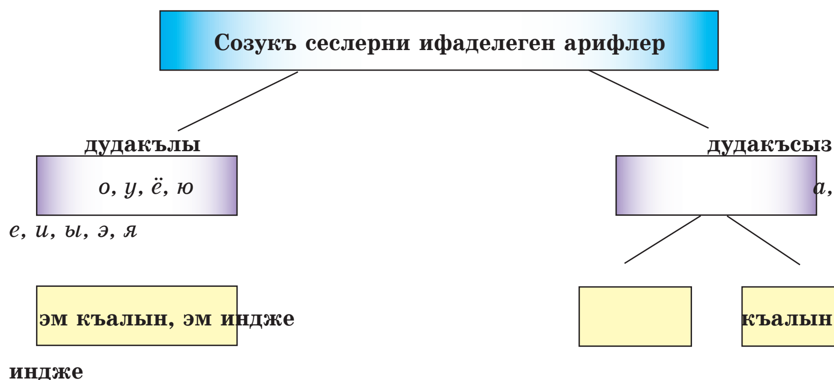

Сонор тутукъ сес ифаделеген арифлер	Шувултылы тутукъ сес ифаделеген арифлер
м, н, нъ, л, р	**б, в, г, гъ, д, ж, з, й, к, къ, п, ф, т, с, ш, х, ч, дж, ц, щ**

Шувултылы тутукъларнынъ чешитлери		
тутукълар	*чифтли*	*чифтсиз*
янъгъыравукъ	**б, в, г, гъ, д, дж, ж, з**	**л, м, н, нъ, р, й**
сагъыр	**п, ф, к, къ, т, ч, ш, с**	**ц, х, щ**

ИМЛЯ БОЮНДЖА ДЖЕДВЕЛЛЕР

Къалын-индже созукъ сеслернинъ уйгъунлыгъы	
сёз тамырында	тамыргъа къошулгъан ялгъамаларда
Сёз тамырында кельген созукъ сеслер я къалын, я индже олмалы: *дефтер, къарындаш, юксек, алты, яза, тюневин.* Истисна: базы бир алынма сёзлер: *китап, дивар, алем, атик, шаир.*	Сёзнинъ сонъки эджасына коре, тамыргъа къошулгъан ялгъамалар я къалын, я индже созукъ сеснен олмалы: *китап + лар + ымыз + да* *тарих + лер + имиз + де* *иш + сиз + лер + ни* *ат + лар + ымыз + ны* *кель + ди + лер* *ал + ды + лар*

Къалын-индже созукъ сеслернинъ уйгъунлыгъы	
Къалынлыкъ **сёз тамырында** **ялгъамаларда**	**Инджелик** **сёз тамырында** **ялгъамаларда**
ана ***+ лар + ымыз + ны*** *яза* ***+ джакъ + лар***	*ине* ***+ лер + имиз + ни*** *келе* ***+ джек + лер***
алты ***+ шар*** *якъын* ***+ лар + да***	*еди* ***+ шер*** *бугунь* ***+ ден***
Истисна: базы эджнебий тиллерден кирген сёзлернинъ тамырлары бу къаиделен истисна ола: *газета, шаир, къалем, талебе.*	

Дудакълы созукъ сеслернинъ уйгъунлыгъы	
сёз тамырында	тамыргъа къошулгъан ялгъамаларда
Сёзнинъ тамырында биринджи эджа дудакълы созукънен кельсе, онъа къошулгъан экинджи эджа да дудакълы созукънен олмалы: *одун, отура, гонъюль, чёкюч.* Истисна: базы сёзлерде дудакълы эджадан сонъ ***а, е*** сеслери келе билир: *копек, урба.*	Бир эджалы дудакълы созукъ сеснен кельген сёзлерге къошулгъан ялгъамалар дудакълы созукънен олмалы: *козь* + ***люк;*** *туз* + ***лу,*** *ёл* + ***джу,*** *дёрт* + ***люк,*** *ось* + ***тюре.*** Истисна: базы ялгъамалар тек дудакъсыз созукънен келирлер: *дост* + ***сынъ,*** *къол* + ***ны,*** *козь* + ***чик,*** *ол* + ***ды,*** *тур* + ***ып.***
Дудакълыкъ къаидеси къырымттаар тилинде тек эки эджада укюм сюрер. Ихтар: **-ув, -юв** ялгъамаларында 3-юнджи эджада да дудакълы созукъ язылыр: *корюш* + ***юв,*** *тутуш* + ***ув.***	

Дудакълы созукъларнынъ уйгъунлыгъы	
сёз тамырында	ялгъамаларда
омюр *гонъюль* *осьмюр* *бурун*	*ёл* + ***джу*** *дёрт* + ***люк*** *туз* + ***лу*** *узь* + ***дюр*** + *ди*
Истисна: *копек, урба, ода*	Истисна: 1) саиплик ве тюшюм келиши; 2) охшав-кичильтюв; 3) хаберлик; 4) кечкен заман фиили; 5) алфииль ялгъамалары.

МОРФОЛОГИЯ БОЮНДЖА ДЖЕДВЕЛЛЕР

I. Сёз теркиби

1.

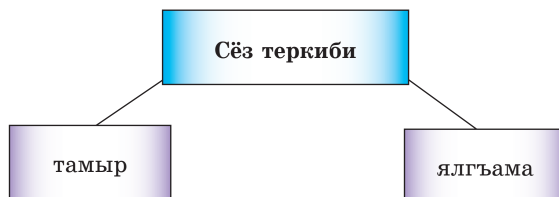

2.

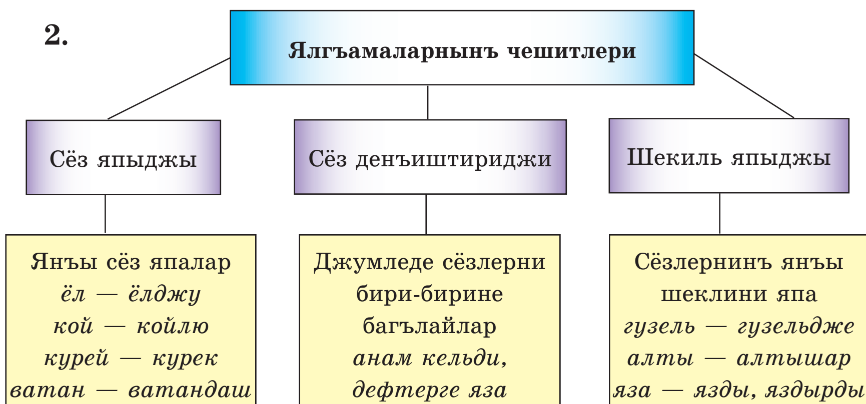

II. Сёз япылувы

1.

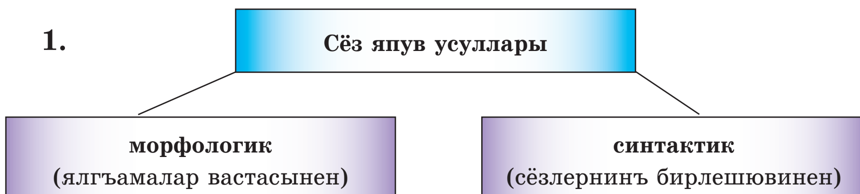

2.

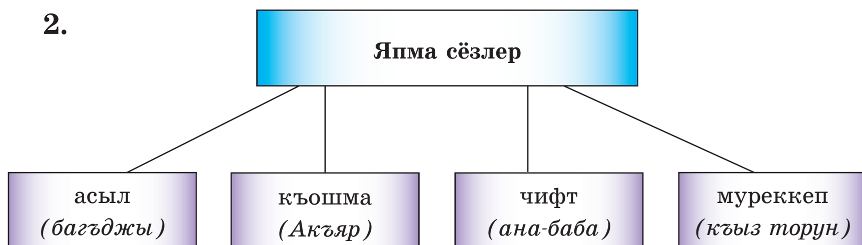

III. Сёз чешитлери

1.

Сёз чешитлери

Там маналы сёзлер

Ярдымджы сёзлер

Айры группаларны тешкиль эткен сёзлер

Исим, сыфат, сайы, замир, фииль, зарф — предметнинъ адыны, аляметини, сайысыны,

Модаль сёзлер, нидалар ве **мимемалар** — ишанч, тасдыкъ, истек киби модаль маналарны ифаделейлер.

Мунасебетчилер, багълайыджылар, дереджеликлер — сёзлернинъ озьара мунасебетини косьтерелер, бири-бирине багълайлар,

2.

Там маналы сёзлер		
Сёз чешити	Ифаделеген манасы	Джевап берген суаллери
Исим	Предмет манасыны бильдире	*ким? не?*
Сыфат	Предметнинъ аляметини ифаделей	*насыл?*
Сайы	Предметлернинъ сайысыны, микъдарыны бильдире	*къач? къачынджы? къачар?*
Зарф	Иш-арекет насыл алда, не вакъыт, не ерде япылгъаныны анълата	*насыл алда? не вакъыт? не ерде?*
Замир	Исим, сыфат, сайы ерине къуллана	*ким? не? насыл? къайсы?*
Фииль	Предметлернинъ иш-арекетини, алыны ифаделей	*не япты? не олды? не япа? не ола? не япаджакъ? не оладжакъ?*

3.

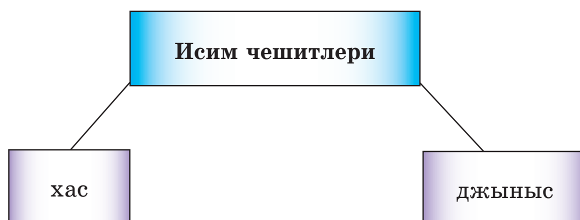

4.

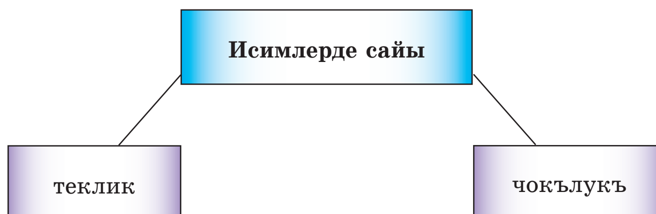

5. Исимлерде мулькиетлик

Сайы	Шахыс	Мулькиет ялгъамалары (мисаллер)			Ялгъамалар
		Созукънен биткен исимлер-	Тутукънен биткен исимлерде		
			Дудакъсыз эджадан сонъ	Дудакълы эджадан сонъ	
Теклике	I	ана-**м** ине-**м**	ат-**ым**, эв-**им** мектеп — мектеб-**им**	дост-**ум**, коз(ь)-**юм** той — то-**юм**	-**м**, -**ым**, -**им** -**ум**, -**юм**
	II	ана-**нъ** ине-**нъ**	ат-**ынъ**, эв-**инъ** мектеп — мектеб-**инъ**	дост-**унъ**, коз(ь)-**юнъ** той — то-**юнъ**	-**нъ**, -**ынъ**, -**инъ**, -**унъ**, -**юнъ**
	III	ана-**сы** ине-**си**	ат-**ы**, эв-**и** мектеп — мектеб-**и**	дост-**у**, коз(ь)-**ю**, той — то-**ю**	-**сы**, -**си**, -**ы**, -**и**, -**у**, -**ю**

Чокълукъта	I	ана-**мыз** ине-**миз**	ат-**ымыз**, эв-**имиз** мекте**п** — мекте-**бимиз**	дост-**умыз**, коз(ь)-**юмиз** той — то-**юмыз**	**-мыз, -миз** **-ымыз,** **-имиз,** **-умыз,** **-юмыз,** **-юмиз**
	II	ана-**нъ-ыз** ине-**нъиз**	ат-**ынъыз**, эв-**инъиз** мекте**п** — мекте-**бинъиз**	дост-**унъыз**, коз(ь)-**юнъиз** той — то-**юнъыз**	**-нъыз, -нъиз,** **-ынъыз,** **-инъиз,** **-унъыз,** **-юнъиз,** **-юнъыз**
	III	ана-**сы** ине-**си**	ат-**ы**, ат-(лар)-**ы**, эв-**и**, эв-(лер)-**и**, мекте**п** — мектеб-**и**, мектеп-(лер)-**и**	дост-**у**, коз(ь)-**ю**, той — то-**ю**	**-сы, -си, -ы,** **-и, -у, -ю,** **(лар)-ы,** **(лер)-и**

6. Исимлерде хаберлик

Сайы	Шахыс	Мулькиет ялгъамасынен кельген исимлер	Хаберлик ялгъамасынен кельген исимлер
Теклике	I	меним оджа**м**, дост**ум**, чанагъ**ым**	мен оджа**м**, дост**ым**, къонакъ**ым**
	II	сенинъ оджа**нъ**, дост**унъ**, чанагъ**ынъ**	сен оджа**сынъ**, дост**сынъ**, къонакъ**сынъ**
	III	онынъ оджа**сы**, дост**у**, чана**гъы**	о оджа**дыр**, дост**тыр**, къонакъ**тыр**

8.

Исимлернинъ тизимине коре чешитлери
асыл
япма
чифт
къыскъартылгъан
муреккеп
къошма

9.

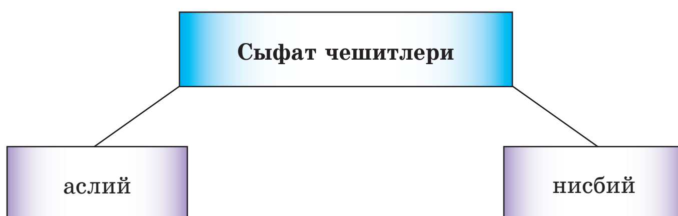
Сыфат чешитлери
аслий
нисбий

10.

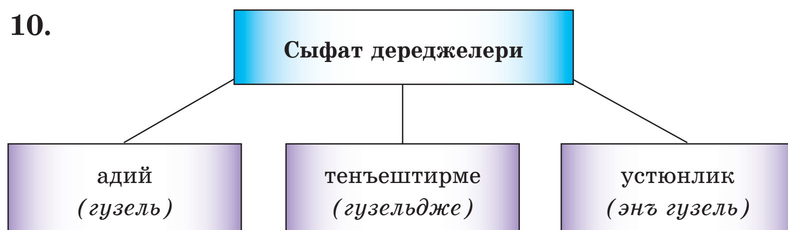
Сыфат дереджелери
адий
(гузель)
тенъештирме
(гузельдже)
устюнлик
(энъ гузель)

11.

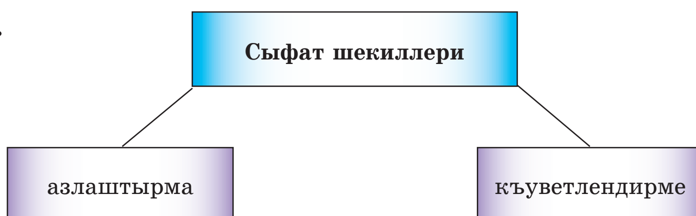
Сыфат шекиллери
азлаштырма
къуветлендирме

12.

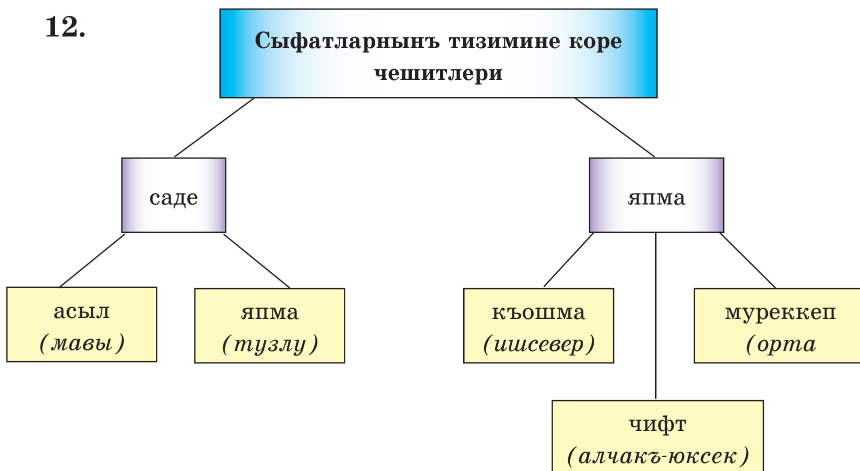
Сыфатларнынъ тизимине коре чешитлери
саде
япма
асыл
(мавы)
япма
(тузлу)
къошма
(ишсевер)
мурекkеп
(орта)
чифт
(алчакъ-юксек)

13.

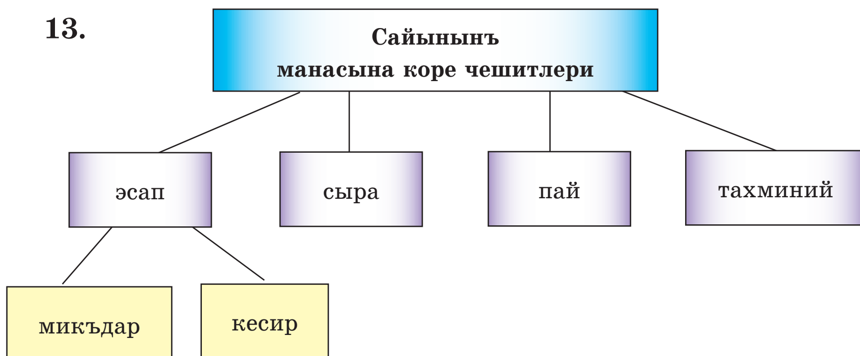
Сайынынъ манасына коре чешитлери
эсап
сыра
пай
тахминий
микъдар
кесир

14.

Сайынынъ тизимине коре чешитлери
саде
(еди)
теркипли
(отуз беш)
чифт
(беш-он)

15.

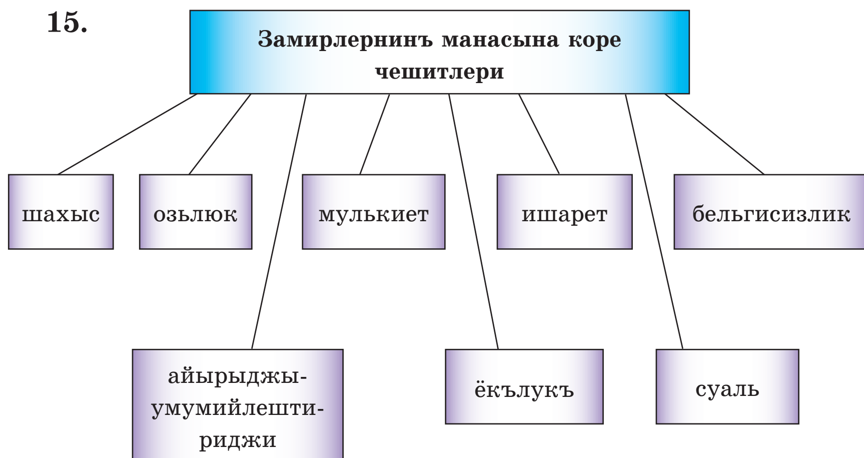

16. Замирлернинъ келишлернен тюрленюви

Баш келиши	Саиплик келиши	Догърултув келиши	Тюшюм келиши	Ер келиши	Чыкъыш келиши
мен сен о биз сиз олар	меним сенинъ онынъ бизим сизинъ оларнынъ	манъа санъа онъа бизге сизге оларгъа	мени сени оны бизни сизни оларны	менде сенде онда бизде сизде оларда	менден сенден ондан бизден сизден олардан

17.

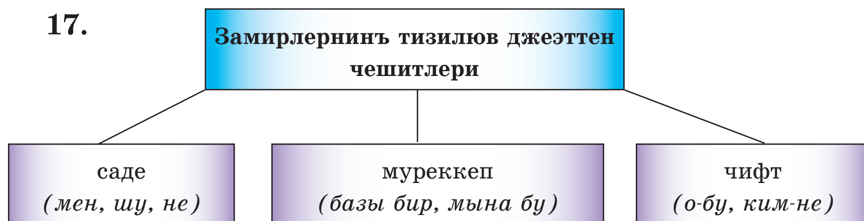

18.

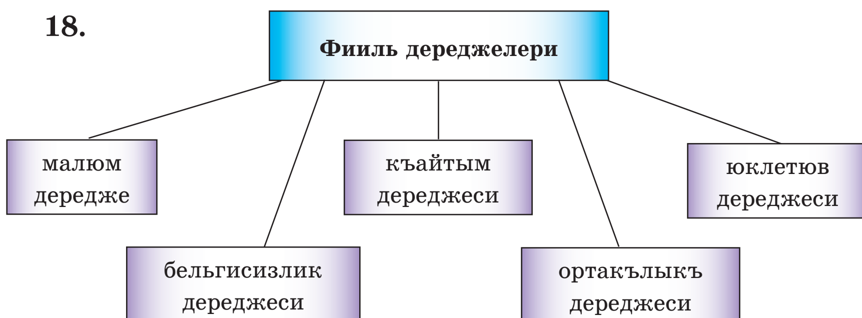
Фииль дереджелери
малюм дередже
бельгисизлик дереджеси
къайтым дереджеси
ортакълыкъ дереджеси
юклетюв дереджеси

19.

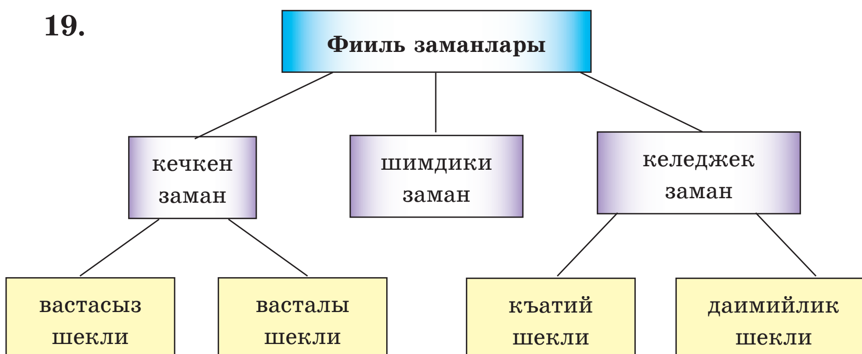
Фииль заманлары
кечкен заман
шимдики заман
келеджек заман
вастасыз шекли
васталы шекли
къатий шекли
даимийлик шекли

20.

Фииль шекиллери
мусбет шекли
менфий шекли

21.

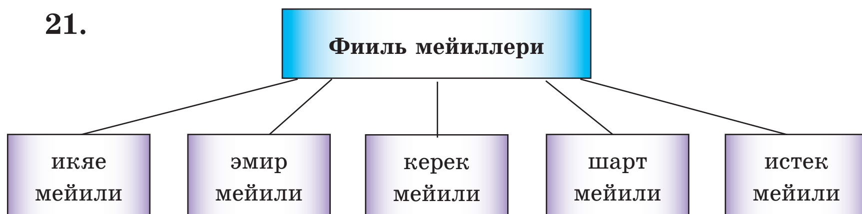

22.

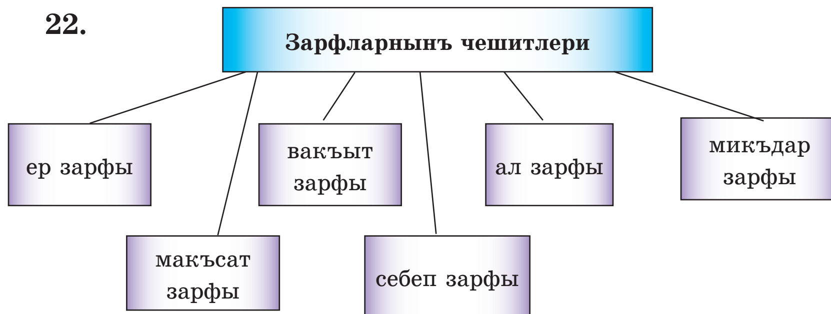

23.

IV. Ярдымджы сёзлер

1.

2.

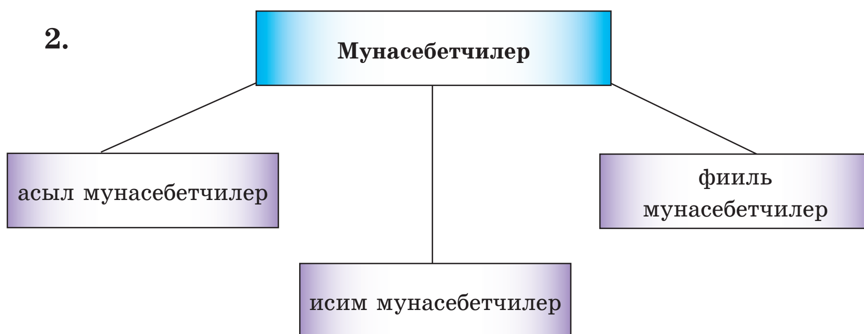

3.

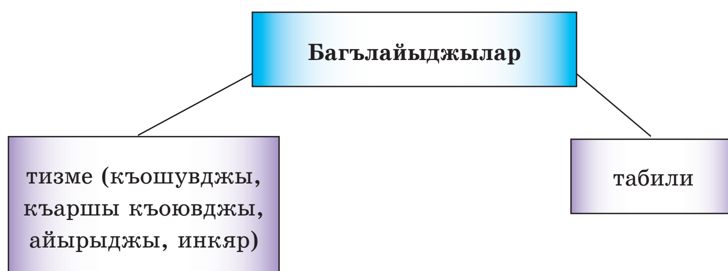

4.

V. Айры группаны тешкиль эткен сёзлер

ФРАЗЕОЛОГИК ЛУГЪАТ

А

Авасы ачылмакъ
Агъызы ачылып къалмакъ
Агъызыны ачтырмамакъ
Агъызгъа тюшмек
Агъызы бар, тили ёкъ
Агъызынъ юмулмакъ
Агъызынъа бир чёп алмамакъ
Агъызынъа сув алмакъ
Агъызындан бал тамлай
Агъызынъдан чыкъмакъ
Агъызынъенен къуш тутмакъ
Агъызыны къапатмакъ
Агъыр ал
Агъыр башлы
Агъыр кунь
Агъыр къокъу
Агъыр меселе
Агъыр-сабыр
Агъыр табиатлы
Агъыр эшитмек
Агъырынъны енгиль этмек
Адам ерине саймамакъ
Адам олмакъ
Адам сайламакъ
Адам этмек
Адамлыкътан чыкъмакъ
Ады-эсабы ёкъ
Адынъ чыкъмакъ
Адым атмагъа ер ёкъ
Аджджы тилли
Азгъана ашым, къайгъысыз башым
Айдын черели
Айланып бакъмакъ
Айнеджилик ёлуна минмек
Айнынъ он дёртю
Акъай баласы
Акънен къараны айырмакъ
Акъыл бермек
Акъылынъ етмек
Акъыл къоймакъ
Акъыл танышмакъ
Акъылгъа тюшмек
Акъылгъа ятмамакъ
Акъылдан азмакъ
Акъылыны ерине кетирмек
Акъылы кесмек
Акъылынъа алмакъ
Акъылынъа къоймакъ
Акъылынъны башынъа топламакъ
Акъыл чувалы
Алтын эллер
Алы ёкъ
Артта къалмакъ
Арслан юрек
Асрет козьлер
Атеш козь
Ач козь
Ачыкъ козь
Ачыкъ юрек
Аякъ чалмакъ

Б

Балландырып айтмакъ
Бахтынъ ачылмакъ
Бахтынъ кульмек
Бахтынъ юрьмемек
Баш айландырмакъ
Баш белясы
Баш котермек
Баш кестирмек
Баш язысы
Баштан аякъ
Башы айланмакъ

Башына етмек
Башы бар
Башы ёкъ
Башына минмек
Башындан кечирмек
Башыны тешмек
Башынъа къабакъ патламакъ
Башынъ кокке тиймек
Башынъны алып кетмек
Башынъны къуртармакъ
Башынъны джоймакъ
Берекет берсин
Биберли тиль
Бинъ дереден сув кетирмек
Бинъ джаннен
Бинъде бир
Бир агъыздан
Бир адым ер
Бир аягъы анда, бир аягъы мында
Бир къулагъындан кирип, экинджисинден чыкъмакъ
Бир нефесте
Бир тюрлю олмакъ
Бир джаннен
Богъаз кермек
Богъаз токълугъына
Богъазындан аш кетмемек
Бош лаф
Боюн эгмек
Бойнуна алмакъ
Бойнуна къалдырмакъ
Бурун котермек
Бурун сокъмакъ
Буруны шишмек
Бурнунъдан чыкъмакъ

В

Вицжданы темиз олмакъ

Г

Гедже-куньдюз
Гонъюль алмакъ
Гонъюль бермек
Гонълюнъ ачылмакъ
Гонълюнъ котерильмек
Гонълюнъ осьмек
Гонълюнъ раат олмакъ
Гонълюнъ чекмемек
Гонълюнъ джошмакъ
Гонълюни къырмакъ
Гонъюль этмек

Д

Да дегенде
Даа олмагъанда
Дады агъызынъда къалмакъ
Дев юрек
Девир сюрмек
Дерс алмакъ
Дертке дерман тапмакъ
Догъру сёз
Догъру къальпли
Дудакъ шиширмек
Дюнья тургъандже тур
Дюдюгине ойнамакъ
Дюнья дюльбери
Дюнья къадар
Дюньясынен сагълыкълашмакъ

Е

Екюн чекмек
Ер юзю
Ерде инджи осьтюрмек

Ё

Ёл алмакъ
Ёл ачмакъ

Ёл бермек
Ёл ичинде къалдырмакъ
Ёл косьтермек
Ёлгъа чыкъмакъ
Ёлуна къоймакъ
Ёлуны кесмек
Ёлуны тапмакъ
Ёл тутмакъ
Ёлуны шашырмакъ
Ёлуна юрмек

З

Зиян кетирмек
Зенаат кутьмек
Зеэр сачмакъ
Зарар ёкъ
Замет олмаса
Зеэр киби
Зеэрли сёзлер
Зеэрли тиль
Зор ишнинъ тюбюнден чыкъмакъ
Зынджырдан къуртулгъан киби

И

Илим ютмакъ
Ильк невбетте
Ине ташламагъа ер ёкъ
Инеден йипкедже
Иненен къую къазмакъ
Инсан ерине саймакъ
Инсан киби
Истеклерини ерине кетирмек
Ичи яна
Иш кесмек
Иш къолай кельсин
Иш тутмакъ
Иши юре
Ишлерни ёлуна къоймакъ
Ишнинъ астындан чыкъмакъ

Й

Йипсиз багъламакъ
Йымшакъ табиатлы
Йымшакъ козьлю

К

Кейф алмакъ
Кейф чатмакъ
Кейфинъ бозулмакъ
Кейфинъ кельмек
Кейфинъ къачмакъ
Келирли¬-кетерли
Кескин къулакъ
Кескин сёзлер
Кийип парла
Кин туткъан адам
Кирер-кирмез
Козь атмакъ
Козь ачмакъ
Козь батырмакъ
Козь бояв
Козь кездирмек
Козьден кечирмек
Козьден къачырмакъ
Козь огюне алмакъ
Козь ташламакъ
Козьден гъайып олмакъ
Козьлеринъ дёрт олмакъ
Козьлерине инанмамакъ
Козьлерини ёлдан алмамакъ
Козю онда
Козю юкъугъа кетмек
Комюр козьлю
Кунь корьмек
Куньдюз чыракъ якъмакъ

КЪ

Къазан асмакъ
Къалем алмакъ
Къалем къаш
Къасеветке комюльмек
Къатты баш
Къуршун ягъдырмакъ
Къулакъ асмакъ

Л

Лагъап такъмакъ
Лаф сатмакъ

М

Меселени чезмек
Мыйыкъ астындан кульмек

Н

Нетидже чыкъармакъ
Нур сачмакъ

О

Озюни тутмакъ
Океси чыкъмакъ
Омюр этмек

С

Сёз алмакъ
Сёз бермек
Сёз кесмек
Сёз къатмакъ
Сёзюнден чыкъмакъ
Сувукъ чере
Сыр ачмакъ
Сыджакъ къанлы
Сырлы козь

Т

Тавшан юрек
Тазир ашамакъ
Татлы лакъырды
Таш кесильмек
Таш устюнде таш къалдырмамакъ
Таш юрек
Темиз виджданлы
Темиз юрек
Терен фикирли
Тили ачылмакъ
Тили чыкъмакъ
Тиль къайтармакъ
Тиль ярасы
Тиш къайрамакъ
Тюшюнджеге далмакъ

У

Узакъ корьген инсан
Умют беслемек
Умюдини кесмек
Уфюртме шейлер

Ф

Фаркъына бармакъ
Фелякет юзь бермек

Ч

Чырайы ачылды
Чырайы агъарды
Чырайы кирди
Чырайы къачты
Чырайы тюрленди

Х

Хорлукъ чекмек

Хош гонъюлли

Дж

Джан сыкъысы
Джан чекишмек
Джаны агъыртмакъ
Джаныны якъмакъ
Джевапкъа чекмек

Э

Эльге алмакъ
Эльде тутмакъ
Эльден чыкъармакъ
Эсини башына топламакъ
Эстен кетмек
Эсине кельмек

Ю

Юзь бермек
Юзь чевирмек
Юрегини бошатмакъ
Юрек бермек
Юрек котермек
Юреги къайткъан
Юреги осьмек
Юреги сыкъылмакъ
Юрек этмек
Юрек эшкъы
Юрекке якъын алмакъ
Юректен агъламакъ
Юректен берильмек

Я

Якъасыны къуртармакъ
Яман къальбли
Яман тиллер
Янмакъ-куймек
Яш тёкмек

ШАРТЛЫ КЪЫСКЪАРТУВЛАР

А.А. — Амет Адиль
А.Д. — Абдулла Дерменджи
А.Г. — Амди Гирайбай
А.И. — Абляким Ильмий
А.Къ. — Абдураман Къадри-заде
А.Л. — Абдулла Лятиф-заде
А.О. — Айдер Осман
А.Ш. — Абляй Шамиль
Ат. с. — Аталар сёзю
Б.В. — Бекир Ваап
Б.М. — Белял Мамбет
В. Къ. — Васфие Къыпчакъова
В.Н. — Веладие Насырова
Гъ.Б. — Гъафар Булгъанакълы
Гъ.М. — Гъани Мурад
Д.С. — Диляра Сеитджелилова
З.Къ. — Закир Къуртнезир
З.Дж. — Зиядин Джавтобели
И.А. — Иса Абдураман
И.Б. — Ибраим Бахшыш
И.П. — Ибраим Паши
И.С. — Исмаил Салет
«Й.» — «Йылдыз» меджмуасы
«Л.Б.» — «Ленин байрагъы» газетасы
М.А. — Мамбет Алиев
М.Д. — Мамут Дибагъ
Мас. — Масаллар
Н.Н. — Николай Некрасов
Н.О. — Николай Островский
Р.А. — Рустем Алиев
Р.Б. — Ремзи Бурнаш
Р.К. — Рефат Куртиев

Р.М.	— Решид Мурад
Р.Мн.	— Рустем Муедин
Р.Т.	— Раим Тынчеров
Р.Х.	— Риза Халид
Р.Ф.	— Риза Фазыл
С.Б.	— Сервер Бекиров
С.В.	— Субхи Вапиев
С.Н.	— Сафтер Нагаев
С.С.	— Сабрие Сеутова
С.Ш.	— Самедин Шукурджиев
С.Э.	— Сеитумер Эмин
Т.Х.	— Таир Халилов
У.И.	— Умер Ипчи
У.Э.	— Урие Эдемова
Ф.А.	— Фетта Аким
Ф.Ю.	— Фикрет Юртер
Ч.А.	— Черкез Али
Дж.А.	— Джевдет Аметов
Дж. Д.	— Джынгъыз Дагъджы
Дж. Гъ.	— Джафер Гъафар
Дж.С.	— Джафер Сейдамет
Дж. С.	— Джемиль Сейдамет
Дж.	— Джеваире
Ш.А.	— Шамиль Алядин
Ш.Т.	— Шамиль Тохтаргъазы
Э.А.	— Эмиль Амит
Э.И.	— Эшреф Ибраим
Э.У.	— Эрвин Умеров
Э.Ф.	— Эскендер Фазыл
Э.Ч.	— Эмир-Усеин Чалбаш
Э.Ш.з.	— Эшреф Шемьи-заде
Ю.Б.	— Юсуф Болат
Я.З.	— Якъуб Зекки

МУНДЕРИДЖЕ

Навчальне видання

МЕМЕТОВ А.М., АЛІЄВА Л.А.

КРИМСЬКОТАТАРСЬКА МОВА
(рівень стандарту)

підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти
з навчанням кримськотатарською мовою

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено

У підручнику використано матеріали з вільних інтернет-джерел

Формат 60x90/16.
Ум. друк. арк. 13,00. Обл.-вид. арк. 10,00.
Наклад 300 прим. Зам. № 1326.

Видавець і виготовлювач видавничий дім «Букрек»
вул. Радищева, 10 м. Чернівці. 58000

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ЧЦ № 1 від 10.07.2000 р.